

TARTU LINNAMUUSEUM 2010

1955 55 2010

TARTU LINNAMUSEUM
Tartu City Museum

2010

Aastaraamat

© 2010 Tartu Linnamuuseum ja autorid

Väljaandja: Tartu Linnamuuseum

Koostaja ja toimetaja: Marge Rennit

Keeletoimetaja: Ene Nagelmaa

Tõlge: Tiina Mällo

Kujundus: Peeter Paasmäe

Trükk: Greif OÜ

ISBN 978-9949-435-66-1

Sisukord

	Saateks	7
STUDIA		
<i>Ago Pajur</i>	Tartu rahuleping: kaasaegsete hinnangud <i>Tartu Peace Treaty: contemporaries' evaluations</i>	11 20
<i>Eero Heinloo</i>	Tartu välisilme dominandid 18. sajandi alguseni <i>Dominants in the appearance of Tartu until the early 18th century</i>	23 32
<i>Epi Tohvri</i>	19. sajandi I poole Tartu linna hoonestust mõjutanud eeskujud Lääne-Euroopast <i>West-European influences in the housing of Tartu in the first half of the 19th century</i>	35 48
<i>Mart Siilivask</i>	Ehitusmääruste mõjust Tartu linnaruumi kujunemisele 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi alguseni <i>Influence of building regulations on the development of urban space in Tartu from the mid-19th to the early 20th centuries</i>	51 66
<i>Lea Teedema</i>	Supilinna varasem asustus 18. sajandi keskpaigast 1860. aastate alguseni <i>Earlier settlement in Supilinn from the mid-18th century to the early 1860s</i>	69 80
<i>Tõnis Kimmel</i>	Kas Tartu häbeneb end? <i>Tartu – ashamed of being a city?</i>	83 90
TEXTUS		
<i>Lea Teedema</i>	Tartu Käsitöölise Selts	93
<i>Tiiu Oja</i>	Kunsttöendusmuuseum Tartus	101
<i>Lea Teedema</i>	(Kunst-Gewerbe-Museum) Allikapublikatsioonid <i>Tartu Artisans' Society and the Arts and Crafts Museum established at it</i>	107 113

CALENDARIUM		117
MUSEOLOGIA		
<i>Aime Kärner</i>	Hõbeda lummuses	129
	<i>Enchanted by silver</i>	136
COLLECTIONES		
<i>Eevi Kärdda</i>	Perekonnaloo (perekond Pikandi) materjale arhiiv-, foto- ja ajaloolises kogus	141
	<i>Materials related to the Pikand family history in archival, photographic and historic collections</i>	150
<i>Heivi Pullerits, Kristiina Tael</i>	Laulupidude materjalid Tartu Linnamuuseumi kogudes	153
	<i>Materials related to Song Festivals in the collections of the Tartu City Museum</i>	168
ANNALIS		
<i>Merike Toomas</i>	Tartu Linnamuuseum aastal 2009	171
	<i>Tartu City Museum in 2009</i>	190
<i>Kaie Jeesser</i>	Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2009. aastal	193
	<i>Increase of collections at the Tartu City Museum in 2009</i>	201
<i>Arvi Haak</i>	Lisandusi Tartu Linnamuuseumi arheoloogiakogule 2009. aastal	203
	<i>Additions to the archaeological collections of the Tartu City Museum in 2009</i>	207
	Lühendite loetelu	208
	Värvitahvlid	209

Saateks

2010. aasta on Tartu Linnamuuseumi 55. tegevusaasta. Linnamuuseumi 16. aastaraamat jätkab eelmise aastaraamatu seatud kursil, olles sellest küll kolmandiku võrra mahukam. Kasvanud on nii teadus- kui ka museoloogiaalaste artiklite osakaal.

2010. aasta veebruaris tähistati Tartu rahu sõlmimise 90. aastapäeva. TÜ Eesti ajaloo dotsendi Ago Pajuri sissejuhatav artikkel on pühendatud Tartu rahule ning vaatleb, kuidas suhtusid rahulepingusse selle sõlmimise kaasaegsed veebruaris 1920.

Studia rubriiki kuuluvad ülejäänud artiklid pärinevad Tartu Linnamuuseumi 2009. aasta sügisel peetud linnaajaloo päeva ettekandjate sulest ning käsitlevad linna planeerimist ja linna välisilme kujunemist läbi ajaloo.

Linnamuuseumi arheoloog Eero Heinloo vaatleb seniseid uurimusi kokkuvõtvalt Tartu välisilme dominantide kujunemist alates muinasajast kuni 18. sajandi alguseni. Värskest Tartu 19. sajandi alguse arhitektuuriloost doktoritöö kaitsnud Tallinna Tehnikaülikooli Tartu kolledži lektor Epi Tohvri analüüsib Lääne-Euroopa eeskujusid, mis on 19. sajandi I poolel ülevenemaaliste tüüpfassaadide rakendamise kaudu Tartu hoonestust mõjutanud. Oma uurimustes on Epi Tohvri kummutanud seni valdava seisukoha, et tüüpfassaadide kehtestamine oli Vene keskvoimu sekkumine siinsesse ehitustraditsiooni ning näidised polnud kunstiliselt arvestataval tasemel. 19. sajandi II poole ja 20. sajandi alguse ehitismääruste mõju Tartu linnaruumi kujunemisele vaatleb muinsuskaitseameti nõunik Mart Siilivask. Omaaegsete ehitusreeglite tundmine on tema sõnul abiks linna miljööväärtusega hoonestusalade planeerimisel ning miljöölade kaitse-eeskirjade ja ehitismääruste koostamisel. Eesti Ajalooarhiivi arhivaar Lea Teedema teeb ajalooarhiivi dokumentidele ja linnaplaanidele tuginedes põhjaliku ülevaate Supilinna varasemast asustusloost kuni 1860. aastateni. Tartu välisilme kujundamist linna planeerimise kaudu alates sõjajärgsest perioodist kuni tänapäevani vaatleb arhitekt Tõnis Kimmel, nentides lõpetuseks, et Tartu võiks «saada ükskord taas linnaks, millel oleks kopsude kõrval ka süda».

Ka seekordne allikapublikatsioonide rubriik *Textus* on juubelihõnguline. 1860. aasta detsembris Tartu käsitöösellide rajatud Tartu (Saksa) Käsitöölise Seltsil, mis täitis 19. sajandi II poolel olulist rolli Tartu ühiskondlikus ja kul-

tuurielus, samuti kutseõppes, täitub sel aastal 160 aastat asutamisest. Sel puhul avaldame kaks 1881. aastal seltsi juurde asutatud kunsttöõndusmuuseumi tegevust kajastavat dokumenti: need on 1881. aasta alguses seltsi üldkoosolekul valitud komisjoni kava muuseumi ja selle juurde kuuluva töõnduskooli asutamiseks ning väljavõte seltsi 1882. aasta aruandest, milles loetletakse aasta jooksul muuseumi kogude täienduseks saadud esemed ja raamatud. Dokumendid tõlkisid ajalooarhiivi arhivaarid Tiiu Oja ja Lea Teedema, lisaks koostasid nad ülevaated käsitöõliste seltsi ja selle juures tegutsenud kunsttöõndusmuuseumi tegevusest. Põhjalikum töö Tartu Käsitöõliste Seltsi tegevuse uurimisel seisab loodetavasti ees.

Calendarium pakub ülevaate teenekatest tartlastest, kellel 2010. aastal on juubelisünnipäev või ümmargune sünni- või surma-aastapäev.

Linna ajalugu käsitlevatele artiklitele järgnevad kirjutised museoloogiast ning ülevaated linnamuuseumi ja tema harumuuseumide tegevusest ja tulmest 2009. aastal.

2009. aasta novembrist 2010. aasta aprillini linnamuuseumis eksponeeritud näituse «Hõbeda lummuses» ettevalmistamist ning väljapanekus olnud esemeid muuseumi hõbedakogust tutvustab näituse kuraator ja linnamuuseumi esemekogu hoidja Aime Kärner.

Rubriigis *Collectiones* on lugeda kaks artiklit. Fotokogu hoidja Eevi Kärkla tutvustab Maimu PEDIUSE (sünninimi Pikkand) poolt muuseumile üle antud perekond Pikkandi materjale, mis on tänuväärseks allikaks perekonnaloouurimisel ning huvitavate näituste koostamisel. Laulupeomuuseumi kuraator Kristiina Tael ja linnamuuseumi konsultant Heivi Pullerits, kelle teenete hulka linnamuuseumi ees kuulub ka laulupeomuuseumi püsiekspositsiooni koostamine, tegid põhjaliku ülevaate laulupidudega seotud materjalidest linnamuuseumi kogudes.

Traditsioonilise ülevaate linnamuuseumi eelneva aasta tegevusest koostas muuseumi direktor Merike Toomas. 2009. aasta oli üleriigiline muuseumiaasta ning tavapärasest üritusterohkem. Kõik see kajastub ka aasta aruandes. Ülevaated muuseumi 2009. aasta kogude täiendusest tegid peavarahoidja Kaie Jeeser ja arheoloogiaosakonna juhataja Arvi Haak.

Lõpetuseks siirad tänusõnad käesoleva kogumiku autoritele. Head lugemist lugemisaastal!

Marge Rennit

STUDIA

RAHULEPING
BESTI JA VENEMAA
VAHEL.

МИРНЫЙ ДОГОВОР
МЕЖДУ
РОССИЕЙ и ВОСТОКЕЙ.

ARTIKKEL II.
Minnes vÕlle Venemaa Sotsialistliku Föderatiivse
Riigilugude Vabariigi poolt kuulutatud kõigi rahvaste
vahel, kuni õhtliku lahthõlmiseni riigist, mille hulka
nad kuuluvad, ammendamisele õigusest, tunnustab
Venemaa ümtingimata Eesti riigi sippamatust ja
iseseisvust, loobudes vabatahtlikult ning igavests
sjake kõigist suverään-õigustest, mis olid Venemaal
Eesti rahva ja maale kohta maksvusel olnud riigilõigulise
Korra, Pariisi rahvusvaheliste lepingute põhjel, mis
nõud olid sõltumata mõttis edaspidisteks segedeks
maksvuseks koostavad.

Eesti rahvale ja maale ei jäteta endisest Venes riigi
kõige kuuluvusest mingisuguseid kohustusi
Venemaa vastu.

СТАТЬЯ II.
Исходя из провозглашенного Российской Социали-
стической Федеративной Советской Республикой
права всех народов на свободное самоопределе-
ние вплоть до полного отделения от соус-
дарства, в состав которого они входят,
Россия признает безоговорочно не-
зависимость и самостоятельность
Восточного Государства и призна-
вается добровольно и на вечные
времена от всяких суверенных
прав, кои принадлежали России в
отношении к Восточному народу
и земле в силу существовавшего
государственно-правового порядка,
а равно на основании междунаро-
дных договоров, которым в указанном
здесь смысле, терять силу на буду-
щее времени.

Из прежней принадлежности к Рос-
сии для Восточного народа и земли
не возникает никаких обязательств
в отношении к России.

JAAN POSKA
24. jaanuar 1866 - 7 märts 1920
Eesti Vabariigi esimene president ja Tartu ülikooli rektor

J. Poska mälestustahvel Tartus Vanemuise tänaval. Foto: Peeter Paasmäe.

Tartu rahuleping: kaasaegsete hinnangud

Ago Pajur

Tartu rahuleping kuulub Eesti omariikluse alusdokumentide hulka ning on see-tõttu pälvinud rohkesti tähelepanu, sealjuures on uurijad esitanud sellele kohati üsna vastakaid tõlgendusi. Käesolevas kirjutises püütakse selgitada, kuidas suhtusid Tartu rahulepingusse selle sõlmimise kaasaegsed veebruaris 1920.

Sellele küsimusele vastamist raskendab asjakohaste allikmaterjalide nap-pus. Kuna toona sotsioloogilisi küsitlusi ei korraldatud, tuleb tugineda ajakir-jandusele ja Asutava Kogu koosolekute protokollidele. Aga et nii Asutava Kogu liikmed kui ka suuremad ajalehed väljendasid erakondlikke seisukohti, siis ei pruugi kumbki allikas kajastada rahva meeleolusid piisavalt adekvaatselt.

Tagasihoidlik vastuvõtt

Üks on kindel – rahvas võttis uudise rahulepingu sõlmimisest vastu rahulikult. Ei olnud üldist juubeldamist, mis iseloomustas näiteks londonlasi ja pariisla-si 11. novembril 1918, kui saadi teada Compiègne'i vaherahu allkirjastamisest. Päevalehe kirjasaatja kirjeldas 2. veebruaril Tartus valitsenud meeleolusid nii: «Linn jääb täielikult rahulikuks. Paljud venelased ja teised muulased küsivad huvitusega, kas nüüd ka demonstratsioonid järgnevad või midagi muud pidu-likku ette võetakse. Kuid midagi niisugust ei tule. Paarile majale ilmuvad ai-nult lipud.»¹

Sama tagasihoidlikud olid ka tallinlased. Rahudelegatsiooni vastuvõtt 3. veebruaril oli pidulik – jaamahoone kaunistati lippude, loorberipuude ja kuus-kelega, kohal viibisid Asutava Kogu esimees August Rei, peaminister Jaan Tõ-nisson, mitu ministrit, parlamendisaadikud ja kõrged sõjaväelased, paljude asutuste ja seltside esindajad, samuti orkester ja auvahtkond –, kuid vaoshoitud. Eduard Laaman on tagantjärele püüdnud kujutada vastuvõttu tegelikust suu-rejoonelisemana: «See oli Eesti rahva võimsaim vaimustuseavaldus [---], mis Eesti rahudelegatsioonile osaks sai määratu rahvahulga poolt [---] Kui Poska

¹ Rahu allakirjutamise järele Tartus. – Päevaleht 1920, 4. veebruar.

jaamaesisele ilmus, puhkes vaimustustorm, nagu see vist enam ei ole kordunud.»² Kaasaegne ajakirjandus jäi märksa tagasihoidlikumaks. Päevaleht märkis: «Kui J. Poska autosse istub, lastakse teda vaksali ette kogunud rahvahulga poolt hurrahüüetega elada.»³ Vaba Maa tõdes: «Vaksalihoonet ümbritsev rahvahulk tervitas saatkonna esimeest J. Poskat hurraahüüetega, mille eest austatav autos püstitõustes tänas.»⁴ Seega ei toimunud midagi ligilähedaseltki võrreldavat Kristjan Palusalu vastuvõtuga (1936) või Argentiina karika võitnud Eesti laskesportlaste triumfikäiguga (1937 ja 1939).

Paratamatult tekib küsimus, miks ei järgnenud rahulepingu sõlmimisele üldist rõõmupidu. Lõunasöögil, mille Eesti delegatsioon korraldas 2. veebruaril ajakirjanikele, leidis Ants Piip: «See keskööl sündinud rahu ei ole juubeldamise rahu, vaid rahu ausa ja raske töö järele, ta on töömehe rahu.»⁵ Samalaadseid mõtteid väljendas ka Päevalehe ajakirjanik: «Eesti rahvas ei ole ilmiski venelastega sõda soovinud, vaid see sunniti talle kaela. Kui ta nüüd selle omale heade tagajärgedega lõpule viis, siis annab ta üleüldine hing seda mõista, et see just nii pidi olema, et teistsuguseid tagajärgi ta ilmiski ei ole omale ette kujutanudki. Mis seal siis kelkida, hõisata, rõõmustada [---] Sõda venelastega oli vahejuhtumine ettekavatsetud töös, mis seda korraks takistas. Rahuleping on vahejuhtumise lõpulik vormel ja rahvas läheb oma tegevuses järjekorras edasi.»⁶

Seega peeti rahulepingut asjade senise käigu loomulikuks ja möödapääsmatuks tagajärjeks. Seetõttu polnudki põhjust vaimustuda ning lepingu allkirjastamine ärgitas pigem mõtlema järgmistele ülesannetele omariikluse ülesehitamisel ja tugevdamisel.

Kuid veelgi enam takistasid juubeldamist kõhklused kokkuleppe püsivuses. Oli ju nii kõneluste eel kui ka nende ajal väga tõsiselt kaheldud enamlaste rahusoovis ja otsitud selle varjatud motiive. Neid kahtlusi tugevdas teadmine sellest, kuidas enamlik Venemaa käitus oma esimese välislepinguga: märtsis 1918 allkirjastatud Bresti rahu püsis vähem kui üheksa kuud ja heideti prügikasti esimesel sobival võimalusel.

Kõhklusi süvendas veelgi Eestis teatavaks saanud Lenini kõne, milles ta avaldas veendumust, et töölised kukutavad Eesti seadusliku valitsuse, loovad Nõukogude Eesti ja sõlmivad Venemaaga uue lepingu.⁷ Sarnaseid mõtteid väljendas ka kommunistliku partei Eesti keskkomitee oma manifestis, milles jäid kõlama üleskutsed: «Maha Eesti härrasriik!, Elagu Eesti töörahva revolutsioon!»,

² Eduard Laaman. Jaan Poska: Eesti riigitegelase elukäik. Tartu 1998, lk 104.

³ Eesti rahusaatkonna ärasõit Tartust ja vastuvõtmine Tallinnas. – Päevaleht 1920, 4. veebruar.

⁴ Eesti rahusaatkonna vastuvõtmine Tallinnas. – Vaba Maa 1920, 4. veebruar.

⁵ Pidusöök rahukonverentsil olnud ajakirjanikkudele. – Päevaleht 1920, 4. veebruar.

⁶ Rahulepingu allkirjutamine. – Päevaleht 1920, 3. veebruar.

⁷ Vladimir Lenin. Teosed. 30. kd: september 1919 – aprill 1920. Tallinn 1954, lk 280.

Elagu Eesti nõukogude vabariigi vennasliit Nõukogude Venemaaga!»⁸ Nii Lenini kõnest kui ka enamlaste lendlehest võis välja lugeda, et vastaspoole jaoks polnud võitlus Eesti iseseisvuse vastu kaugeltki läbi.

Samas oli suhtumine rahulepingu püsivusse üsna erinev, rippudes ära hindajate poliitilistest tõekspidamistest ja erakondlikust kuuluvusest. Kõige enam kahtlesid rahu püsivuses põllumeestekogude poliitikud. Kogude häälekandja Kaja tegevtoimetaja Artur Tupits kirjutas: «Rõõmustada oleks põhjust, kui meie ausa vastasega lepingusse astuksime, kes oma lubadust peab ja keda tarbekorral teised riigid lepingut pidama sunnivad. Kuid midagi sarnast ei ole olemas: [---] enamluse ainuke püüd – üle maailma laiali laguneda, – on kõigile tuttav. Väljavaated tulevikku on täitsa tumedad ja ei ole sellepärast ühtegi kindlustust, et meie püsiva, rahva ja maa tulevikule kasuliku rahu oleksime sõlminud ja et seda lepingut mitte Bresti rahulepingu kurbkuulus saatus tabada ei või.»⁹

Ka Jaan Poska polnud ülearu lootusrikas, rõhutades Asutavas Kogus, et enamlased ei ole ega saa ka tulevikus olema väikerahvaste sõbrad ning on kokkuleppe sõlminud üksnes Venemaa katastroofilise majandusolukorra sunnil. Poska ennustas siiski, et Eestil pole põhjust idanaabrit karta seni, kuni käib Venemaa majanduslik ülesehitus – selleks pidi Poska arvates kuluma parküm-mend aastat.¹⁰

Kindlustundest jäi vajaka ka tööerakondlastel, kelle häälekandja Vaba Maa sedastas: «Meie astume Nõukogude Venemaaga rahu teele, kuid meie iseseisvuse võitlus ei ole kaugeltki lõppenud – selle vastasega on meil vast nii mõnigi verine heitlemine ees.»¹¹

Sotsialistid olid kõige optimistlikumad. Nende häälekandja juhtkirjas rõhutati: «Muidugi ei puudu enamluse iseloomus kõige puhtamal kujul esitatud agressiivsus, kuid pärast paljuid luhtaminekuid ning pärast rohkearvulist lootuste mahamatmist ei peaks see enam kardetav olema. [---] Enamlastele on rahu tarvis, sest ilma rahuta ei ole neil tulevikku.»¹² Sotsiaaldemokraatide eestkõneleja Asutavas Kogus Karl Ast deklareeris veelgi kindlamalt: «Enamluse hädaohtu meil enam karta ei ole [---] seal, kus mõõn päevakorral, ei või agressiivsusest juttu olla.»¹³

Samas vajab aga tingimata rõhutamist, et mitte ükski Asutavas Kogus esindatud erakond ei vastustanud rahulepingu sõlmimist ning ratifitseerimisel hääletasid kõik üksmeelselt selle sammu poolt.¹⁴

⁸ Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918–1920: dokumente ja materjale. II kd. Tallinn 1986, lk 305–306.

⁹ Rahulepingu allakirjutamise puhul Eesti ja Vene enamlaste vahel. – Kaja 1920, 3. veebruar.

¹⁰ Asutava Kogu protokollid. 3. istungjärk. 1920. a. Protokollid Nr.Nr. 98–119. Tallinn 1920, vrg 268–281.

¹¹ Eesti–Vene rahulepingule alla kirjutatud. – Vaba Maa 1920, 2. veebruar.

¹² Olgu tervitatud rahu! – Sotsiaaldemokraat 1920, 3. veebruar.

¹³ Asutava Kogu protokollid, vrg 285–290.

¹⁴ Asutava Kogu protokollid, vrg 267–306, 307–308, 309–311.

Sõja lõpetamine ja Eesti tunnustamine

Rahulepingu sätetest pidasid kaasaegsed kõige olulisemaks lepingu I artiklit, mis lõpetas sõjaseisukorra Eesti ja Venemaa vahel. See on ka mõistetav – alustati ju kõnelusi enamlastega just selleks, et väljuda sõjast. Muidugi tähistame tänapäeval Vabadussõja lõpupäevana 3. jaanuari 1920, mil jõustus vaherahu-leping, ent see on tagantjärele tarkus. Toona nähti vaherahu sõjategevuse ajutist peatamist. Kokkuleppe kohaselt pidi relvarahu kestma seitse päeva, millele võis järgneda nii selle automaatne pikenedamine kui ka ülesütlemine.¹⁵ Niisiis polnud 3. jaanuaril alanud vaherahu kaasaegsete jaoks kuigi kindel ning võis iga hetk uuesti sõjategevusega asenduda.

Seetõttu teadvustasidki kaasaegsed Vabadussõja lõpupäevana 2. veebruari ning hindasid Tartu rahu ennekõike sõja lõpetajana. Seda toonitasid nii Viljandi maakoguduse õpetaja Jaan Lattik: «Tartus allakirjutatud rahuleping lõpetas raske sõja ja verevalamise»¹⁶ kui ka Päevalehe toimetaja Hans Rebane: «[rahu-leping tähendab] kõige pealt sõjategevuse lõpetamist, verevalamise lõpetamist, kõigi selle suure jõupingutuse lõpetamist, mis sõda enesega kaasa toob.»¹⁷ Ka Sotsialdemokraat pani oma juhtkirjale ühemõtteliselt tõlgendatava pealkirja «Olgu tervitatud rahu!».¹⁸

Tänapäeval kipub I artikli tähtsus mitme muu lepingusätte varju jääma. Üheks selliseks on II artikkel, millega Nõukogude Venemaa tunnustas «ilmtin-gimata Eesti riigi rippumatust ja iseseisvust, loobudes vabatahtlikult ning igaveseks ajaks kõigist suverään-õigustest».¹⁹ Kohati jääb lausa mulje, nagu olnuks II artikkel lepingu tähtsaim säte. Seda enam, et ajakirjanduses ja poliitikute kõnede-s on selle artikli najal hakatud Tartu rahulepingut nimetama Eesti Vabariigi sünnitunnistuseks. Selline nimetus on ebakohane vähemalt kolmel põhjusel.

Esiteks tuleb meenutada, et Eesti riik oli olemas juba mõnda aega enne Tar-tu rahu allkirjastamist. Veelgi enam – Eesti riik oli vastuvaidlematult ja mõ-jukalt tõestanud oma elujõudu, lüües tagasi kõik katsed end relva jõul hävita-da. Kõneldes Tartu rahulepingust (II artiklist) kui vabariigi sünnitunnistusest, tõmbame ise kriipsu peale rahvusriigi seisukohalt kõige olulisemale perioodile Eesti ajaloos.

Teiseks tasub endalt küsida, kellelt see «sünnitunnistus» saadi? Vastuses pole kahtlust: vaenulikult suurriigilt, kes oli viimase 13 kuu jooksul teinud kõik endast oleneva, et Eesti Vabariik sõjalise jõu abil okupeerida ja annektee-

¹⁵ Eesti lepingud välisriikidega. I: 1919–1921. Tallinn 1923, lk 1.

¹⁶ Asutava Kogu protokollid, vrg 294.

¹⁷ Külml rahu. – Päevaleht 1920, 2. veebruar.

¹⁸ Sotsialdemokraat 1920, 3. veebruar.

¹⁹ Eesti lepingud, lk 2.

Tartu rahu tuba Tartu Linnauseumis. Foto: Peeter Paasmäe.

rida. Vähe sellest – tänapäeval oleme vaikimisi omaks võtnud, et kommunistid valitsesid Venemaad üle 70 aasta, kuid toona nähti nii Eestis kui ka laias maailmas enamlastes usurpaatoreid, kes olid küll vägivallaga haaranud Venemaa valitsemise enda kätte, kuid kellel polnud seaduslikku õigust Vene riigi ja rahva nimel kõnelemiseks. Järelikult ei olnud enamlastel ka õigust tunnustada Eesti (või mõne muu endise Vene impeeriumi piirkonna) iseseisvust. Just seetõttu oli läbirääkimiste alustamine põhjustanud rohkesti erimeelsusi nii Eesti suhetes Entente'i riikide ja Balti naabritega kui ka Eesti sisepoliitikas.

Kolmandaks tekitab tõsiseid kahtlusi selle «sünnitunnistuse» tegelik väärtus. Tuleb tunnustada, et Tartu rahulepingus sisaldunud *de jure* tunnustus ei muutnud Eestit võrdväärseks osapoleks rahvusvahelises suhtluses (aga just see on juriidilise tunnustuse taotlemise peamine eesmärk). Läbimurre rahvusvahelisele areenile sai teoks alles 26. jaanuaril 1921, mil Eestit tunnustas Entente'i riikide Ülemnõukogu. Enamlastelt saadud *de jure* pigem kahjustas Eesti mainet Läänes (vähemalt teatud ringkondades).

Kokkuvõttes saab vaid imestada, miks pidanuks Eesti Vabariik vajama sellist «sünnitunnistust». Ilmselgelt ta seda ei vajanudki ning just seetõttu nimetas kaasaegne ajakirjandus lepingu II artiklit vaid möödaminnes, omistamata sellele mingit erilist tähendust (mõnigi ajaleht unustas tunnustamise hoopis mainimata). Iseloomulik on seegi, et II artikkel sõnastati juba rahukonverentsi

teisel päeval ja ilma igasuguste diskussioonideta, samal ajal kui olulistest küsimustes vältasid ägedad vaidlused nädalaid.²⁰

Tõsi, tänapäeval on kõneksoleval artiklil märksa suurem tähendus, sest just sellele tuginedes saab näidata 1940. aastal Moskva vägistamisakti Eesti ja teiste Balti riikide suhtes. Kuid see ei anna veel põhjust kõneleda Tartu rahust kui Eesti riigi sünnitunnistusest. Kui sellist sünnitunnistust tingimata otsida tahetakse, siis sobiks pigemini iseseisvusmanifest – mitte vaenuliku võõrvõimu vastutahtmist antud tunnustus, vaid eestlaste eneste otsus omariikluse loomisest.

Piiri- ja majandusküsimused

Tänapäeval pakub rohkem kõneainet ka rahulepingu III artikkel, mis määratles Eesti-Vene piiri. Sellestki räägitakse aga peaaesjalikult hilisemate sündmuste kontekstis – kuidas Nõukogude Liidu stalinlik juhtkond Eesti idapiiri vägivaldselt ära muutis ning kuidas Kremlis praegused valitsejad lepingujärgset piiri tunnistada ei taha.

Kuigi piiri määratlemine oli kaasaegsetele väga oluline – sellest annavad tunnistust ägedad väitlused rahukonverentsil²¹ –, jäi ajakirjandus pärast lepingu sõlmimist piiriküsimuses napolisõnaliseks, piirdudes ebamäärase tõdemusega «piiriamisel idanaabriga on Eesti lähtunud rahvuslikest, majanduslikest ja sõjalistest huvidest».²² Tagasihoidlikkuse üheks põhjuseks võis olla asjaolu, et ehkki läbirääkimistele oli mindud lubadusega lähtuda piiri määratlemisel etnilistest põhimõtetest, kerkisid tegelikult esiplaanile strateegilised kaalutlused.

Etniline printsip otsustati kõneluste aluseks võtta juba 1. oktoobril 1919.²³ Tõsi, tookord jäi täpsustamata, mida selle printsipi all mõistetakse – kas ainult neid alasid, mille rahvastikus domineerisid eestlased, või märksa laiemat territooriumi, kus arvulises ülekaalus olevate venelaste kõrval leidis vähesel määral ka eestlasi, või veelgi ulatuslikumaid piirkondi Peterburi ja Pihkva kubermanngus, kus paiknesid eesti asundused, või ehk koguni hõimurahvaga asustatud Ingerimaad (Eesti esimene piiriprojekt näis lähtuvat viimasest tõlgendusest).

Rahukonverentsil taandusid aga etnilised põhimõtted sõjaliste kaalutluste ees.²⁴ Lepingu ratifitseerimisel sedastas Jaan Poska avameelselt: «Tartu rahulepingu tegemise juures mindi välja sellest seisukohast, et meie ei hakka mitte

²⁰ Ants Piip. Tartu rahu. – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. II kd: Vabadussõda 1918–1920. Tallinn 1930, lk 390–391.

²¹ A. Piip. Tartu rahu, lk 391–411.

²² Edgar Mattisen. Eesti-Vene piir. Tallinn 1993, lk 63–64.

²³ Eesti suhted Leedu ja Poolaga. Balti konverentsid 1920–1925: Dokumentide kogumik. Koost. H. Arumäe. Tallinn 2001, lk 25.

²⁴ A. Piip. Tartu rahu, lk 391–411; William Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tallinn 1992, lk 178–181.

ahnitsema kõiki neid maid, mille peale meil ehk õigus etnograafilistel alustel oleks, ei hakka ahnitsema sellepärast, et nad on venelaste pealinna läheduses ja see võiks arusaadavatel põhjustel tekitada rahutut meelt nende juures. Sellepärast pidime meie leppima niisuguse piiriga, mis vähemalt strateegiliselt meid rahuldaks. [...] Lõuna pool Eestis ei ole meie piirid kaugemale nihutatud, kui nõndanimetatud «Isborski positsioonideni», mis meil strateegilisel alal sõjaväeliste asjatundjate poolt täiesti ilmtingimata tarvilikud leiti olevat.»²⁵

Piiriprobleemist hoopis suuremat tähelepanu pööras kaasaegne ajakirjandus lepingu majandusosale. Ja seegi oli mõistetav: nüüdsest jäi sõda minevikku ning algas uus etapp nii Eesti riigi üldises arengus (sh majanduses) kui ka konkreetselt Eesti-Vene (majandus)suhetes.

Rahuleppe majandussätteid pidasid kaasaegsed Eestile soodsateks. Seda tunnistas isegi rahulepingusse reserveeritult suhtunud Päevalehe toimetaja Hans Rebane, kirjutades: «Peab otsekoheselt tunnistama, et kuigi see külm rahu on, mis meile saatuse sunnil osaks saab, see siiski meile kasulik rahu on, kasulik iseäranis just majandusliselt», ning ennustades, et rahuleping «meie majanduslisele elule suurt hoogu võib anda, meie rahakurssi kindlustada ja osalt tasuda seda varanduslist kahju, mis meie sõja läbi saanud, ka katta neid kulusid, mis sõda meilt varaliselt nõudnud.»²⁶

Väga oluliseks loeti endise Vene riigi Eestis asunud varade jäämist Eestile, vabanemist Venemaa võlgade tasumise kohustusest ning 15 miljoni kuldrubla suurust rahaeraldust. Veelgi tähtsamaks peeti aga Vene transiiti ja saadud kontsessioone (Tallinna–Moskva otseraudtee ehitamine ja metsa ülestöötamine Põhja-Venemaal). Unistusi transiidist laekuvatest hiigelkasumitest toitsid nii Vene turul valitsev kaubadefitsiit kui ka Entente'i otsus tühistada Nõukogude Venemaa majandusblokaad. Seega oli olemas nii nõudmine kui ka pakumine ning nende kahe majandushoova kokkupuutepunktiks sai olla üksnes Eesti – ainus Venemaaga rahu teinud riik. Tartu rahulepingu majandussätted avavad Venemaale uuesti akna Euroopasse, Euroopale aga ukse Venemaale, tõdes ajakirjanik Anton Jürgenstein.²⁷

Mõni päev pärast lepingu sõlmimist küsis Päevaleht Eesti juhtivatelt majandusmeestelt, «kuidas ja missugust mõju rahuleping [...] meie majanduslise arenemise peale avaldada võib». Börsikomitee esimees Konstantin Päts leidis, et rahuleping «mõjub tingimata elustavalt meie noore riigi majanduse peale [...] Meil vähenevad sõjaväe ülespidamise kulud, [...] meie raudteedel kasvaks vedu, [...] liikumine meie sadamates läheb kevadel elavamaks, [...] vististi on

²⁵ Asutava Kogu protokollid, vrg 277.

²⁶ Külm rahu. – Päevaleht 1920, 2. veebruar.

²⁷ Rahu Venemaaga alla kirjutatud! – Postimees 1920, 2. veebruar.

loota meie rauatööstuse ettevõtetele suuremaid tellimisi [---] Lähemaks rahulepingu tagajärjeks saab tingimata meie raha hinna tõusmine olema». ²⁸

Ka Eesti Panga juhatuse liige Johan Sihver kinnitas, et Venemaalt saadav 15 miljonit kuldrubla loob soliidse aluse Eesti margale, mille kurss pöörduv tõusule, ning kontsessioonid annavad hoogu kogu majanduselule. ²⁹ Eesti Vabrikantide Ühingu sekretär Konrad Mauritz ennustas suurt edu Eesti tekstiili-, paberi-, puidu- ja keemiatööstusele ning resümeeris: «Üleüldiselt kokku võttes on meie tööstuse tulevikulootused head.» ³⁰ Börsikomitee kaubandusosakonna juhataja Robert Holst oli ettevaatlikum, arvates, et suuremat tulu saab Eesti lähiajal vaid transiitkaubandusest Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel, kuid ei välistanud, et tulevikus võivad ka Eesti-Vene otsesuhted oluliseks saada. ³¹

Lootused põhinesid Eesti-Vene varasematel majandussidemetel – oli ju suur osa Eesti majandusest ehitatud üles Vene turu võimalusi ja vajadusi arvestades. Äsjatekinud vähetuntud väikeriigil oli raske oma toodanguga maailmaturu le murda, hoopis tõhusam näis olevat vanade sidemete taastamine. Paljudele tundus, et piisab vaid sõdades kannatanud struktuuride uuesti käivitamisest ning kasumid ei jää tulemata. Sealjuures polnud küsimus kaugeltki suurettevõtjate ja -ärimeeste kasumites, vaid samavõrd selleski, et Vene turu avanemine pakkunuks rohkesti tööd ja leiba kümnetele tuhandetele eesti tööliste ja põllumeestele.

Majandusküsimuste kõrval nimetas kaasaegne ajakirjandus keskmisest sagedamini veel kokkuleppeid opteerimisõiguse ning sõjavangide ja interneeritute vabastamise kohta. Neid sätteid tähtsustati mitte niivõrd üldriiklikust aspektist, kuivõrd pigem üksikisikute jaoks olulise ja inimsuse seisukohast positiivse lahendusena. Rahulepingu ülejäänud artiklitest, sh sõjaliste garantiide küsimusest ning diplomaatiliste ja konsulaarsuhete sisseseadmisest tulevikus, mindi enamjaolt vaikides mööda, parimal juhul neid vaid loetledes.

* * *

Tartu rahulepingu allkirjastamisele ei järgnenud Eestis eufoorilisi rõõmupuhanguid. Tagasihoidlikkuse üheks põhjuseks oli veendumus, et leping oli ajaloo senise arengukäigu loomulik tulemus, teisalt aga hoidis vaimustust tagasi kahtlemine lepingupartneri heas tahtes ja ausates kavatsustes. Erinevalt tänapäevast, mil Tartu rahulepingust kõneldes pööratakse enamasti suurimat tähe-

²⁸ Eesti-Vene rahuleping ja meie tuleviku-väljavaated. I. – Päevaleht 1920, 5. veebruar.

²⁹ Samas.

³⁰ Eesti-Vene rahuleping ja meie tuleviku-väljavaated. II. – Päevaleht 1920, 6. veebruar.

³¹ Samas.

lepanu II artiklile (Eesti iseseisvuse tunnustamine) ja III artiklile (Eesti-Vene piiri määratlemine), oli kaasaegsetele leping oluline ennekõike sõja lõpetajana ning uute majanduslike horisontide avajana.

Tartu Peace Treaty: contemporaries' evaluations

Ago Pajur

Summary

On February 2, 1920, a peace treaty was signed in Tartu between the Republic of Estonia and Soviet Russia. This event put an end to the thirteen-months-long War of Independence and the newly established Estonian state was able to start building up its own statehood.

During the ninety years that have passed since the concluding of the peace treaty, much has been written about it, giving different evaluations of both the treaty as a whole and its individual provisions. This article aims at giving an overview of how the Tartu Peace Treaty was evaluated in February 1920. The scarcity of source materials does not allow of an exhaustive answer, as the only available materials are those that were published in the then press as well as the opinions voiced by the members of the Constituent Assembly, which greatly depended on the political belonging. However, we can still draw some conclusions.

1. Estonians received the announcement about the signing of the peace treaty calmly, feeling no euphoria and organizing no mass manifestations. One reason for the restraint was the conviction that had developed during the war – that it is possible to beat the much more numerous and stronger enemy, and also the belief confirmed by the peace conference that it was inevitable to conclude an agreement with the former enemy. On the other hand, joyous outbursts were more modest as people had doubts about the credibility of the contractual partner. This was due to the fact that the Russian Bolshevik government had terminated its first foreign treaty (the Brest Peace Treaty) unilaterally as soon as the possibility presented itself.
2. For the contemporaries Article I of the Peace Treaty was of primary importance, as it terminated the state of martial law between Estonia and Russia. Although the armistice had been in force according to the truce agreement already since January 3, it was not considered to be reliable enough and it was, above all, the Tartu Peace Treaty that was rendered important as the terminator of the war.

3. On the other hand, from the point of view of future, provisions on economy were considered as especially important for Estonia: surrendering to Estonia the assets of the former Russian state in Estonia, freeing Estonia from the obligation to pay off Russia's internal and external debts, as well as allocating fifteen million gold roubles for Estonia. The possibility to organize transit trade between Russia and Western Europe, which had opened up after signing the contract, was evaluated as even more favourable, as were also concessions granted by Russia (the construction of Tallinn-Moscow railway line, logging work in North Russia). The aforementioned provisions were regarded as a guarantee for Estonia's future economic success.

4. However, the contemporaries did not attach special importance to those provisions of the Peace Treaty that are recalled most frequently today: Article II, in which Russia recognized Estonia's independence, and Article III, which defined Estonian-Russian state border. Modesty in the border issue was caused by the fact that in the course of the peace conference the ethnic principle gradually faded and military considerations increasingly took ground. However, the meaning of *de jure* recognition was diminished by the fact that no country had recognized the Bolsheviks' right to speak on behalf of the Russian state and its people, and even the survival of Bolshevism was actually not guaranteed in Russia. Therefore being acknowledged as an independent state by Bolshevik Russia could rather deteriorate Estonia's international position.

Tartu välisilme dominandid 18. sajandi alguseni

Eero Heinloo

Tartu puhul armastatakse rõhutada tema hiilgust keskajal, mil Tartu oli piiskopkonna keskus ning Läänemere Hansa kaubandusliidu liige. Ühtlasi ei unusta ajaloolased kunagi mainida Tartu omaaegset uhket linnailmet: Toomemäel kõrgus piiskopi kivilinnus, linn oli ümbritsetud linnamüüriga ning all-linn oli kaetud maakividest ja tellistest laotud profaan- ja sakraalhoonetega. Kahjuks pole tänapäeval omaaegset hiilgust võimalik enam hoomata, kuna aegade jooksul on sõdade ning tulekahjude tagajärjel linnapildist kadunud pea kõik uusajast varasemasse aega tagasi viidavad jäljed, seda siiski üksikute eranditega. Käesoleva artikli esmaseks eesmärgiks on lühidalt kokku võtta informatsioon, mis puudutab linna varasemat välisilmet ja seda mõjutanud arenguid, ning rõhutada tegureid, mis viisid nii keskaegse linnailme kujunemiseni kui ka selle hävimiseni.

Teise teemana leiab põgusalt käsitlemist linnaplaneerimise problemaatika. Tänapäeval mõistetakse planeeringut kui läbimõeldud kompaksete tegevuste tulemit. Samas ei pruugi linnaplaneerimine kaugema mineviku seisukohast võetuna sugugi tähendada kitsalt plaanipärast sekkumist üldisesse linnaskeemi ülesehitamisesse, vaid võib olla ka üksikute tegurite rakendumine linnapildis, nt linnamüür, keeruline kanalisatsioonisüsteem või korralikult sillutatud tänavad, mis on olnud selgelt laiahaardelise ning eesmärgipärase tegevuse tulemid.

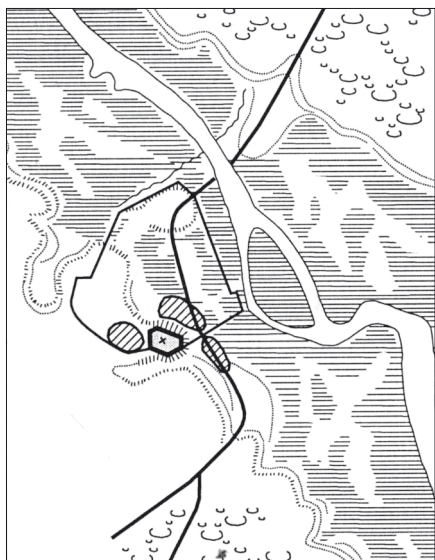
Tartu asukoha on määranud soodne looduslik asend. Nimelt mõlemal pool jõe paiknevad looduslikud kõrgendikud pakuvad head võimalust Emajõe ületamiseks. Tänu suhteliselt lihtsale jõeületusele on siitkaudu juba varakult kulgenud lõuna-põhja suunale jääv maismaatee, mis omakorda ristus soodsa ida-lääne teljel oleva veetega¹. Põhja poolt tulles viis teots lõuna poole, pakkudes ühendust Lõuna-Eestis asuvate keskustega (nt Rõngu, Otepää)², aga ka Vene ja Läti aladega³, ida poole suundudes võis veeteed pidi minna Pihkva ning sealt Novgorodi peale. Samuti oli võimalik veeteed pidi lääne poole liikudes olla ühenduses näiteks Viljandiga.⁴

¹ Talvel kasutati veeteed ka tali- ehk jääteena.

² Martti Veldi. Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal. Magistritöö. Tartu 2009, lk 32–39. Käsikiri TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudis.

³ Samas, lk 60.

⁴ Ain Mäesalu, Rünno Vissak. Muinas- ja keskaeg. – Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Koostaja Heivi Pullerits. Tartu 2005, lk 15.

JOONIS 1. Muinaslinnuse ja -asula paiknemine I aastatuhande viimasel veerandil. Joonis: A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 247, joon 100.1.

I aastatuhande II poolel tekkis Emajõe paremale kaldale jäävale neemikule ja selle jalamile püsivam asustus. Neemik, kus paikneb loode-kagusuunaline Toomemägi ning mida Emajõe ürgoru kõrgest ja järsust lõuna- ja lääneservast eraldas suhteliselt sügav vagumus, oli loodusliku vagumusega jagunenud kaheks. Idaosale püstitati puitlinnus⁵ ning lääneosas paiknes muinasaegne asula (joonis 1)⁶. Keskaegse piiskopilinnuse rajamise ja hilisemate ümberehituste tõttu on neemiku idaosa esialgne reljeef tugevasti muutunud, kuid hinnanguliselt pakutakse muinaslinnuse õueala suuruseks 5000–6000 ruutmeetrit.⁷ Linnuse hoonestuse kohta pole praeguse seisuga veel kahjuks ülevaadet, küll

on aga arheoloogilistel uuringutel täheldatud linnuse kaitsehitisi. Mäeserva- ga paralleelselt on kulgenud rõhtsatest tammepalkidest seinad, mis põikseinade abil moodustasid üksteisega liituvad kambrid ehk tarandid. Tarandid olid omakorda täidetud liiva ja kividega ning välimist seinat toetas väljastpoolt madal liivakuhjatis, tekitades niimoodi linnusele kaitseseinat.⁸

Varasem asustus on lisaks neemiku lääneosale kujunenud ka neemiku jalamile, kuna Toomemäe nõlva kõrgem liivane osa oli soodne paik asula tekkimiseks. Varasemad leiud piirduvad alaga, mis ei ulatu Ülikooli tänavast jõe poole, vaid koonduvad kas Ülikooli ja Vallikraavi tänava nurgale või tänapäevase Tartu Ülikooli peahoone lähinaabrusesse (Lossi tn poole).⁹ Lisaks soodsale pinna- sele on asula paiknemist mõjutanud muinassadama olemasolu eeldatavalt tänapäevase Kaarsilla Raekoja platsi poole jääva otsa piirkonnas ning muinasteekulgemine. Viimase kulgu on arheoloogid ja ajaloolased oletanud erinevalt¹⁰, kuid kultuurkihi paiknemist ning hilisemaid, küll alles 17. sajandist pärine-

⁵ Tänapäevase tähetorni asukoht. Linnuse lõuna- ja põhjaküljel olnud järsud nõlvad on säilinud suuresti tänapäevani, lääneküljel olevasse vagumusse rajati 18. sajandi II poolel püssirohukelder ning idapoolne osa on 17. sajandil aset leidnud bastionite süsteemi rajamisega (käsitletaval kohal Karl IX bastion) tugevasti ümber kujundatud. Vt Ain Mäesalu, Rünno Vissak. On the older topography of Tartu. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology II. Ed. Rünno Vissak & Ain Mäesalu. Tartu 2002, lk 160.

⁶ Andres Tvauri. Muinas-Tartu. Tartu–Tallinn 2001, lk 245–246.

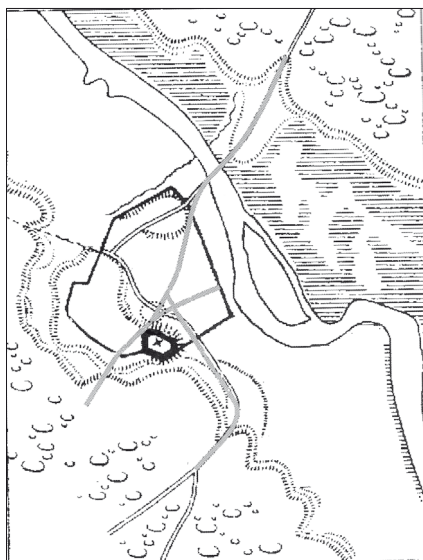
⁷ Evald Tõnisson. Eesti muinaslinnad. Tartu–Tallinn 2008, lk 300.

⁸ Samas, lk 301–302.

⁹ A. Mäesalu, R. Vissak. Muinas- ja keskaeg, lk 16. (Vt ka joonis 1)

¹⁰ Vt nt Kaur Altoa. Tartu keskaegsetest linnamüüridest ja peamistest muinasteedest. – Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost. TÜ arheoloogia kabineti toimetised 8. Tartu 1995, lk 141–150.

vaid, kuid samas vähemalt keskaega tagasi viidavaid plaanimaterjale tõlgendades võib oletada¹¹, et Narva poolt tulev muinastee ületas veetakistuse Laia tänava otsas ning võttis sealt omakorda suuna otse linnuse peale (joonis 2), langetes osaliselt kokku tänapäevase Magasini tänava kulgemisega. Linnuse jalamil on ta aga ilmselt ristunud esmalt Riia tänavat pidi alla jõe poole suundunud ning seejärel lõuna poolt umbes piki Ülikooli tänavat põhja poole kulgenud teega.¹² Pole välistatud, et varasem kauplemiskoht on paiknenud hoopis nimetatud teede kokkupuutepunktis, kuna tihtilugu on muinas- ja keskaegsetes linnades turu asukoht tekkinud põhiteede ristumiskohta.

JOONIS 2. Muinastee oletuslik kulgemine. Joonis: A. Mäesalu, R. Vissak. On the older topography of Tartu, lk 156, joonis 5a.

Muinasaja kontekstis ei saa Tartust rääkida veel kui linnast, küll aga on tõdetud, et hiljemalt 10. sajandiks oli Tartu kujunenud aolinnaliseks asulaks, mis kujutas endast piirkondlikku võimukeskust.¹³ Püsiasiustus hakkas liivasemalt alalt järk-järgult laienema jõepoolsele looduslike lubisetetega alale. I aastatuhande lõpuks on asula ulatunud juba Ülikooli ja Küüni/Rüütli tänava vahelisele alale, samuti on kultuurikihi intensiivsemat levimist täheldatud Toomemäe platoo lääneosal.¹⁴ Tähelepanuväärne on tänapäevase Ülikooli tänava paiknemine varasema muinasaegse kultuurkihiga võrreldes.¹⁵ Hüpoteesiliselt on võimalik, et piki varasema asustuse idapiiri on jooksnud muinastee, mis asula laienedes jõe poole (I aastatuhande lõpus) on jäänud teelõiguna ka püsima, tingides asustuse laienemise Ülikooli ja Küüni/Rüütli tänava vahelisele alale.

Tartut mainiti esmakordselt vene kirjalikes allikates, seoses vana puitlinna mahapõletamise¹⁶ ning uue, venelaste linnuse – Jurjevi – rajamisega aastal 1030.¹⁷ Edasise suhtes lähevad uurijad eri radu pidi. Arheoloog Andres Tvauri on oma monograafias «Muinas-Tartu» pakkunud välja hüpoteesi, et peale Jur-

¹¹ A. Mäesalu, R. Vissak. On the older topography of Tartu, lk 156, joonis 5a.

¹² Raekoja hoone tagant on tee eeldatavalt võtnud suuna omakorda Toomemäele, kulgedes edasi piki Lossi tänavat. Alternatiivse oletuse kohaselt kulges lõuna poolt tulev tee üle Toomemäe ning sealt alla piki Laia tänavat kuni jõeni. Vt K. Altoa. Tartu keskaegsetest linnamüüridest ja peamistest muinasteedest, lk 148.

¹³ Valter Lang. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu 2007, lk 238–239.

¹⁴ A. Mäesalu, R. Vissak. Muinas- ja keskaeg, lk 16.

¹⁵ Nagu mainitud, ei ulatu varasem asustus üle Ülikooli t piiri.

¹⁶ A. Tvauri on oletanud, et linnus oli juba varasemalt maha jäetud ning venelaste linnus rajati n-ö tühjale kohale. A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 246.

¹⁷ E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad, lk 300.

jevi rajamist on Tartu umbes 30 aasta jooksul teinud läbi kiire arengu: asula on levinud alale, mis ulatub Vanemuise tänava joonest botaanikaaiani, samuti on kultuurkiht laienenud Toomemäe lääneplatool ning jälgi Jurjevi-aegsest asustusest on avastatud isegi linnusest lõuna pool.¹⁸ 1061. aastal hävitavad sossolid aga linnuse ja asula ning peale seda uut asulat kuni sakslaste linnuse rajamiseni ei tekkinudki.¹⁹ Hüpoteesi toetab tõdemus, et samal ajal on ka paljud teised linnusasula tüüpi asustusüksused maha jäetud.²⁰ Samas tundub küsitav asula laienemine sedavõrd laiale alale kõigest 30 aasta jooksul, samuti on kaheldav kuni 80 cm²¹ paksuse kultuurkihi ladestumine, ilma et selles ilmneksid selged viited intensiivsele lühiajalisele hävingule.

Teise suuna esindajate²² arvates laienes muinasasula 11. sajandil eelnevaga võrreldes veelgi, ulatudes nüüd juba Kүүni/Rүүtli tänavani, seda küll teatava mööndusega – kultuurkiht langeb Rүүtli tänava keskosas veidi jõe poole, võttes suuna Laia tänava otsas olevale jõeületuskohale. Erinevalt A. Tvaurist ei toeta selle suuna esindajad aga asula hävimist 1061. aastal, vaid vastupidi, asula laienes 11. sajandi II poolel ja 12. sajandil veelgi, ulatudes maksimaalselt Vanemuise tänava joonest botaanikaaiani, küündides sealjuures osaliselt juba ka üle Rүүtli tänava jõe poole. Võimalik, et just nüüd osutub turuplatsiks tänapäevase Raekoja platsi Toomemäe-poolne osa, jäädes laienenud asula keskossa, kus omavahel ristuvad sadamast linnuse juurde viiv ja omakorda lõuna poolt tulev muinastee ning kuhu kerge põike tulemusena võis suunduda ka Laia tänava jõepoolsest otsast linnuse poole kulgev tee.²³

13. sajandi I veerandil pidas kohalik elanikkond muistset vabadusvõitlust saksa ristsõdijatega, mille tagajärjel muinaslinnus hävitati. Muistne vabadusvõitlus markeerib ühtlasi Eesti ajaloo uurimises muinasaja lõppu ja keskaja algust. Aastal 1224 valis Tartu piiskop Hermann oma uue haldusala keskuseks Tartu. Muinasaegse puitlinnuse asemele rajati kivist piiskopilinnus, mille esmamainimist on seostatud aastaga 1234, ning peagi alustati ka piiskopkonna peakiriku rajamist Toomemäe lääneosale.²⁴ Kivilinnuse jalamile tekkis kiiresti jälle asula, kusjuures turu asukoht ning uue asustuse paiknemine võis järgida eelnevat muinasaegset asustusskeemi.

Linna edasist kujunemist on loomuliku arengu kõrval tugevasti mõjutanud

¹⁸ A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 245–255.

¹⁹ Küll on periooditi kasutatud edasi puitlinnust.

²⁰ V. Lang. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg, lk 241.

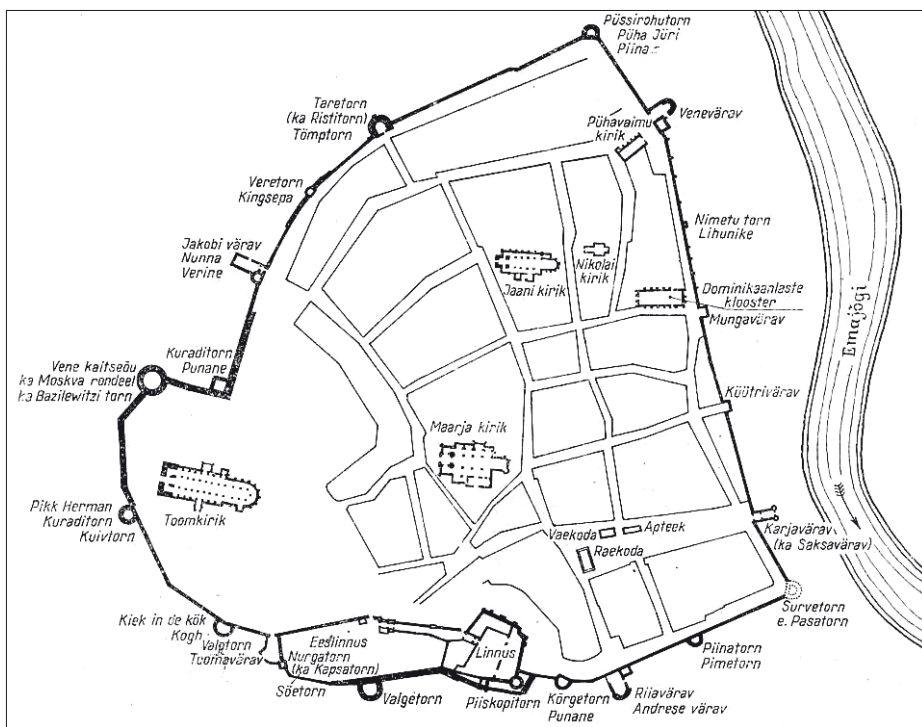
²¹ A. Mäesalu, R. Vissak, Muinas- ja keskaeg, lk 18. Muinasaegse kultuurkihi paksust on arheoloogid hinnanud erinevalt. A. Tvauri kokkuvõtte alusel on muinasaegse linnuse jalamil paiknenud muinasasula kultuurkihi paksuseks enamasti kõigest paarkümmend sentimeetrit. Vt A. Tvauri. Muinas-Tartu, lk 248. 2009. aastal Kүүni t rekonstrueerimise käigus uuritud muinasaegse kultuurkihi paksuseks oli Raekoja platsi poolses otsas vähemalt 30 cm, kusjuures varaseimad leiud on dateeritavad mitte varasemaks kui 11. sajand (autori märkus, tugineb 2009. aasta uuringute avaldamata aruandele).

²² Vt A. Mäesalu, R. Vissak. On the older topography of Tartu, lk 145–163.

²³ Samas.

²⁴ A. Mäesalu, R. Vissak. Muinas- ja keskaeg, lk 20–21.

JOOINIS 3. Keskaegse Tartu linnamüür, tornid ning väravakäigud. Joonis: Tartu ajalugu. Koostaja R. Pullat. Tallinn 1980, lk 53.

plaanipärane linnaarengu suunamine. Olulisimat rolli mängib kivist linnamüüri rajamine alates 13. sajandi II poolest. Müüri ehitamise ajendiks on peetud 1262. aasta venelaste sõjaretke, mille käigus rüüstati tugevasti asulat, samal ajal kui linnus jäi siiski vallutamata. Teates mainitakse muuseas ka asulat piiranud kolme seina, mille all võidi silmas pidada varasemaid puitkindlustusi.²⁵ Linnamüüri ehitamisel on ennekõike arvesse võetud looduslikku reljeefi, pakkumaks linnale maksimaalset kaitset. Nii ehitati lõunapoolne kindlusmüür linnuse juurest otse jõe suunas, jättes sellega linnamüürist väljapoole omaaegse asula lõunaosa. Selle tulemusena ei paiknenud keskaegne turuplats²⁶ linnamüüri piiratud ala keskel, vaid selle lõunaosas, kõigest ühe kvartali kaugusel linnamüürist.

Võimalik, et ka ülejäänud linnamüüri hakati ehitama linnusest lähtudes²⁷, see kulges lääne suunas kaarjalt ümber neemiku lääne- ja põhjakülje ning ulatus seejärel risti kuni jõeni. Viimasena ehitati kaitsemüür piki jõe. Lõplikult võis

²⁵ K. Altoa. Tartu keskaegsetest linnamüüridest ja peamistest muinasteedest, lk 141.

²⁶ See asus samal kohal, kus muinasaegne kauplemiskoht.

²⁷ Vilma Trummal. Vanimast ajaloost. – Tartu ajalugu. Koostaja Raimo Pullat. Tallinn 1980, lk 23. Alternatiivselt on pakutud, et linnamüür sai esmalt ehitatud linna lõuna- ja põhjaküljele ehk enim ohustatud piirkondadesse. Vt K. Altoa. Tartu keskaegsetest linnamüüridest ja peamistest muinasteedest, lk 142. Praeguse seisuga siiski puudub tõepärane info, mille põhjal hinnata linnamüüri vanimaid ehitusjärke.

terviklik ringmüür valmida alles 14. sajandil. Hiljem on linnamüüri korduvalt ümber ehitatud, lisandina tulid näiteks uued linnatornid ja väravakäigud (joonis 3). Lisaks linnamüürile rajati kaitsekaalutlustel ka vallikraavid, kusjuures aegade jooksul mõnevõrra oma kuju muutnud nn piiskopitiiki ehk linna põhjaküljele rajatud vallikraavi (botaanikaai tiik) võib tänapäevalgi hoomata.

Esialgu oli elamisruumi piiratud alal piisavalt. Lõuna pool väljapoole rajatud müüri jäänud alade elanikkond võis elamispinna saada ennekõike Jakobi, Laia ja Rüütli tänava vahelistes kvartalites. Kvartalite mõnevõrra hilisemast tekkeajast annavad tunnistust ka nende suuremad mõõtmed, samal ajal kui vanas keskuses linna südames võime näha tunduvalt väiksemaid kvartaleid. Esialgu püsib asustuse idaserv Rüütli tänava joone vahetus läheduses, kuna jõe poole jääv madal ala saadi kasutusele võtta alles peale piirkonna liigniiskuse vähendamist. Sellele aitas aga kaasa vallikraavi kaevamine piki jõge ning terriitoriumile dreneažikraavide rajamine, milleni jõuti ilmselt linnamüüri ehitamise aegu ehk 13. sajandi lõpus või 14. sajandil.

Linnailmes domineerisid 13. ja 14. sajandil puithooned, vaid tähtsamad ehitised olid rajatud tellistest. Viimaste hulka kuulusid peale piiskopilinnuse ja toomkiriku veel näiteks Jaani kirik²⁸, mille ehituse algust seostatakse 14. sajandi I veerandiga²⁹, ja Maarja kirik (ehituse algus 14. sajandi I pool). Tartule on iseloomulik suur sakraalehitiste hulk, lisaks eespool mainituile on keskaja esimesel poolel (13.–15. sajandil) rajatud veel Püha Vaimu kirik, Katariina nunnaklooster, dominiiklaste Maarja-Magdaleena klooster ning kaks õigeusu kirikut (Jüri ja Nikolai kirik).³⁰ Mõningate kirikute³¹ paiknemises võib näha teatavat seaduspära, nimelt paiknevad nad Laia tänava otsast diagonaalselt linnuse poole suunduva tee ääres³², andes tunnistust selle kulgemistrajektoori olulisusest keskaegses Tartus.

Linnapildis toimusid olulised muutused 14. sajandi lõpus ja 15. sajandi alguses, mis väljendub muu hulgas puithoonestuse asendamises tellishoonestusega ning puitsillutiste asendamises munakivisillutistega.³³ Juba 15. sajandi keskpaigaks oli Tartust kujunenud ilusate kivihoonetega linn, nii et kui Mosk-

²⁸ Tellistest kirikuhoone ehitamise eelsest ajast on sellel kohal oletatud sakraalhoone funktsioonides olnud ehitist, mis võidi rajada juba 12. sajandi lõpus. Vt Romeo Metsallik. Tartu arheoloogilistest uurimisest. – Tartu arheoloogias ja vanemast ehitusloost, TÜ arheoloogia kabineti toimetised 8. Tartu 1995, lk 22–23.

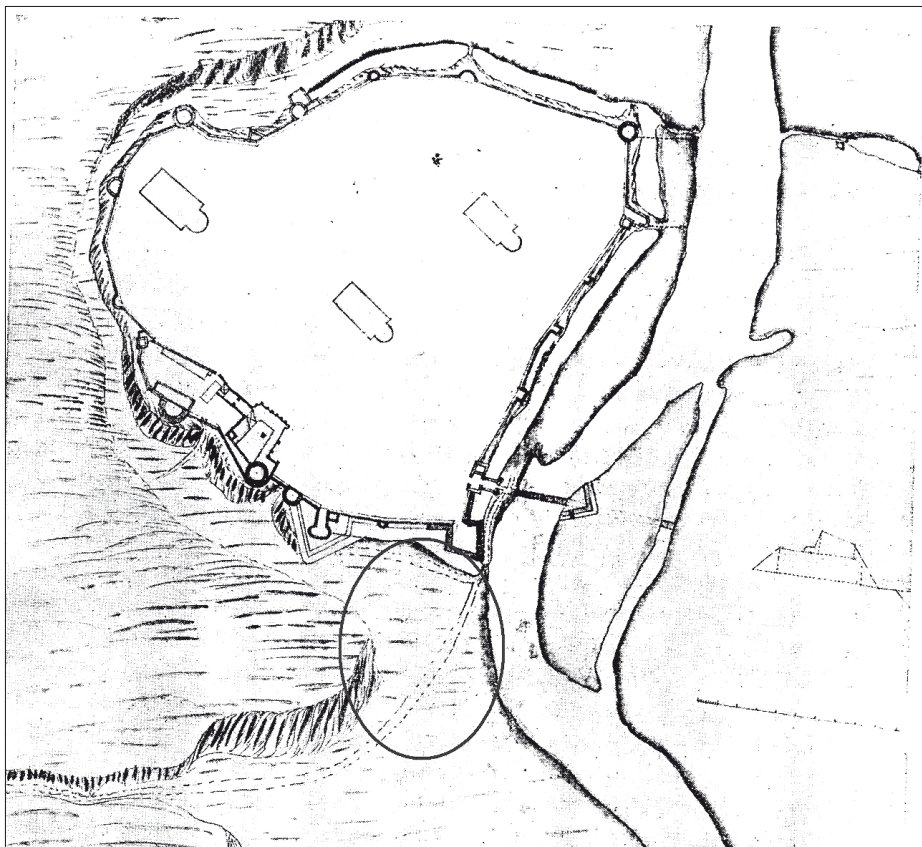
²⁹ Kiriku torni ning pikihoone kivimüüride alustest puitparvedest saadud dendrokronoloogilised andmed annavad kiriku nende hooneosade rajamisajaks 1320. aastad, samas võidi altariruumi ehitamist alustada juba mõnevõrra varem. Vt Alar Läänelaid. Jaani kiriku algus ja aastarõngad. – Horisont 2002, 1, lk 33–34.

³⁰ Enn Tarvel, Voldemar Vaga. Hansalinnana XIII sajandist Liivi sõjani. Kultuur. – Tartu ajalugu. Koostaja Raimo Pullat. Tallinn 1980, lk 53–54. Vanalinna alaga on seostatud ka Jakobi kirikut ning frantsisklaste kloostrit, kuid neil väiteil puudub tõestus. Vt Kaur Alttoa. Kloostritest keskaegses Tartus. – Ajalooline Ajakiri 2008, 4 (126), lk 295–316.

³¹ Püha Vaimu kirik, Püha Nikolai kirik ja dominiiklaste Maarja-Magdaleena klooster.

³² A. Mäesalu, R. Vissak. On the older topography of Tartu, lk 156, joonis 5a.

³³ Rünno Vissak. The condition of archaeological research in Tartu after 20 years of rescue excavations. – The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology. Ed. Rünno Vissak & Ain Mäesalu. Tartu 1999, lk 34. Arheoloogiliste uuringute käigus on avastatud ka kividest eluhooneid, mille ehitamist on seostatud mõnevõrra varasema perioodiga. Vt Ain Mäesalu. Die Haustypen im hansezeitlichen Tartu (Dorpat). – Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III. Lübeck 2001, 586–587.

Joonis 4. Tartu Riia-eeslinna paiknemine (joonisel märgitud ringiga). TMF 106: 16 (originaal Rootsi Sõjaarhiivis). Joonist täiendanud artikli autor.

va metropoliit Isidor koos kaaskonnaga 1430. aastate II poolel Tartusse sattus, nägi ta ees ilusaid kivist maju, palju kirikuid ja suuri kloostreid.³⁴

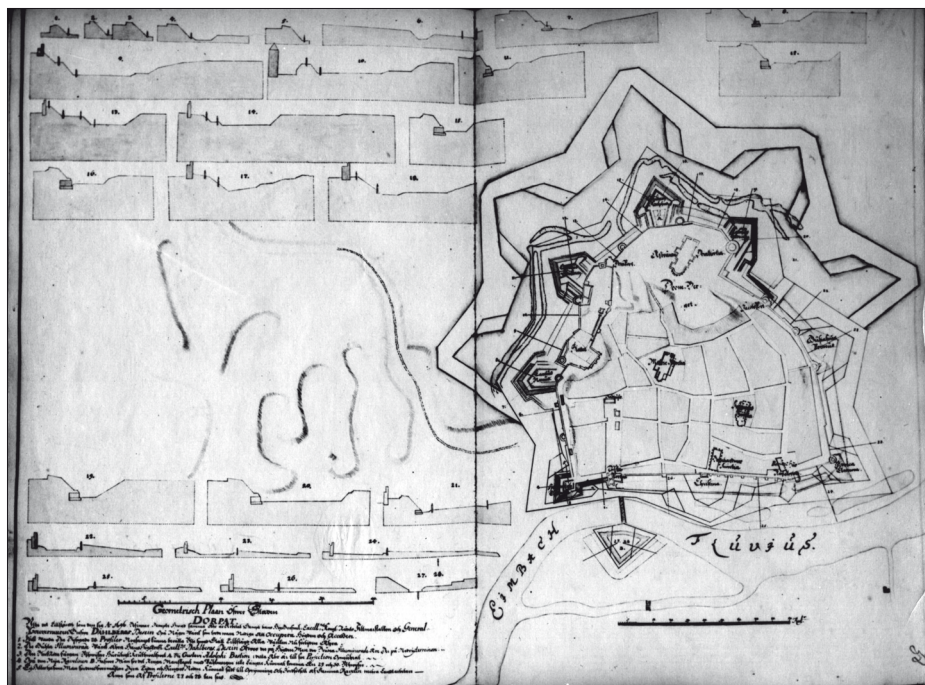
14. sajandi lõpuks oli linnas tekkinud juba ruumipuudus, seetõttu suunati aiamaa pidamine ja loomade karjatamine, mida seni tehti linna territooriumil, väljapoole linnamüüre. Uusi alasid kuivendati süstemaatiliselt, kusjuures lõunapoolses eeslinnas võidi vesi suunata linnamüüri lõunaküljel olevasse vallikraavi, mis pidi olema piisavalt veerohke, et panna tööle Pasaveski nime kandev vesiveski.³⁵ 15. sajandi jooksul kujuneski linnamüürist lõuna pool välja Tartu Riia-eeslinn (joonis 4), mis oli peamiselt kasutusel küll aia- ja karjamaana, kuid esineb ka käsitöölise olemasolule viitavaid arheoloogilisi leide.³⁶

Narva tee äärde ja võimalik, et ka Holmile kujunes omakorda keskaegsele eeslinnale iseloomulike joontega Tartu Narva-eeslinn.

³⁴ E. Tarvel, V. Vaga. Hansalinnana XIII sajandist Liivi sõjani. Kultuur, lk 53.

³⁵ Rünno Vissak, Eero Heinloo. Archaeological investigation of the southern part of the Riia suburb of Tartu in 2001–2002. – Arheoloogilised välitööd Eestis 2002. Tallinn 2003, lk 162.

³⁶ Eero Heinloo. Tartu lõunapoolne eeslinn kesk- ja varausajal arheoloogia andmetel. Peaseminaritöö. Tartu 2006, lk 65–69. Käsitöölise olemasolule viitavaid arheoloogilisi leide.

JONNIS 5. Tartu geomeetiline plaan 1696. aastast. TMF 106: 19 (originaal Rootsi Sõjaarhiivis).

Keskaja lõpuks on Tartust seega kujunenud terviklik, korraliku linnamüüri ümbristatud ning valdavalt tellishoonestusega linn, millel väljaspool kindluse müüre olid ka eeslinnad.

Linnailme muutus tunduvalt Liivi sõja ja Poola-Rootsi sõdade ajal, 16. sajandi keskpaigast 17. sajandi II veerandini, mil Tartu sai sõjategevuse käigus tugevasti kannatada. Muu hulgas laastati korduvalt eeslinna alasid.³⁷ Purustatud kivihoonestuse asemele ehitati linna jällegi puitelamuid, suur osa kivimaju seisis tühjana ja need lagenesid. Muude hoonete hulgas seisis varemtes ka 1601. aastal mahapõlenud raekoda ning lõpliku hoobina 1624. aastal jaanitule ajal tuld võtnud toomkirik.³⁸

Saavutanud sõdade tulemusena piirkonnas võimupositsioonid, püüdsid rootslased Tartu olukorda parandada. Näiteks anti 1640. aastal välja korraldus, et hoonekrunt tuleb kolme aasta jooksul täis ehitada, vastasel juhul läheb krunt raele.³⁹ Samuti püüti parandada linnakindlustusi, mis tolleks ajaks olid juba eluohtlikus seisukorras. Lisaks linnamüüride parandustöödele alustati muldkindlustuste ehitamist. Esimesed kehandid rajati juba pärast Tartu langemist rootslaste

³⁷ Nt 1578. aastal süüdati Emajõe vasemal kaldal olev eeslinn, kus olnud palju vene maju, kirikuid, kloostrid, aitu ja poode. Aasta hiljem rüüstati põhjalikult Tartu lõunapoolset eeslinna. Vt Margus Laidre. Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn 2008, lk 172.

³⁸ Helmut Piirimäe. Liivi sõjast Põhjasõjani. – Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Koostaja Heivi Pullerits. Tartu 2005, lk 36.

³⁹ Samas.

kätte⁴⁰, kuid suuremahuline muldkindlustuste rajamine läks lahti alles 1660. aastate keskpaigas⁴¹. Põhjasõja alguseks olid bastionitega kaitstud linna lõuna- ja läänekülge ehk neid oli jõutud rajada Saksa väravast poolkaarena ümber Toomemäe kuni Jakobi väravani (joonis 5). Kuid sealt edasi jõeni ning piki jõge jäi linn uute kindlustustega kaitsmata, mis sai Tartule 1704. aasta piiramise käigus saatuslikuks.

Linna keskaegne olemus hävitati lõplikult 1708. aastal. 12. juulil algas vene vägede poolne Tartu süstemaatiline hävitamine – majad ja kirikud pandi põlema, linnamüür aga lasti püssirohuga õhku. 17. juuliks polnud linnas väidetavalt alles enam ühtegi tervet hoonet.⁴²

Kokkuvõte

Käesoleva artikli ajalistes piirides võib Tartu välisilme kujunemisel täheldada nii plaanipäratuid kui ka plaanipäraseid tendentse. Varasemal perioodil ehk muinasajal oli domineerivaks linnusasula tüüpi asustuse stiihiline areng. Linnus paiknes tänapäeval Toomemäeks nimetatava neemiku idaosas ning asustus neemiku lääneosas ja jalamil. Linnuse kõrval olid dominantideks eeldatavasti muinasteede ristumiskohta tekkinud muinasturg ning tänapäevase Kaarsilla Raekoja platsi poolse otsa piirkonnas paiknenud muinassadam.

Keskajal on linnailmet tugevasti mõjutanud plaanipärased tegevused – linnamüüri ehitus, vallikraavide kaevamine, ristkülikukujuliste ja ulatuslikemate kvartalite planeerimine ning territooriumi liigniiskuse vähendamine. Linnamüüri kõrval olid jätkuvalt dominantideks sadam ja turg, samuti muinaslinnuse asemele rajatud kivist piiskopilinnus ja rohked sakraalehitised. Keskaegse linna välisilmes toimus järjekordne murrang 14. sajandi lõpus ja 15. sajandi alguses, mil puithoonestus ja -sillutised asendati tellishoonestuse ja munakivisillutistega. Ühtlasi laienes linn eeslinnade varal väljapoole linnamüüri piiratud ala.

Varauusaeg tõi Tartule kaasa hävingut, kuna sõdade ja piiramiste käigus sai linn tugevasti kannatada. Varasem sõjatehnika ja relvastuse areng tingis kaitserajatiste parandamise ja täiustamise, näiteks ehitati täiendavaid väravakindlustusi. Varauusajal tekkis aga vajadus uut laadi kaitseehitiste järele. Seetõttu hakati 17. sajandil rajama muldkindlustusi ehk bastione. 17. sajandi lõpuks suudeti bastionid valmis saada linna lõuna- ja lääneküljel. Vaatamata püüdlustele ei suudetud siiski Tartu varasemat hiilgust enam taastada ning lõplikult hävitati linna keskaegne ilme 1708. aastal.

⁴⁰ Linnamüüri ette Toome ja Emajõe vahele ehitati kaks mullast bastionit ning teisele poole jõge Saksa värava ees paikneva puusilla kaitseks mullast raveliin. Vt M. Laidre. Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel, lk 326.

⁴¹ M. Laidre. Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel, lk 431–432.

⁴² Helmut Piirimäe. Põhjasõja aeg. – Tartu. Ajalugu ja kultuurilugu. Koostaja Heivi Pullerits. Tartu 2005, lk 55.

Dominants in the appearance of Tartu until the early 18th century

Eero Heinloo

Summary

The article aims at gathering all the information about the earlier appearance of the town and giving an overview of the factors that influenced the development of the mediaeval town appearance as well as later on destroyed it. Besides this, the author dwells upon the tendencies related to urban planning, trying to differentiate between the spontaneous and planned urban developments.

The location of Tartu was determined by its favourable natural position. In the second half of the 1st millennium a more permanent settlement developed on a small cape and its foot on the right bank of the River Emajõgi. A wooden stronghold was erected in the eastern part of the cape and in the western part an ancient settlement was situated. Besides fertile soil, the location of the settlement was influenced by the existing ancient harbour and a transit route. In prehistoric context we cannot refer to Tartu as a town yet; however, by the 10th century an protourban settlement (*aolinn*) had developed as a regional centre of authority.

In the first quarter of the 13th century the ancient stronghold was destroyed in the course of the ancient fight for freedom. In the year 1224 Bishop Hermann choosed Tartu, as the site of the new centre of his diocese. The ancient wooden stronghold was replaced by a stone Episcopal castle and on the western part of Toome Hill the building of the cathedral for the bishopric started. Apart from natural development, the further evolution of the town was strongly influenced also by prescribed directions. Among the latter, the most important was the erection of a stone town wall, which was started in the second half of the 13th century. The circular wall was most probably completed only in the 14th century. Later on the city wall was repeatedly rebuilt, and new towers and gateways were added. Apart from the city wall, moats were also dug. In the 13th–14th centuries wooden buildings predominated in the urban view; the most significant buildings were made of brick (Episcopal castle, Cathedral, St. John's and St. Mary's Churches). Beginning from the late 14th and early 15th centuries wooden buildings were gradually replaced by brick ones and wooden paving – with cobbled one. By the mid-15th century Tartu had become a town with beautiful stone buildings.

By the end of the 14th century the territory of the town had become too cramped and pasturelands were moved outside the town walls. During the 15th century the Tartu Riga-suburb with features characteristic of a medieval suburb was formed to the south of the town wall; to the north-east, by the Narva road, there was Tartu Narva-suburb.

From the mid-16th century to the second quarter of the 17th century, during the Livonian War and Polish-Swedish Wars, the appearance of the town underwent considerable changes. Once again wooden buildings started to be built instead of the brick ones destroyed in the wars. The Swedes tried to improve the situation in Tartu; for instance, the fortification system was enhanced and in the mid-1660s sizable earth fortifications started to be built. By the beginning of the Northern War the southern and western sides of the town were fortified by bastions; yet, further on to the river and along the riverside the town remained undefended by new fortifications and this was what determined its destiny in the siege of 1704. The medieval essence of the town was completely destroyed in 1708.

19. sajandi I poole Tartu linna hoonestust mõjutanud eeskujud Lääne-Euroopast

Epi Tohvri

Käesolevas artiklis on vaatluse alla võetud Tartu hoonestust 19. sajandi esimesel poolel mõjutanud tüüpfassaadid ning nende arhitektuursed eeskujud Lääne-Euroopast. Pärast suurtulekahju 1775. aastal hoogustus linnas ehitustegevus, mis kulmineerus 19. sajandi esimesel poolel. On huvitav märkida, et siia kerkinud majade visuaalsed lahendused andsid Tartule paljuski sarnasuse Suurbritannia linnade üldilmega. Kas see sarnasus on juhuslik või on võimalik siinses elukeskkonnas jälgida Lääne-Euroopa arhitektuuri eeskujusid? Sellele küsimusele leiame vastuse allpool esitatud näidete abil.

Keiser Aleksander I troonile tõusmisega hakati kohe reformima ka ühiskonda, sealhulgas linnaehitust. Aleksander I jätkas oma vanaema Katariina II suurt vaimustust arhitektuuri vastu ja tema arhitektuuripoliitikas toimus otsustav samm 31. detsembril 1809. aastal, kui kehtestati ülevenemaalised tüüpfassaadid eraehituses. Ukaasis oli kirjas: «Ehitada kreisi- ja kubermangulinades kõigekõrgema poolt kinnitatud fassaadide alusel.»¹ Selle tarbeks anti aastatel 1809–1812 välja viis tüüpfassaadide kogumikku, millest üks osa sisaldas tarade ja väravate näidiseid. Eraehituse tarvis mõeldud tüüpfassaadid avaldasid märkimisväärset mõju ka avalike hoonete arhitektuurile ning nii linna- kui ka maamõisate üldilmele 19. sajandi kahel esimesel aastakümnel. Tüüpfassaadide kehtestamise ajaks oli jõutud välja anda ka saja näidifassaadi variandiga esimene ja teine kogumik, mis olid köidetud üheks albumiks. 1812. aastal ilmusid teise albumina kolmas ja neljas osa 125 tüüpfassaadi näidisega, millest pooled olid mõeldud juba majandus- ja tööstushoonetele. 1811. aastal ilmus album 62 näidistara ja -väravaga.²

Näidised on kogumikesse paigutatud juhuslikus järjestuses ja ilma kommentaarideta; vaheldumisi on ühe- kuni kolmekorruseliste hoonete fassaadide

¹ PSZ (Полное Собрание Законов Российской Империи), Т. XXX (1808–1809), nr 24061a.

² Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для частныхъ строений въ городахъ Российской Империи. Ч. I–II. Санкт-Петербург, 1809; Ч. III–IV. Санкт-Петербург, 1812 года; Собрание фасадовъ, Его Императорскимъ Величествомъ высочайше апробованныхъ для заборовъ и воротъ къ частнымъ строениямъ въ городахъ Российской Империи. Санкт-Петербург, 1811.

joonised ning sarnased ehitus- ja dekooridetailid on kasutusel pea kõigil fassaadidel, sõltumata nende korruselisusest ja pikkusest. 1809.–1812. aastal välja antud fassaadikogumikke on loetud üldtuntud erandiks, kus fassaadide näidised ei ole sotsiaalse diferentseerituse alusel loodud. Eelnevale toetudes saab esile tõsta, et tüüpfassaadide rakendamise mõte kandis endas laiemat valgustusajastule omast sõnumit: arhitektuuri kaudu loodeti saavutada «kõlbeline ja esteetiline kokkulepe» sotsiaalselt diferentseeritud ühiskonnas. Seda ideed oli propageerinud juba prantsuse arhitekt Claude-Nicolas Ledoux oma visionaarse ideaallinna Chaux' kontseptsiooniga. Loodeti, et riiklikult kehtestatud uni-fitseerimispoliitika tekitab linnaruumis näilise sotsiaalse võrdsuse, mille abil pidi toimuma vene inimese kasvamine Lääne-Euroopa valgustusideede vaimus. Aleksander I suhtus siira poolehoiduga Prantsusmaasse ja eriti C.-N. Ledoux' loomingusse, sest pühendas ju viimane 1804. aastal ilmunud teose ja selles esitatud kavandid talle.³ Selle traktaadi sümboolne sõnum ja propagandistlik iseloom sobis valgustatud monarhile igati. Keiser Aleksander I sooviks oli kinnistada end oma radikaalse haridusreformi ja elukeskkonna parendamise ideedega Euroopas 18. sajandi teisel poolel valitsenud valgustatud monarhide ritta, kuid veelgi suurema ambitsiooniga – üritada Vene impeeriumis ellu viia lausa sotsiaalutoopiliste mõõtmetega ümberkorraldusi ning moderniseerida muidu nii mahajäänud Venemaad. Valgustusajastu ühtedeks sotsiaalutoopilisteks ettevõtmisteks kujunesid mastaapsed Antiik-Kreeka agora või Rooma foorumi laadsed linnaruumide väljaehitamise kavandid, kus arhitektuurse keskkonna toel loodeti panna alus uutele seisuseülestele kodanikuväärtustele.

Tüüpfassaadide visuaalsed eeskujud ja kompositsioon

1809.–1812. aastal välja antud tüüpfassaadide kogumikes ei ole näidised signeeritud, siiski on teada, et tegemist oli rahvusvahelise arhitektide seltskonnaga, kes järgis tüüpfassaadide kavandamisel 18. sajandil Euroopa linnades rakendatud tüüpehituse põhimõtteid ning visuaalseid eeskujusid. Kõige mõjukam nende seast oli šotlane William Hastie (1755–1832), Venemaal tuntud Vassili Geste nime all. Ta saabus Venemaale Katariina II isiklike ehitiste looja, šoti päritolu arhitekti Charles Cameroni (1745–1812) kutsel 1784. aastal ning asus elama inglise asunduses Sofia külakeses Tsarskoje Selos. V. Gestet protežeeris C. Cameron isiklikult ning arvatavasti kostis ta ka keisrinna juures noore arhi-

³ C.-N. Ledoux. *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation*. Paris 1804. Reprint ed. Daniel Ramée, Princeton 1984.

tekti võimekusest linnaplaneerimise ja tüüpehituse alal. V. Gestel oli Katariina II-le ette näidata oma loomingumapp, see sisaldas Robert Adami laadis ehitiste jooniseid ja mõningaid asulate planeerimise kavasisid, mille eeskujudeks olid 18. sajandi keskpaiku välja ehitatud Šoti farmiasulad ning James Craigi Edinburghi New Towni regulaarne planeering.⁴ Tutvunud V. Geste loominguga, suunas Katariina II ta 1792. aastal Lõuna-Venemaale Krimmi piirkonda uusi asulaid kavandama. Kuna Musta mere äärsete alade koloniseerimine oli Katariina II-le üks tähtsamaid sisepoliitilisi prioriteete, pööras keisrinna suurt tähelepanu nende alade ümberplaneerimisele ja asustamisele. V. Geste saatmine sellesse piirkonda tõstis ta juhtivale positsioonile Peterburis linnaplaneerimise küsimuste alal. Kui keiser Aleksander I otsustas jätkata oma vanaema Katariina II algatatud Vene linnade ümberplaneerimise ning tüüpehituse programmi, pöördus ta esmajärjekorras V. Geste poole.

Nii V. Geste kavandatud varasemad tüüpprojektid kui ka tema tüüpfassaadide näidised järgivad selgelt inglise neopalladionismi printsiipe.⁵ Tõenäoliselt kuuluvad esimese kogumiku kõik 50 fassaadijoonist V. Gestele, kes valis need välja oma juba keisrinna Katariina II-le koostatud tüüpmajade albumitest. Teise kogumiku 50 tüüpfassaadi näidiste autoriteks on peetud V. Gestet ja Luigi Ruscat (1762–1822).⁶

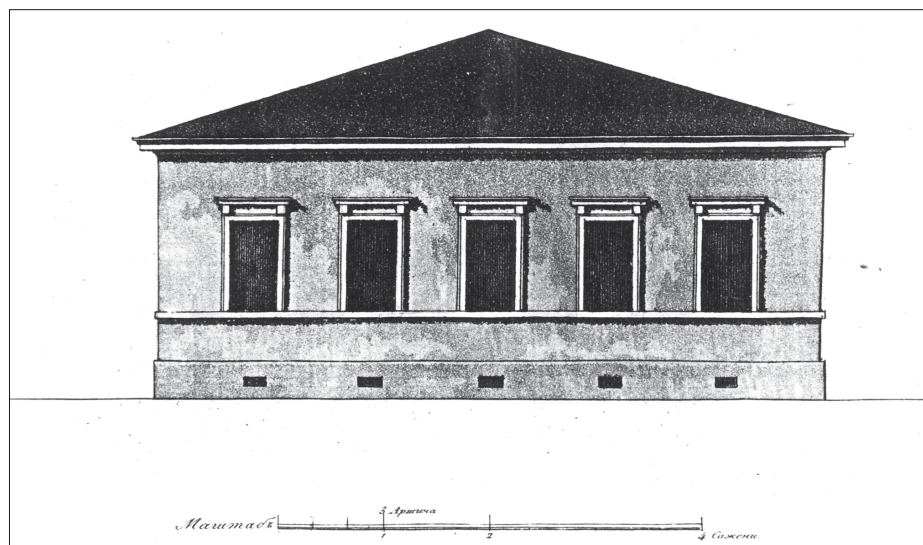
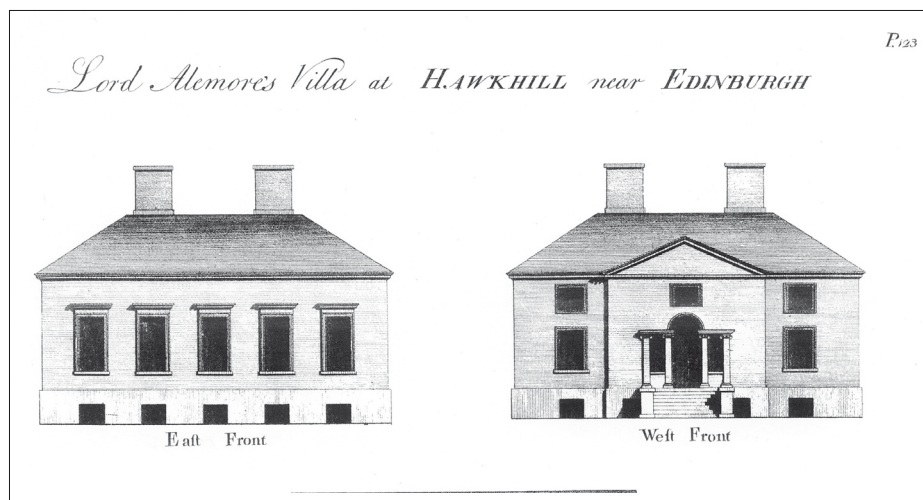
Tüüpfassaadide näidised on allutatud palladionistlikule telgsümmeetrilisele kompositsioonile, kus keskel asub aken ja sellest mõlemale poole jääb paarisarv aknaid. Seega on enamik fassaade paaritu arvu akende reaga. Kindel seos toimib esifassaadi akende arvu ja korruselisuse vahel. Tüüpfassaadide kogumike analüüsimisel on kasutatud ka standardimise viisi: nimelt jagunevad fassaadid vastavalt korruselisusele ja akende arvule ühekorruselisteks 1, 3, 5 ja 7 aknaga näidisteks, poolkorruse ning 5, 7 ja 9 aknaga näidisteks ning kahekorruselisteks 5, 7, 9 ja 11 aknaga näidisteks.

Erinevate gabariitidega tüüpfassaadidel on kasutatud sarnaseid dekoorielemente. Ehitise pikkuse ja kõrguse kindlad vahekorrad ning unifitseeritud dekoorielemendid võimaldasid tüüpfassaadide alusel loodud elamuid kooskõlastada kvartalite hoonestamisel terviklikuks linnaansambliks. Sageli kasutati kvartalite hoonestamisel tänavapoolisel fassaadil ainult akenderida, kuna selle abil oli parem hoida tänavaseina ühtset rütmi ja arhitektuuriansambli terviklikkust. Ehitise horisontaalset liigendust rõhutasid korrustevahelised karniisid

⁴ Dmitri Shvidkovsky. Classical Edinburgh and Russian Town-Planning of the Late 18th and Early 19th Centuries: The Role of William Hastie (1755–1832). – Architectural Heritage II. Ed. D. Howard. The Journal of the Architectural Scottish Architects Abroad. Edinburgh 1991, lk 69–78.

⁵ Neopalladionismiks nimetatakse Andrea Palladio arhitektuuri taasesitlemist 18. sajandi alguses Lord Burlingtoni ja tema ringi poolt.

⁶ Peterburis tegutsenud Šveitsi päritolu arhitekt Luigi Rusca on 1807. aastal projekteerinud ka Tallinnas asuva Nikolai Imetegija kiriku.

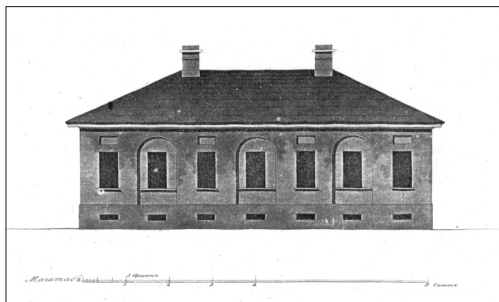
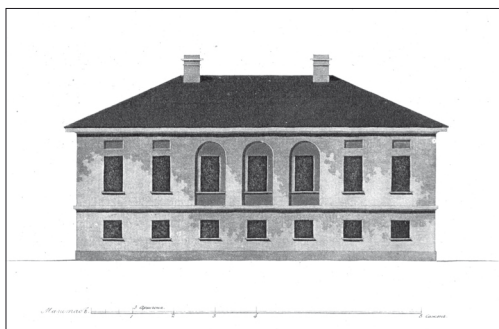
JOONIS 1. Vitruvius Scoticus, Lord Alemore'i villa Hawkhill Edinburghi lähedal ja tüüpfassaad nr 39 esimesest kogumikust.

ja akendealused simsid. Dekoorielemendid olid tasapinnalised ja ühtlustatud, mis tähendab seda, et fassaadidekoori elemente võis omavahel kombineerida ilma üldist fassaadijoonist lõhkumata.

Esimese kogumiku tüüpfassaadide näidised on äratuntavalt sarnased 18. sajandi inglise neopalladionistide loominguga, eelkõige Vitruvius Scoticuses pakutud näidetega.⁷ Vitruvius Scoticuse koostajaks oli William Adam (1689–1748), kelle elutööna publitseeriti esimesed näited 1746. aastaks kokku kogutud Šoti-

⁷ Vitruvius Scoticus. William Adam. Reproduced in facsimile from the copy in the University of Glasgow Library with an introduction and notes to the plates by James Simpson. Edinburgh 1980.

maa aadlike ja auväärsete meeste parimatest lossidest nii maal kui ka linnades. Näidisalbum esindas peamiselt aastail 1720–1750 loodud šoti arhitektuuri visuaalset kokkuvõtet ja selle edukamate parendajate, šoti lordide elumukomplekside tutvustust laiemale publikule. Sari Šotimaa parimatest ehitistest täienes pidevalt ja ilmus 1811. aastal Vitruvius Scoticuse nime all. Need näidislehed saavutasid suure populaarsuse, kusjuures linnaplaneerija J. Craig kasutas neid eeskujuna Edinburghi linnakvartalite hoonestamisel. Vitruvius Scoticuses on esindatud näiteid nii Edinburghist kui ka maamõisatest. Eriti ilmekas on kõige populaar-

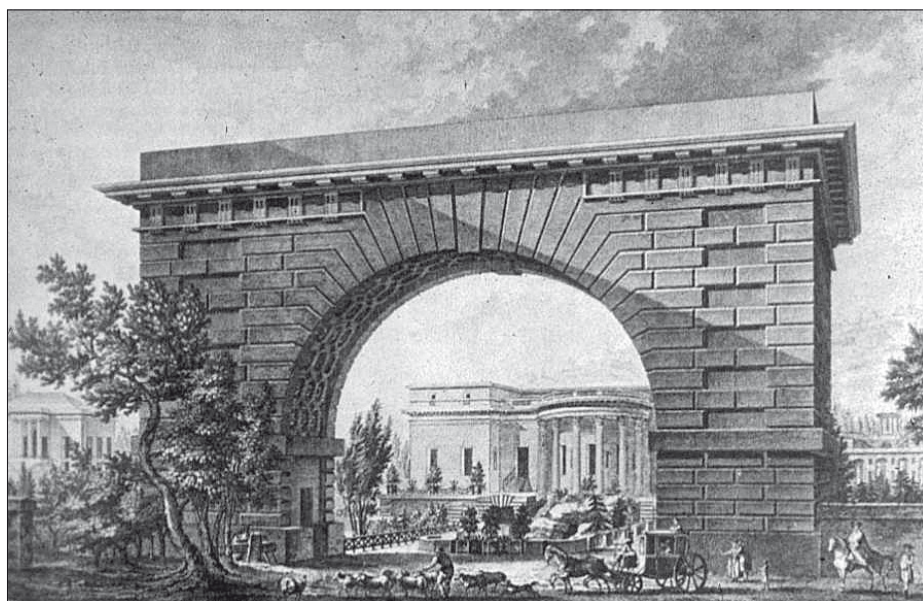
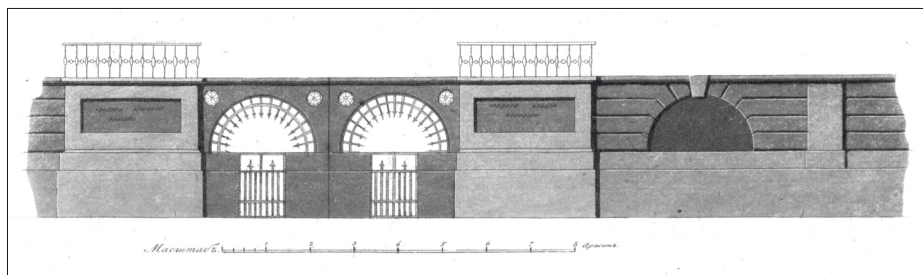

JOOINIS 2. Tüüpfassaadid nr 86 (ülal) ja 87 teisest kogumikust.

sema tüüpfassaadi, nr 39 sarnasus Lord Alemore'i villaga Hawkhill Edinburghi lähedal (joonis 1). V. Geste on oskuslikult ära kasutanud mitu vaadet, sest sama ehitise läänekülje suure Palladio-motiiviga sissepääsuga keskosa lahendus on saanud näiteks eeskujuks tüüpfassaadile nr 49.

Teiseks eeskujuks on 18. sajandi ühe populaarseima šoti arhitekti ning omanimelise interjööri stiili looja Robert Adami (1728–1792) kavandatud ehitised. Tüüpfassaadide teine, nn R. Adami eeskujuliin jättis fassaadid lakooniliseks siledaks dekoorielementideta seinapinnaks ning mängis vaid avade ümber geomeetriliste vormidega, näiteks ümarkaarega. Parimaid näiteid sellele kompositsioonile on tüüpfassaadid nr 86, 87 ja 88 teisest kogumikust (joonis 2, 5). Nendel näidistel kujuneb fassaadil terviklik, ümarkaarses krohvraamistuses veneetsia akna laadse avade jaotusega keskne dominant. Kogu seinapind on puhastatud dekoorist, lihtsamate fassaadinäidiste juures on kasutatud ümarkaarsesse krohvnišši paigutatud ristikülikukujulisi avasid, millega tekib geomeetriliste vormide, nagu ümarkaare ja ristiküliku koosmõjul puhas ja lakooniline fassaadijoonis. Lihtsamad tüüpfassaadi variandid seovad termakna ja veneetsia akna fassaadil sujuvalt tervikuks. Need näited lahendavad fassaadipinna juba uues esteetikas: avade ümber puudub dekoor ning keskteljel on rohkelt kasutatud ümarkaarseid vormistust. Mõned tüüpfassaadide näidised on

JOONIS 3. Kivimüüri näidis nr 48 (ülal) 1811. aastal ilmunud tarade ja väravate näidiste kogumikust ja C.-N. Ledoux' kuulsa Hôtel de Thellusoni residentsi väravaehitis.

ilmestatud R. Adami etruski stiilis urnide ja krateridega, samuti lisandus nende näidistega ka toskaana samba orderi kasutus.

Seega saab V. Gestet lugeda Aleksander I suure projekti peaarhitektiks, kelle kaudu levisid Vene impeeriumis Šotimaa 18. sajandi linnaplaneerimise ning Vitruvius Scoticuse ja R. Adami stiilinäited, mis koondnimetusena kannavad endas George'i stiilis linnade tüüpprojektide neopalladionistlikke põhimõtteid.

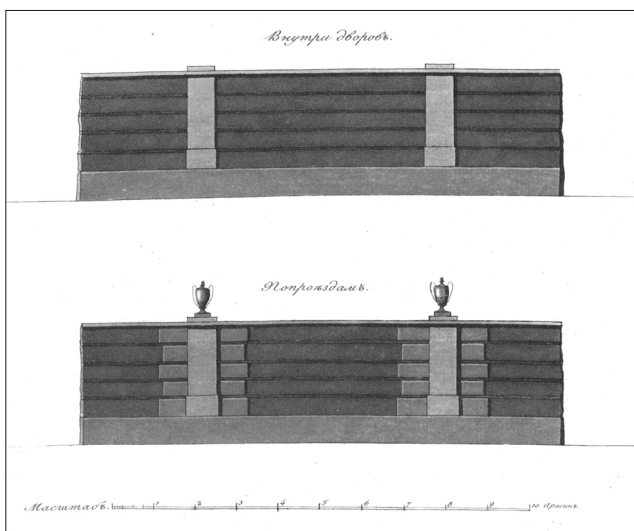
1812. aastal välja antud kolmanda ja neljanda kogumiku tüüpfassaadide autoriks oli Vassili Stassov (1769–1848). Need kaks viimast tüüpfassaadide kogumikku sisaldasid kokku 125 kavandit, millest suurem osa oli mõeldud juba kaubandus- ja tööstusehitistele. Tema loomingu juures on välja toodud mõjutusi C.-N. Ledoux' vormist, mida ta kombineeris skulpturaalse plastikaga.⁸ Eriti tasub tema puhul rõhutada raskepärase ja jõulise dooria orderi kasutust iga hooneliigi fassaadilahenduste juures.

⁸ Татьяна Евгеньевна Тыжненко, Василий Стасов. – Зодчие Санкт-Петербурга [Т. 1] XIX — начало XX века. Санкт-Петербург 1998, lk 130.

Tarade ja väravate kogumiku 62 näidise pooltel on krundi- piirded ette nähtud la- duda kas tellistest või maakividest ning välis- viimistlusena pakutud krohvrustikat ja sile- krohvi. Teise võima- lusena on välja too- dud sepišvõre lihtsaid variante, mis on kom- bineeritud ka tellis- postidega. Tüüpilised väravapostid on kujun- datud kõrge sokliosaga, nii et postide üla- osa lõpetab lame kar- niisiga püramiidkatus, see saab väga levinuks väravapostide lahendu- seks järgnevatel sajan- ditel.

Paljud väravad on kavandatud kül- lalt suurejoonelistena. Väravaehitised koos- nevad väravapostidest

ja väravast või terve- st katusega väravaehitise- st, mis mõningatel juhtudel esinda- vad lausa monumentaalseid arhitektuurseid lahendusi. V. Stassov on kavanda- nud ka kivimüüri nr 48 lahenduse (joonis 3). See on kõrgele soklile laotud kõrge kivist piirdeaed, kus esifassaadi krohvitud siledat poolkaart ümbritsev täisrusti- kas seinapind on äratuntavalt sarnane C.-N. Ledoux' kuulsa Hôtel de Thellusoni residentsi väravaehitise- ga.⁹ Viimane tüüpeeskujule nr 62 on lihtne rõhtsatest laudadest tara, mis oli mõeldud aia sisekülje katmiseks (joonis 4). Ühtlasi osutus see näidis praktikas kõige populaarsemaks, sest taraga sai piirata tühje krunte ja siduda ehitisi tänavajoonel tervikuks. Samas ukaasis oli veel ühe olulise täien-

JOONIS 4. Puidust tara näidis nr 62 (üal) 1811. a kogumikust koos puidust majaga Turu t 36 (hävinud), mis ehitati tüüpfassaadi nr 99 alusel. ERMi fotokogu 349: 80.

⁹ Anthony Vidler. Claude-Nicolas Ledoux: Architecture and Social Reform at the End of the Ancient Régime. Cambridge 1990, lk 123.

dusena tüüpfassaadide ja -väravate-tarade ehitustegevusele lisatud märkus, et ka täis ehitamata krundid tuleb piirata taraga. Siinjuures oli vaesemal elanikkonnal lubatud asendada lagunevad osad lihtsama palissaadi ehk püstitatust taraga.

Tüüpfassaadide kehtestamise ideeliseks allikaks võib pidada C.-N. Ledoux' poolt sõnastatud kontseptsiooni, kus arhitektuuris nähti vahendit ühiskonna seadusliku, moraalse ning esteetilise pale kujundajana.¹⁰ See oli ühtse ideoloogia alusel loodud sotsiaalutoopia, mida asus ellu viima keiser Aleksander I. Regulaarse planeeringuga korrastatud linnaruumis saab linnakodanike vahel tekitada egalitaarsemad suhted, kui iga element on paigutatud terviklikku süsteemi: linnaplaneering – linnaansambel – ehitised – ehitise fassaad ja fassaadi fragment (avad ja dekoor); isegi ehitised ühendavad piirdetarad ja väikevormid on omavahel kooskõlla viidud. Ideeline suund võeti üle prantsuse 18. sajandi teise poole radikaalsete valgustajate ringist, visuaalsed eeskujud tulid aga esimese ja teise tüüpfassaadide kogumiku autorite V. Geste ja L. Rusca loomingul alusel hoopis George'i stiilis Suurbritannia linnade neopalladionistlike tüüpvariantide seast. Kusjuures tüüpfassaadide näidiste loomise aluseks on olnud šoti arhitektuuri suurimaid eeskujuraamatuid Vitruvius Scoticus ja R. Adami eeskujud Edinburghi linnaehitusest.

Tüüpfassaadide mõju Tartu linna üldilmele

Tartu linnas osutus kõige populaarsemaks tüüpfassaadiks nr 39 esimesest kogumikust, mida valiti välja 102 korral. Mis oli tüüpfassaadi nr 39 eeliseks? Eelkõige selle lihtne fassaadilahendus, mida sai rakendada nii kivi- kui puithoonete juures. Nr 39 esifassaadil asub viis akent, mille alumisel joonel jookseb lihtne vööndsimss. Avade paigutus lubas vajaduse korral kujundada keskmisest aknast ukseava, nii säilis kohalikus ehitustraditsioonis levinud elamutüübi põhiplaan (keskne mantelkorsten-köök). Seda võtet 19. sajandi esimesel kolmekümnel aastal siiski sageli ei rakendatud, kuna linnas kehtis range ehitusjärelvalve ning fassaadijoonisest kõrvalekaldumise eest ootas kopsakas rahaträhv.

1817. aastal anti spetsiaalselt välja ukaas, millega kinnitati linna hoonetele sobivad värvitoonid.¹¹ Majade värvitoonid tuli kooskõlastada ja lubati ainult ühtlase värvigammaga fassaade, näiteks valge, õlekarva ehk nahkjaskollane, helekollane, helehall, kollakashall, tumehall, heleroosa, roheline pigmendiga ränivase ehk ränimalahhiidi toon, kuid viimast tuli segada suuremas osas valgega. Kubermanguvalitsustes lubati üles panna värvitahvlite näidised ning kubermangu-

¹⁰ C.-N. Ledoux. *L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation*. Paris 1804.

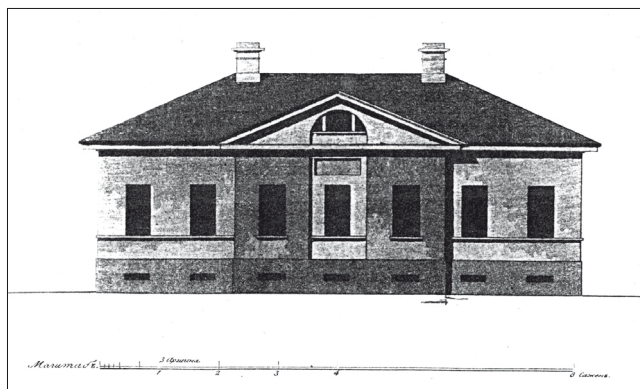
¹¹ PSZ, T. XXXIV (1817), nr 27180a.

arhitektid pidid vajaduse korral ka inimesi nõustama. Üldiselt võis kasutada vaid heledaid ja kahvatumaid, naturaalseid kivitoone, sest rootsi punase või mõne muu erksa värvi kasutamise vastu oligi see ukaas välja antud. J. D. Bantelmanni ja C. A. Gableri kavandatud elamute tüüpfassaadide projektid on vähesed väärtuslikud graafilised allikmaterjalid 19. sajandi esimesel poolel Balti kubermangudes levinud ehitustraditsiooni analüüsimisel.¹² Osa fassaadide kavandeid on koloreeritud, millest selgub, et katused soovitati värvida punaseks (viimane toon järgis punase katusekivi traditsiooni) või roheliseks, fassaadid kahvatukollaseks, ookrivärvi või halliks ja dekoorielemendid valgeks (tahvel 1). Selle põhjuseks oli asjaolu, et klassitsismiperioodil peeti väarikaks ehitiseks kivihoonet. Ka fassaadikogumikes esitatud näidised olid mõeldud kivimaterjalist ehitamiseks. Seda rõhutavad erinevad seinapinna töötused, mis jagunevad vastavalt silekrohviks, rustikaalseks pinnaks ja tellisrustikaks. Fassaadi üldmulje elavdamiseks on neid viimistlusvariante omavahel ka kombineeritud. Puitmajadel hakati järjekindlalt nõudma rõhutat välisvooderlaudist, mis jälgendaks välisviimistluses kivimajade esteetikat. Sellele nõudele vastas ilmekalt teise kogumiku populaarseim tüüpfassaad nr 88, mida eelistati 36 korral. Samuti valiti teiste seast sagedamini välja teise kogumiku tüüpfassaade nr 85 ja 87, mis kõik vastasid R. Adami laadis visuaalsetele eeskujudele. Kuigi praktikas oli puidus tunduvalt raskem jälgendada ümarkaarset krohvviimistlust ja termakent, kasutati neid variante isegi kõrvalhoonete fassaadidena. Levinud välisviimistlusvõtteks sai puitmajade ülekrohvimine. Seda kinnitas näiteks Tartu vanalinna piirkonnas, Munga tänav 8 asunud ülekrohvitud ühekorruseline puitmaja, mis vastas tüüpfassaadile nr 88. Algselt Tartu bürgermeistrile Friedrich Konrad Gadebuschile kuulunud elamu oli ehitatud juba 1760. aastatel ja jäi 1775. aasta tulekahjust puutumata. Hoone fassaadi lahendust muudeti tüüpfassaadide kehtestamise ajajärgul tüüpfassaadi nr 88 järgi (joonis 5) ning ülekrohvimine oli vajalik kahest aspektist lähtudes. Esiteks oli I linnaosas ehk kesklinnas keelatud ehitada puitmaju ja ülekrohvimine oli tuleohutusalaseks kompromissiks. Teiseks vastas sile või rustikas ja horisontaalset liigendust rõhutav seinapind kivimaja esteetikale.

Præguse kaubahalli piirkonnas paiknes paralleelselt kaks kolmnurkset kvartalit: endise Aleksandri, Kauba, Promenaadi ja Uueturu tänava ning Kauba, Promenaadi ja Vana tänavaga piirnev. Endisel Kauba, Promenaadi, Vanal tänaval olid valdavalt käsitöölise krundid ja hea asukoha tõttu olid elamud sisustatud ka kodupoodideks. Seega kujunes Promenaadi ja Aleksandri tänava algusosa südalinna kaubanduskeskuse pikenduseks. Autentse ülevaate endi-

¹² EAA 33-3-128, 157, 320. Eestimaa kubermanguvalitsuse ehitus- ja teedekomisjoni fondis leidub arvukalt tüüpfassaadide näidiste alusel koostatud elamufassaade Tallinna, Paide ja Haapsalu linna tarvis.

JOONIS 5. Fr. K. Gadebuschile kuulunud ülekrohvitud puitlamu Munga t 8 tüüpfassaadi nr 88 (ülal) alusel. TÜ kunstiajaloo õppetooli fotokogu, B-95-538.

JOONIS 6. G. Fr. Schlateri vaade endisele Uueturu tänavale. EKM-i fotokogu, B-37: 434.

se Uueturu tänavalõigu hoonestusest annab G. Fr. Schlateri vaade Aleksandri ja Uueturu tänava nurgalt piki Uueturu tänavat 1850. aasta paiku (joonis 6). Sellel tänavalõigul kajastub tugev tüüpfassaadide mõju: näiteks oli elamutel tänavapoolsel küljel nõutud akenderida, rõhutatud korrustevahelised karniisid ja akendelused võõndsimsid. Tänavafondil vaheldusid otsaviilu või pikiküljega ühekoruselised kolmnurkfrontooniga elamud kahekorruseliste keskrisaliitidega või täiskahekorruseliste elamutega. Esiplaanil on ilmeka näide tänavate ristumise kohale kerkinud nurgamajast, mille mõlemad küljed lahendati tüüpfassaadipäraselt ja kahekorruseliste keskrisaliitide katused lõikusid ka-

tuseharja joonel. Nii tekkis linnaruumi täiesti uute ehituslike mahtudega hoonetüüp. Teiseks kordusid sarnased dekoorielemendid fassaadidel sõltumata maja gabariitidest, moodustades tervikliku esteetilise üldmulje.

Tartu linnaruumis sulandusid 19. sajandi esimesel poolel kokku mitmest ideelisest allikast ja klassitsismi visuaalsetest näidistest pärit arhitektuurieeskujud.¹³ Esimese rühma moodustavad 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses kerkinud hooned, mille koondeskujuks võib pidada Tartu raekoda ning maju Raekoja plats 8 või Narva maantee 23 (nn Katariina maja, mille autoriks oli tõenäoliselt arhitekt ja ehitusmeister J. H. B. Walther). Neid hooneid on meie arhitektuuriajaloo kirjeldatud hoonete väliste stiilitunnuste alusel kas varaklassitsismina või *zopf*-stiilina, kus hoonete fassaadidel on markeeritud pilastritega keskrisaliidid, kasutatud liseene ja rohkete rippornamentidega ehispindasid ning avade ümber on dekoorirohke kaunistus. Samal ajal eksisteeris paralleelselt teine eeskujuliin, mis ulatub tagasi keisrinna Katariina II poolt 18. sajandi teisel poolel Vene linnades kehtestatud administratiivklassitsismi alusel kavandatud elamute tüüpprojektideni. Ilmekaks näiteks on Raekoja plats 6, nn vana ülikoolimaja fassaad, millel esineb ümardatud nurgalahendus ja laakooniline fassaadidekoor.

Kolmanda impulsi Tartu ehitustraditsioonile andsid arhitekt Johann Wilhelm Krause kavandatud ülikoolihoonete kompleksi arhitektuursed lahendused. Eriti on ümbruskonna elamute fassaadilahendusi mõjutanud ülikooli peahoone. Siin kasutatud toskaana sammasportikust, rangemat fassaadijoonist ja riskülikukujulisi akantusemootiiviga ehispindu on sageli korratud peahoone vahetus läheduses ja Raekoja platsil kerkinud hoonetel. J. W. Krauset võib pidada toskaana samba toojaks Tartu klassitsistlikusse linnapilti. Edaspidi kasutas linna ehitusmeister Georg Friedrich Wilhelm Geist kaubahoovi kavandamisel nelinurkse hoone ümber 128 toskaana sambaga galeriid.

Neljanda impulsi tõi endaga kaasa tüüpfassaadide kehtestamine alates 1809. aastast. Nende näidiste järgi kerkinud ehitised seoti visuaalselt kokku Šotimaa 18. sajandi linnaplaneerimise ning Vitruvius Scoticuse ja R. Adami stiilinäidete, mis koondnimetusena kannavad endas George'i stiilis linnade tüüpprojektide neopalladionistlike põhimõtteid. Seepärast tundubki kodune jalutada Bathis või Edinburghis, sest neis linnades on Tartuga võrreldes äratuntavalt sarnane arhitektuuriesthetika. G. Fr. Schlateri teadlikult valitud motiivid linnaruumist, kus kaugvaate lõpetavad hoone keskel paiknevad pilasterliigendusega kolmnurkfrontoonid, näitavad, kui hästi suudeti läbi mõelda ja visuaalselt efekteks kujundada Tartu linnaruum tüüpfassaadide alusel 19. sajandi esimesel poolel.

Omaette tähelepanu väärivad aga 19. sajandi esimesel poolel Tartu Ülikooli kõrval asunud, siis veel hoonestamata krundi nr 45 ja selle vastas, tänapäeval

¹³ Epi Tohvi. Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 18. Tartu 2009, lk 256–258.

JOONIS 7. G. Fr. Schlateri vaade Ülikooli tänaval paiknevale Tartu Ülikooli peahoonele ja piirdemüüridele. EKMi fotokogu, B-37: 461.

Tõnissoni platsi ääris-tava piirdena rajatud raskepärases rustikas ja petikarkaadistiku-ga kivimüürid (joonis 7). Sarnane kivimüür oli rajatud 19. sajandi teisel poolel Tartus ka Uspenski apostliku õigeusu kiriku (Magasini tänav 1) esise platsi ühte külge, piki Kompanii tänavat, ning on tänapäe-

vani säilinud veel Laial tänaval. See on ümarkaarse vormiga petikarkaadistikuna väga mõjuvas raskepärases teostuses kavandatud kapitaalne rajatis, olles üks väheseid prantsuse arhitektuurist pärit, ledouxliku visuaalse eeskuju tunnustajaid Tartu linnaruumis.

Kokkuvõtteks

Eesti arhitektuuriajaloo on olnud valdav seisukoht, et tüüpfassaadide kehtestamine oli Vene keskvoimu sekkumine siinsesse ehitustraditsiooni ning tüüpfassaadide näidised ei ole kunstiliselt arvestataval tasemel. Neid on peetud administratiivklassitsismi pitseret kandvaiks, madalatasemelisteks ja unifitseerivaiks, kuid siinkohal saab need väited ümber lükata. Nimelt sarnaneb Euroopa linnade, eriti Suurbritannia 18. sajandi teise poole elamukvartalite arhitektuur väga meie linnaruumis 19. sajandi esimesel poolel ehitatu arhitektuuriga. Tuleb arvestada, et elamuehituses kehtestatud nõuded olid üks osa üleeuroopalisest valgustusajastu parendamisprotsessist, mis algas Euroopas 18. sajandi keskpaiku. Tänapäeval võib tunduda paradoksaalne, et Peterburi kaudu liideti Eesti alade linnaarhitektuuri eeskujud sel ajal kõige aktuaalsemate ideedega Euroopas.

West-European influences in the housing of Tartu in the first half of the 19th century

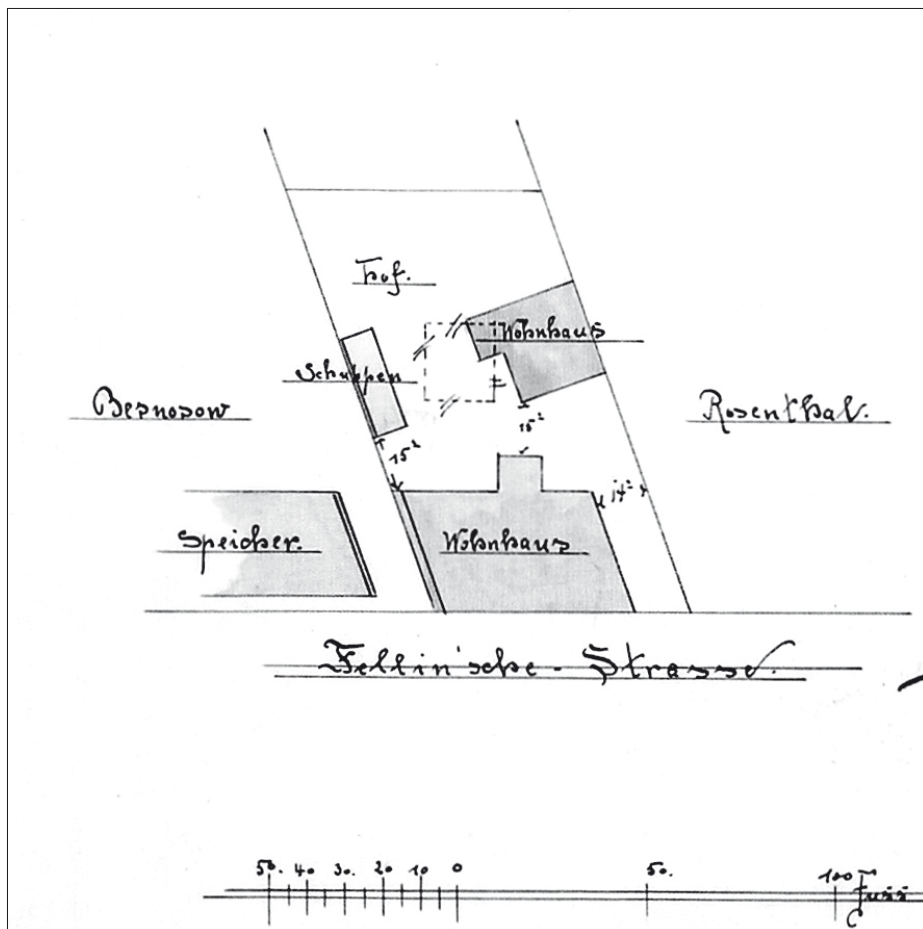
Epi Tohvri

Summary

The article gives an overview of the standard façades that influenced the buildings in Tartu in the first half of the 19th century, as well as the architectural examples from Western Europe that they followed. A decisive step in the architectural policy of Emperor Alexander I was made on December 31, 1809, when the all-Russian standard façades in private building were established. The ukase read, “...when building in county and guberniya towns, the example of the façades confirmed by the highest power must be followed.” For this purpose five collections of standard façades were published in 1809-1812, one of which comprising designs of fences and gates. In the first two decades of the 19th century the standard façades prescribed for private building also exerted remarkable influence on the architecture of public buildings and the general appearance of urban and rural manors. The idea of standard façades carried a more extensive message inherent in the enlightenment era – through architecture to reach a “moral and aesthetic agreement” in a socially differentiated society. This idea had already been propagated by the French architect Claude-Nicolas Ledoux in his visionary concept of an ideal city. The collections of standard façades published in 1809–1812 were contributed to by the architects who based their designs on the principles and visual examples of the standard buildings erected in European cities in the 18th century. The most influential of them was William Hastie (1755–1832), a Scot who in Russia was known under the name of Vassili Geste. His designs in the first collection of standard façades clearly follow the principles of English neo-Palladianism, first and foremost, the ones found in *Vitruvius Scoticus*. Another example to be followed was the work of Robert Adam (1728–1792), which left façades as smooth wall surfaces without décor elements and played only with geometric forms around openings, for instance, round arches. The best examples of this composition are standard façades No 86, 87 and 88 from the second collection.

In Tartu urban space architectural features from several ideological sources and classicist visual examples merged in the first half of the 19th century. Name-

ly, the architecture of the living districts of the European cities, especially that of Great Britain in the second half of the 18th century, was very similar to the buildings erected in our urban space in the first half of the 19th century. It has to be taken into consideration that the requirements established in building constituted a part of the all-European enlightenment era improvement process, which started in Europe in the mid-18th century. Today it might seem paradoxical that through St. Petersburg the examples of urban architecture in the territory of Estonia were merged with the then most topical ideas in Europe.

Hooviehitiste nõuetekohane paigutus Jakob Rätsepa krundil Viljandi t. Arhitekt R. Pohlmann, 1904. EAA 2623-1-144, l. 99a.

Ehitusmääruste mõjust Tartu linnaruumi kujunemisele 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi alguseni

Mart Siilivask

Linnaplaneerimine kui kontseptuaalne tegevusala, mastaapsete uute linnastruktuuride ja infrastruktuuri planeerimine tänapäevasele ligilähedases mõistes, tõusis Eestis päevakorrale 20. sajandi algul ja peaaegu eranditult toleaeegse Eestimaa kubermangu pealinna Tallinna kontekstis. Nimelt seoses 1910.–1912. aastal Tallinna kesklinna planeerimise ja selleks korraldatud rahvusvahelise arhitektuurivõistluse, nn Suur-Tallinna planeerimiskavaga.¹ Samast ajast pärinevad esimesed eestikeelsed teemakäsitlused: linnaplaneerimise ja aedlinna-de teemalisele poleemikale Päevalehe ja Tallinna Teataja veergudel² järgnesid moodsa linnaplaneerimise põhimõtteid tutvustavad väljaanded, Tallinna kirjastuses Kaja ilmunud N. Dmitrijevi «Oma kodukolle» ja Mihkel Martna aedlinnaideaali propageeriv raamatuke «Oma kodu»³.

Vaid aasta varem oli linnaplaneerimise temaatika tõusnud päevakorrale ka Liivimaa kubermangu pealinnas Riias. 1909. aastal pidas lätlasest arhitekt Konstantins Peckšens Riia Kogukondliku Sotsiaalpoliitika Seltsis toleaeegse linnaplaneerimise põhiprobleemi käsitleva ettekande «Väikeelamu või üürikasarm».⁴ Arhitekt Heinz Pirang esines aastatel 1910 ja 1913 samas seltsis kahe linnaplaneerimise põhimõtteid tutvustava ettekandega.⁵ Esimeses ettekandes tutvustas H. Pirang riialastele muu hulgas 1885. aastal ilmunud Camillo Sitte raamatut «Die Städtebau»⁶ ning C. Sitte ja Th. Göcke toimetusel alates 1904. aastast Berliinis ilmunud samanimelises ajakirjas käsitletut. Teine ettekanne oli pühendatud enamjaolt Riia linnaehituse probleemidele. Muu hulgas käsitles H. Pirang linnaplaneerimise osana ka muinsuskaitset, pidades silmas vana-

¹ Karin Hallas. Eestlane ja suurlinn. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 1995, nr 8, lk 102.

² Samas, lk 102, 106–107.

³ Mihkel Martna. Oma kodu: Korterihäda ja abinõud selle vastu. Tallinn 1915; N. Dmitrijevi. Oma kodukolle. Korteriküsimuse korraldamise ja oma kodukolde asutamise kergendamise katsed Lääne-Europas. Tallinn 1914.

⁴ Konstantin Pehkshen. Kleinhaus und Miethkaserne, mit besonderer Beziehung auf Riga (21.05.1909). – Hefte der Gesellschaft für kommunale Sozialpolitik in Riga 1909, nr 17, lk 30.

⁵ Heinz Pirang. Die Aufgaben des modernen Städtebaus. – Hefte der Gesellschaft für kommunale Sozialpolitik in Riga 1910, nr 17, lk 29–45; Heinz Pirang. Städtische Bebauungspläne. – Hefte der Gesellschaft für kommunale Sozialpolitik in Riga 1913, nr 32, lk 49–68.

⁶ Camillo Sitte. Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen: ein Beitrag zur Lösung moderner Fragen der Architektur und monumentalen Plastik unter besonderer Beziehung auf Wien. Wien 1889. Teose 4. trükk (1909) EKMi arhiivraamatukogus, Karl Menningu memoriaalkogus.

linna ajalooliste hoonete säilitamist ja paindlikku kohandamist ärifunktsioonile.

Nii näib linnaplaneerimise temaatika esiletõus Balti kultuuriruumis olevat suhteliselt hiline.⁷ 19. sajandil linnaplaneerimise teematist avalikku debatti siinmail veel ei eksisteerinud. Ka 20. sajandi alguses toimunud arutelud jäid peaaegu eranditult kubermangulinnade tasandile. Tartu kohalikus ajakirjanduses avaldatu⁸ annab küll tunnistust huvi suurenemisest linnaruumi vastu, kuid selliseid probleemikäsitlusi nagu Riias ja Tallinnas siin ei kohta.

Praktilise tegevusalana on linnaplaneerimine eelkirjeldatud kontseptuaalsest ja teoreetilisest diskursusest siiski märgatavalt varasem. Juba sajandeid olid raehärrad ja linnaehitusmeistrid tegelnud linnakeskkonna saneerimise, linnakujunduse ning uute linnaosade planeerimisega. Varasemad andmed Tartu kohta on üldistuste tegemiseks liiga fragmentaarsed⁹, kuid vähemalt alates bürgermeister Johann Remmini 17. sajandi lõpul Tartus teostatud reformidest – linna uus heakorraeskiri 1693, tuleohutuse eeskiri (*Brand-Ordnung*) 1695, avalike kaevude ja linna vaestemaja rajamine jne – võiksime ka Tartu kontekstis juba rääkida praktilisest, heakorra ja tuleohutuse tagamiseks läbiviidud sihiteadlikust linnaplaneerimisest. Linna hävitamine järgnenud Põhjasõja sündmuste käigus katkestas järjekindla planeerimispraktika kujunemise. Näib, et 18. sajandi esimesel poolel arenes linn ilma kavakindla planeeringuta ja üsnagi stiihiliselt. Endiste linnakindlustuste alale, rootsiaegse vanalinna varemetele ja eeslinnadesse rajati arvukalt uusi puitelamuid, seda sageli elementaarseid tuleohutusnõudeid eirates.

Uuesti tõuseb linnaplaneerimise temaatika Tartus päevakorraile 18. sajandi lõpul, pärast 1775. aastal linna vapustanud suurt tulekahju. 1776. aastal jõuti esimese, kümnest paragrahvist koosneva ehituseeskirja kehtestamiseni, selle preambulas viidati õigusliku järjepidevuse kandjana ka Liivimaa kindralkubernerile 1697. aasta 6. oktoobri määrusega kehtestatud ehitusnõuetele.¹⁰ 1776. aasta ehitusmäärustiku kehtestamisele järgnenud 19. sajandi esimese poole planeerimispraktikat ja selle ideelist tausta on oma uurimustes juba põhjalikult käsitlenud Epi Tohvri.¹¹

⁷ Nt Saksamaal toimunud esimesed linnaplaneerimise konkursid juba 1870. aastatel ja alates 1880. aastatest kuni 20. sajandi alguseni püsis linnaplaneerimise temaatika aktuaalsena.

⁸ Mart Siilivask. 20. sajandi alguse arhitektuur kohaliku ajakirjanduse peeglis. – Eesti TA toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused 1993, nr 42, lk 295.

⁹ 16.–17. sajandist pärinevad andmed ehitustegevuse kohta, nagu ka 17. sajandist pärinevad linnaplaanid, seonduvad linna kaitserajatiste rekonstrueerimisega. Muud artikli autorile teadaolevad andmed linna ehituskorralduse ja ehitustegevuse, kinnisvarade, tänavate jm kohta ei võimalda teha järeldusi kavakindlama planeerimispraktika olemasolu kohta.

¹⁰ EAA 2623-1-314, l. 138. Bauordnung oder Anweisung für ein lobliches Kammergericht der Kais. Stadt Dorpat.

¹¹ Epi Tohvri. 1809.–1812. aasta Vene tüüpfassaadid ja nende rakendamine Tartu linnaruumis. Magistritöö. Tartu Ülikool, 2002; Epi Tohvri. Ehitusmeistrist arhitektiks. – G. F. W. Geist Tartu linnaruumi kujundajana. Kunstiteaduslikke Uurimusi 2004, nr 3–4 (13), lk 50–74; Epi Tohvri. 18. sajandi teise poole Šoti valgustusliku arhitektuuri ideedest, nende retseptioonist Vene keisrikojas ning baltisaksa kultuuriruumis. – Kunstiteaduslikke Uurimusi 2006, nr 3 (15), lk 96–116.

Käesolevas keskendun 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse Tartu linna planeerimise temaatikale. Muu hulgas püüan heita valgust sellele, kuidas ja milliste reeglite kohaselt linna arengut 19. sajandi teisel poolel ohjati ning milliseid tulemusi see andis. Samuti katsun selgitada, milliste reeglite alusel kujunes tookordne linnakeskkond – enamik meie tänapäevani säilinud puitasumeid – ja miks me tol ajal kujunenud linnamiljööd selle näilisele stiihilisusele vaatamata tajume kui terviklikku erinevalt näiteks 20. sajandi teisel poolel kujunenud arhitektuurikeskkonnast.

Ehitusmääruse kehtestamise linnaehituslik kontekst

1860. aastatest hoogustus elanike juurdevool linna. Sellele aitas kaasa 1863. aasta uus passiseadus, millega talurahvas sai õiguse oma kubermangu piires vabalt elukohta vahetada.¹² Kümnendi keskpaiku (1862–1867) asus Tartusse igal aastal üle tuhande uue elaniku. Linnaelanike arv suurenes 12 000-lt (1847) 21 000-le (1867). Elanikkonna kasv jätkus keskmiselt 600 inimese võrra aastas. 1881. aastaks oli Tartu elanike arv kasvanud 30 000-le ja 1897. aastaks 40 000-le.¹³ Eestlaste osakaal linnarahvastikus suurenes: 1881. aastal oli neid 55,6%, 1897. aastal juba 70,8% linna elanikkonnast. 1870.–1880. aastad olid ka linna majanduslik õitseage.

Elanike juurdevooluga kaasnes ehitustegevuse hoogustumine. Aastatel 1877–1882 oli tõeline ehitusboom: linnavalitsuses kinnitati igal aastal 150–200 ehitusprojekti. Peamiselt ehitati puitelamuid ja nende juurde kuuluvaid kõrvalhooneid: puukuure, pesukööke, vankrikuure jm. 1843. aastal oli Tartus 973 elumaja, neist 175 kivi- ja 788 puitelamut, 1897. aastal oli linnas juba 2647 elumaja, neist 389 kivi- ja 2258 puitelamut. Toodud andmetest nähtub, et 19. sajandi teisel poolel püstitati linnas ca 200 kivi- ja ligi 1500 puitelamut ehk iga ehitatud kivimaja kohta ca 6 puitmaja.

1870.–1880. aastatel kujunesid peamiseks ehitustandriks kalmistute ja pärmivabriku piirkond Ülejõel, Supilinn, Karlova-alune ja Toometagune ehk Aialinn (tahvel 4, 5). Oluliselt tihendati hoonestust Peterburi, Raatuse ja Holmi tänava piirkonnas. 19. sajandi seitsmekümnendail aastail laiendati linna piire kirde suunas.¹⁴ Linnapiiril kulgenud Puiesteest, hilisemast Puiestee tänavast (*Allee-Strasse*) ida poole kavandas toleleaegne linnaehitusmeister Maximilian Rötcher kaks uut tänavat, Peetri ja Maarja. Tänavate kummassegi otsa planeeris linnaehitus-

¹² Vrd Hans Kruus. Tartu XIX aastasajal ja XX-da alul. Tartu 1926, lk 123–125, 140.

¹³ Arnold Hasselblatt. Etwas über Dorpats Vergangenheit und Zukunft. – Baltische Monatschrift 1904, LVII, lk 1–18.

¹⁴ Linna halduspiiride laienemisest on hea ülevaate andnud Veiko Berendsen ja Margus Maiste: Veiko Berendsen, Margus Maiste. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu 1999, lk 172–184.

meister kaks 18. sajandi Saksa õukonnalinnade väljakuid meenutavat kvadraatset turuplatsi – Maarjaturu ja Peetrituru.¹⁵ Viimaste eesmärgiks pidi saama kasvavate kaubanduslike vajaduste rahuldamine linnaosas, mida esialgsete kavade kohaselt läbinuks rajatav raudtee.¹⁶ See kava ei realiseerunud ja oma aja kohta küllaltki esindusliku planeeringuga linnaosa hoonestati hiljem üsna vähenõudlike ühe- ja kahekorruseliste puumajadega (tahvel 6, 7).

Supilinna ning Ülejõe linnaosa Tallinna ja Meltsiveski piirkonna, samuti All-Karlova teljeline kvadraatsete kvartalitega tänavatevõrk oli välja kujunenud 19. sajandi esimesel poolel. Supilinna ja Ülejõe tänavate plaani koostas 1830. aastatel linnaehitusmeister G. F. W. Geist.¹⁷ 19. sajandi jooksul hoonestati Supilinn ning All-Karlova, Aleksandri ja Turu tänava äärsed kvartalid ühe- ja kahekorruseliste puumajadega. Kvartalite hoonestust tihendati pidevalt nii suurte kinnistute tükeldamise, uute tänaväärsete hoonete rajamise, uute hooviehitiste rajamise kui ka seniste abihoonete elamuteks ümberehitamise teel. Eriti tihedalt asustatuks kujunesid Turu-Auriku tänava piirkond II linnaosas ja Holmi-Fortuuna tänava piirkond III linnaosas. Hooneid kerkis ka Raadi ja Tähtvere mõisamaadele ning Veski ja Jakobi tänava äärsetele ülikooli maadele, mis asusid väljaspool linna tolleaegseid halduspiire ja kujunesid seetõttu eeslinnadena suhteliselt stiihiliselt. Pärast raudtee valmimist 1870. aastate lõpul elavnes ehitustegevus Tähtvere mõisa maadel Toometaguse ja raudtee vahel. 1880. ja 1890. aastatel hoonestati Kastani ja Vaksali tänava vaheline ala ning Maarjamõisa ehk praeguse Kuperjanovi tänava raudteepoolne osa (*Bahnhof-Strasse*).

19. sajandi lõpuks leidis linnas järjest vähem uute puumajade jaoks sobivaid ehitusplatse. Seetõttu laienes ehitustegevus linna ümbritsevatele Tähtvere, Karlova, Raadi ja Ropka mõisamaadele, mille omanikele oli ehituskruntide rentimine ja müümine uueks tuluallikaks. 1910. aastal loendati linnas 584 kivi- ja puumaja ning 160 segakonstruktsiooniga elumaja¹⁸, nende hulka ei arvestatud sajandi algusaastatel väljaspool selleaegseid linna halduspiire, linna ümbritsenud mõisamaadele kujunenud ulatuslikke puitasumeid – Karlovat, Tähtvere eeslinna ja Raadi (Jänese) eeslinna, ühtekokku ca 700 puitelamuga¹⁹. Viimased liideti linnaga alles 1916. aastal.²⁰ 1922. aasta rahvaloenduse andme-

¹⁵ Sarnase lahendusega linnaväljakud on nt Erlangenis Baierimaal ja Berliini Friedrichsstadti planeeringus, mõlemad olid omakorda mõjustatud prantsuse baroksest linnaehituskunstist. Vrd Albert Brinckmann. Deutsche Stadtbaukunst. Frankfurt 1921, lk VII, 28, 73.

¹⁶ О. Коченовский. Градостроительное развитие и архитектура города Тарту. – Градостроительство и архитектура: [сборник статей] / Научно-исследовательский институт строительства Государственного комитета Эстонской ССР по делам строительства. Таллинн 1981, lk 42. Kahjuks ei ole seni õnnestunud leida planeeringu originaaljoonist. Et uue linnaosa plaani koostas just Berliini Ehitusakadeemias õppinud ja 1864. aastal Tartu linnaehitusmeistriks saanud Maximilian Rötcher, on siiski ilmne.

¹⁷ EAA 2623-1-2049, l. 83. Linnaplaan arvatavasti 1819. a; EAA 2623-1-2046, l. 15. G. F. W. Geisti koostatud linna tänavate plaan 1832. aastast.

¹⁸ Nord-Livländischer Kalender 1911. Dorpat 1910, lk 233.

¹⁹ EAA 2623-1-538, l. 99 jj.

²⁰ Samas, l. 119–143.

tel oli linnas 3996 elumaja, neist puumaju 3165. Neli viiendikku (79,2%) elumajadest olid puumajad ja üks viiendik kivi- (14,1%) ja segaehitised (6,5%).²¹

Ehitusvaldkonna ümberkorraldamine ja ehitismäärustiku kehtestamine 1880. aastatel

Alates 1870. aastate lõpust, kui tuli kokku esimene Vene linnaseaduse alusel valitud linnavalikogu ja linnapeaks valiti nimekast aadlisuguvõsast pärinev arstiteadlane, varasem ülikooli rektor Georg von Oettingen (1824–1916, linnapea 1878–1891)²², püüdis uus linnavalitsus stiihiliselt alanud linnastumisprotsessi üle kontrolli saavutada. Ehitusplaanide kooskõlastamine allutati linna ehitus- ja teedekomisjonile. Ehitusjärelvalve teostamiseks loodi 1879. aastal linnainseneri ametikoht.²³ Aastatel 1880–1890 oli linnainseneriks Riia Polütehnikumi haridusega ehitusinsener Peter Wilde (snd 1849) ja 1891–1902 Karlsruhe õppinud ning varem raudteeinseneri ja ehitusettevõtjana tegutsenud Guido Meder (snd 1842).

Tähelepanu hakati pöörama linna tänavate ja avalike platside heakorrale ja haljastusele. 1870. aastate lõpul moodustati linnavalitsuse juurde heakorra- ja haljastuskomisjon (*Promenaden- und Anlagen-Commission* ehk *Verschönerungscomitee*), mille esimeheks oli tolleaegse Tartu linnapea vend, teoloogia-professor Alexander von Oettingen.²⁴ Selle komisjoni teeneks võib lugeda nii avalike haljasalade (Barclay plats, Emajõe puiestik jt) rajamist kui ka tollal välja ehitatud uute tänavate (Aia, Kastani, Filosoofi jt) rohkete haljastust.

Suurt tähelepanu pööras uus linnavalitsus linna saneerimisele: rajati Emajõe kaldakindlustusi, sillutati tänavaid, puhastati kanalisatsioonisüsteeme ja heakorrastati avalikke platse, nendeks ettevõtmisteks võeti laenu. Päevakorral oli ka linna aiandusseltsi (*Gartenbauverein*) ja aiandi asutamine.²⁵ Kesklinnas heakorrastati ja kujundati pargiks Emajõe-äärne ala kivisilla ja puusilla vahel. Värske haljastuse sai Barclay plats seni lagedal seisnud feldmarssal Barclay de Tolly monumendi (1847) ümber. Samal ajal rajati ka Vallikraavi ja Tähe (praegust Struve) tänavat ühendavad Senffi trepid.²⁶ Tee raudteejaamani sillutati, raudteejaama esise väljaku keskele kujundati väike pürskkaevudega haljasala ning Uueturu tänav keskele kivitulpadega piiratud haljasvöönd. Rajati ka dekoratiivse kujundu-

²¹ 1922. a üldrahvalugemise andmed. Vihk X. Tartu ja Valga maakonnad. Tallinn 1924, lk 20.

²² G. v. Oettingeni mälestused ülikoolist ja venestusajast on avaldatud: Baltische Lebenserinnerungen. Gesammelt und herausgegeben von Alexander Eggers. Heilbronn 1926, lk 129–191.

²³ Carl Erdmann. Die dorpater neue Communalverwaltung in ihrem ersten Quadrennium. – Baltische Monatschrift 1882, lk 179.

²⁴ Alexander v. Oettingen. Haus und Heimat. – Heimatstimmen. Reval 1906, lk 38. Vt ka Niina Raid. Tartu ajaloolised haljasalad. – Tartu ja kultuur. Tallinn 1990, lk 48.

²⁵ C. Erdmann. Die dorpater neue Communalverwaltung, lk 181.

²⁶ N. Raid. Tartu ajaloolised haljasalad, lk 55.

sega väikevorme: näiteks Henningi platsil ja Lihaturul paiknenud linnakaevud said 1880. aastate algul skulptuurse lahendusega kaevuehitised.

1880. aastate alguseni polnud Tartul üldiselt kehtivat ja ajakohast ehitismäärustikku. Vana, 1776. aasta ehitismäärus oli aegunud ja veel ainult osaliselt kasutatav. Tartus ei kehtestatud 19. sajandi esimesel poolel uut ajakohastatud ehitismäärustikku nagu kubermangulinnades Riias (1820) ja Tallinnas (1825). Võib oletada, et kuna 1850. aastate lõpuni kehtisid ranged tüüpfassaadinõuded ja ehitustegevus oli loid, siis ei peetudki oma ehitismääruse kehtestamist vajalikuks. Linna ehitusvaldkonna korraldamisel juhinduti Venemaa üldistest ehituseeskirjadest, Balti provintsiaalõiguse üldsätetest, 1776. aasta ehitusseaduse üksikutest osadest ja Riia linna 1866. aasta ehitismäärustikust.²⁷

Pärast 1876. aasta Vene ehitusseaduse²⁸ ja Vene üldise linnaseaduse²⁹ kehtestamist Balti kubermangudes 1877. aastal hakati nende alusel välja töötama uusi linnade ehitismäärustikke. Tartus asuti uut ehitismäärustikku koostama 1878. aastal. Linnavalitsuse juurde moodustati selleks asjatundjatest komisjon. Ehitismäärustiku projekt valmis 1880. aastal ja kinnitati kubermanguvalitsuses pärast muudatusettepanekute lisamist 1882. aastal.³⁰ Aastail 1883–1884 võeti vastu veel mitu täiendavat erimäärust³¹ ning uues, täielikumas redaktsioonis ilmus ehitismäärustik 1885. aastal.³²

Ehitismäärustikus oli tähelepanu pööratud peamiselt ehitiste tuleohutuse, konstruktsioonide tugevuse, hügieeni- ja heakorranõuetele, vähemal määral oli nõudeid hoonete arhitektuuri kohta.

Tsoneerimine – laiendatud kiviehituspiirkond ja puitehituspiirkond

Olulisim muudatus oli linna uus tsoneerimine: 1883. aastal kehtestatud puitehitiste piiramise erimäärusega³³ jagati linn konsentriilselt kolmeks piir-

²⁷ EAA 2623-1-314, l. 17.

²⁸ Полный свод законов Российской Империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Продолжениями и с дополнительными по 1 Сентября 1910 года. В 2-х книгах. Под редакцией А. А. Добровольского составил А. Л. Саатчиан. Книга 2. Том XII. 1892. aastal võeti vastu uus linnaseadus (Linna-seadus. 1892. aasta väljaanne 1903. ja 1904. a lisadega. Jurjew (Tartu), 1904), mis kehtis väiksemate Riigi Teatajas ilmunud muudatustega kuni 1940. aastani.

²⁹ Linna-Seadus. Välja andnud A. Grenzstein. Tartu 1886. 1892. aastal võeti vastu uus linnaseadus, mis kehtis väiksemate muudatustega kuni 1940. aastani.

³⁰ C. Erdmann. Die dorpater neue Communalverwaltung, lk 175; EAA 2623-1-314, l. 93–104. Obligatorische Verordnung zur Regelung des Bauwesens in der Stadt Dorpat vom Jahre 1882 / Tartu ehitusseadus, mille järele Tartu elanikud oma ehitused peavad toimetama (saksa-, eesti- ja venekeelse paralleeltekstiga).

³¹ EAA 2623-1-314, l. 318–319, 349–350. Vorlage der mit Beprüfung der Anträge zur Beschränkung der Holzbauten betrauten Commission / Lisa Tartu linna ehituse seadustelle... (22.02.1883); EAA 2623-1-314, l. 324–325. Ortsstatut zur Beschränkung der Holzbauten in Dorpat / Kohaline põhjuskiri selle üle, et vähem puumajasid Tartus saaks ehitatud (01.04.1883).

³² Dorpater Bau-Ordnung, zusammengestellt aus den Gesetzen, den obligatorischen Verordnungen zur Regelung des Bauwesens in der Stadt Dorpat und den von der Stadtverordneten-Versammlung genehmigten Instructionen an die Baucommission. Dorpat 1885.

³³ EAA 2623-1-314, l. 324–325. Ortsstatut zur Beschränkung der Holzbauten in Dorpat / Kohaline põhjuskiri selle üle, et vähem puumajasid Tartus saaks ehitatud (01.04.1883).

konnaks (tahvel 2). Vanale linnakindlustuste alale (*Festungsrayon*), mis ulatus Laiast tänavast kuni Poe tänavani ja Toome nõlvast kuni Emajõe-äärsete turuplatsideni, oli juba 1776. aasta määrusega lubatud rajada ainult kivihooned. Nüüd lisandus uus kivipiirkond (*Stein-Rayon*, plaanil punaselt viirutatud), mis ulatus Pepleri ja Vallikraavi tänavast kuni Jaama tänavani ja Kroonuaia tänavast (linnapoolne külg) kuni Lao tänavani. Sisemises kivipiirkonnas tuli kõik ehitised, sh krundipiirded, ehitada kivist (puust võis teha üksnes kivipostidele toetuvad väravad), laiendatud kivipiirkonnas tehti mõningaid mööndusi: erinevalt sisemisest kivipiirkonnast oli siin lubatud vanu, enne 1884. aastat eksisteerinud puumaju remontida ja ümber ehitada. Samuti oli lubatud ehitada ja remontida mittekõetavaid puidust abihooned, kuid need pidid edaspidi olema ühekorruselised ja varustatud tule müüridega krundi piiril ja vajadusel ka üksikute hoonete vahel. Tänavate väliskülgedel paiknenud hooned ei kuulunud laiendatud kivipiirkonda.

Uusi puithooned võis edaspidi ehitada vaid linna laiendatud kivipiirkonnast väljapoole jääval (määrusele lisatud linnaplaanil kollasega tähistatud) alal. Puithooned lubati ehitada vaid kivivundamendile ja tänavapinnast vähemalt kahe jala (0,6 m)³⁴ kõrgusele kivisoklile. Seinad ei tohtinud olla õhemad kui 9 tolli (0,2 m). Hoonete ehituskonstruksioonidele ja erinevatele hooneosadele oli seatud veel hulk erinõudeid, mida siin lähemalt ei käsitleta. Kehtestatud planeerimismeetmest võib tuua esile, et 1883. aasta määrusega vabastati alates 1884. aastast uute kivihoonete ehitajad 5–10 aastaks linnamaksudest. Märkimisväärset efekti see siiski ei andnud. Hoogne puitelamute ehitus jätkus ka 1880.–1890. aastatel, tõi küll, nüüd juba valdavalt väljaspool laiendatud kivipiirkonda.

Peamised ruuminõuded krundi moodustamisel ja hoonestamisel

Kõik ehitatavad hooned pidid seisma linna ehituskohtu määratud ühtsel tänavajoonel või vähemalt 2 sülda (4,2 m) sellest eemal (1882, § 8). Viimasel juhul tuli krunt tänavast eristada läbipaistva piirdetara või hästihooldatud hekiga.³⁵

Kahekorruseliste hoonete vahele tuli jätta igas suunas mitte vähem kui 3 sülda (6,4 m), kolmekorruseliste või kõrgemate hoonete vahele aga igas suunas vähemalt 4 sülda (8,5 m) hooviruumi (1882, § 55). Hoovid pidid olema tulekindla materjaliga sillutatud.

³⁴ Tolleaegsete pikkus- ja pindalamõõtude kõrval esitatakse tekstis sulgudes ümmardatuna tänapäevased mõõdud arvestusega 1 süld = 2,1336 m, 1 jalg = 0,3048 m, 1 toll = 2,54 cm, 1 ruutsüld = 4,54 m², 1 ruutjalg = 0,0929 m².

³⁵ EAA 2623-1-314, l. 93. Dorpater Bau-Ordnung (1885).

Krundiomanikel oli lubatud krunte ja hoove osadeks jagada ja osadena müüa, kuid iga iseseisva hoonestatava krundivalduse tänavapoolne külg pidi olema vähemalt 7 sülda (14,9 m) lai ja krunt pidi hoovi mõõtmetelt vastama § 5 sätestatud nõuetele. Kruntide hoonestamisel kiviehitiste piirkonnas tuli igale krundile jätta vähemalt 21 × 21 jalga (6,4 × 6,4 m) vaba hooviruumi, mujal linnas aga vähemalt 16 ruutsülda (72,6 m²) vaba hooviruumi, kõigil erandjuhtudel mitte alla 4 sülla (8,5 m). Igale hoovile pidi olema tagatud pääs tänavalt või avalikult platsilt.

Tänavalt pidi iga hoonefront võimaldama pääsu hoovile kas vähemalt 10 jala (3 m) laiuse värava või vähemalt 9 jala (2,7 m) laiuse ja 10 jala kõrguse võlvitud kangialuse kaudu. Krunte, kuhu polnud võimalik nõuetekohast hoovi koos sissesõiduteega rajada, ei olnud lubatud hoonestada (1882, § 5), erandeid võis lubada näiteks valgushoovidega massiivsete kivihoonete puhul.

Puithoone kaugus naaberhoonest ei tohtinud olla väiksem kui 4 sülda (8,5 m) ja naaberkrundi piirist väiksem kui 2 sülda (4,2 m). Kõrvalhooneid võis rajada krundi piirile üksnes juhul, kui naabri piirile rajati tulemüür (1882, § 68). Kõigis hoonestatavates linnaosades tuli järgida seda Vene ehitusseaduse § 361 tulenevat põhimõtet, eelkõige aga nõuda tulemüüride rajamist (tahvel 8).

Kruntide hoovid ja aiad tuli tänavapoolt ääristada piirdega, mis pidi paiknema hoonete esiküljega ühel joonel. Piire kahe naaberkrundi vahel pidi olema ühtlane. Piirdeaed ei tohtinud olla kõrgem kui 10 jalga (3 m).

Hoonete fassaadiväljaehitised olid lubatud vaid seal, kus trotuaar oli vähemalt 3 jalga (0,9 m) lai, ja need ei tohtinud ulatuda fassaadijoonelt kaugemale kui 8 tolli (0,2 m). Palkonid, varikatused jm fassaadiväljaehitised pidid toetuma metallaladele, need ei tohtinud ulatuda üle trotuaari laiuse ega jääda madalemale kui 7 jalga (2,4 m). Samuti pidid nad jääma vähemalt 5 jala (1,5 m) kaugusele naaberkrundi piirist. Väljapoole avanevad ehitise osad pidid olema fikseeritavad. Kõik varasemad liiklust takistavad väljaehitised tuli kõrvaldada ümberehituste käigus hiljemalt 10 aasta möödudes seaduse jõustumisest (1885, § 46).

Kõigil tänavapoolse katusekaldega hoonetel olid nõutud tulekindlad (plekist) räästarennid ja vihmaveetorud, mis pidid ulatuma kuni 1 jala (0,3 m) kõrgusele maapinnast. Vihmavesi tuli juhtida kõnnitees oleva renni kaudu tänavarentslisse (1885, § 49).

Hoonete mõõtmed ja piirkõrgused

Puithoone maksimaalne lubatud pikkus oli Vene ehitusseaduse artiklist 361 lähtuvalt 12 sülda (25,6 m) ja suurim lubatud kõrgus 28 jalga (8,5 m). Vene ehitusseaduse artiklist 365 tulenevalt oli lubatud ehitada kuni kahekorruselisi

JOONIS 1. Tulemüürid Karlovas. Foto: Mart Siilivask.

puithooneid, kusjuures puitelamu katusekorrust ei tohtinud eluruumideks välja ehitada (1885, § 51.8).

Puithooned pidid asuma naaberkrundi piirist vähemalt 2 sülla (4,2 m) kaugusel. Juhul, kui hoone ehitati lähemale, tuli naaberkrundi piirile rajada tulemüür.

Kõik puithooned, mis seisid üksteisele lähemal kui 4 sülda (8,5 m), tuli varustada kivist tulemüüri. Katused pidid olema kaetud tulekindla materjaliga (kivi või plekk). Väljaspool kivipiirkonda oli lubatud kasutada ka katusepappi.

Kivihoonete pikkus ei olnud piiratud, kuid kõrgus oli seotud tänavalaiesega. Tänavale, mille laius jäi 30 jala (9,1 m) piiresse, võis püstitada maksimaalselt kolmekorruselisi kivihooned, sellest laiemale tänavale kolme- ja enamakorruselisi kivihooned, mille kõrgus trotuaarist karniisini ei ületanud 11 sülda (23,5 m).

Kivihoonel, mille front oli pikem kui 84 jalga (25,6 m), pidi olema vähemalt kaks väljapääsu tänavale, tulemüür kummalgi hooneküljel ja lisaks üks tulemüür iga märgitud vahemaa tagant. Tulemüür pidi ulatuma vähemalt 1½ jalga (0,5 m) üle katusepinna. Ka kõik kõrvalhooned pidid olema köetavatest hoonesadest tulemüüridega eraldatud. Ümberehituste puhul tuli abihooned köetavatest ruumidest tulemüüri eraldada (1885, § 63).

JONIS 2. Kroonuaia 3 hoovikülg. Foto: Mart Siilivask.

Nõuded hoonete välisilmele

Kivihooned, mis polnud kavandatud krohvimata tellisehitisena (*Rohbau*), tuli krohvida ja lubjata (värvida) hiljemalt nelja aasta jooksul pärast valmimist, puithooned aga katta fassaadilaudisega ja värvida vahetult valmimise järel. Viimistletud pidid olema ka kõik tänavajoonete ulatuvad kõrvalhoonete fassaadid, samuti piirdeaiaid. Värvitoonidest ei olnud lubatud kasutada silmadele kahjulikke heledaid värve, eriti valget (1882, § 21). Kui kavandati hoonete värvimist mitmes värvitoonis, pidi see kajastuma linnavalitsusele kooskõlastamiseks esitatud ehitusplaanil.

1885. aasta määrustiku § 95 kohustas ehituskomisjoni jälgima, et kivihoonete ja kiviehitusstiilis rajatavate puithoonete fassaadidel oleksid pea-, vahe-, sokli- ja aknasimsid. Määruse § 96 järgi võis ehituskomisjon lubada tugevalt eenduva katuseäärega puitehitusstiili kasutamist vaid juhul, kui hoonel on piisavalt kõrged ruumid või vahekorrus katuseääre all, nii et võimalikuks osutub friisi kujundada ja lai katuseääris ei jäta aknaid varju. Samad arhitektuurinõuded kehtisid ka tänava äärde ulatuvate kõrvalhoonete kohta (1885, § 97).

1901. aastal võttis linnavolikogu vastu uue ehitusmäärustiku.³⁶ Laiendati sisemist kivipiirkonda, mis hõlmas nüüd Uueturu, Vana, Jaani, Lossi, Jakobi ja Kroonuaia tänava vahelise ala, nähti ette vähemalt kahekorruseline kivihoonestus, hoonete piirkõrguseks seati 1,5-kordne tänava laius. Muus osas ei erinenud uus määrus oluliselt eelkäsitlusest. Välja jäeti fassaadide stiilinõudeid käsitlevad sätted.

Kuna samal, 1901. aastal kerkisid Tartusse ka esimesed moodsa arhitektuuri näited (Neobaltia ja EÜSi maja), mille fassaadiarhitektuur ei vastanud enam varasema ehitusmääruse nõuetele, võib väita, et uus määrus tegi ühtlasi ukse lahti uuele arhitektuurstiilile.

³⁶ EAA 2623-1-478, l. 45 jj. Publitseeritud kogumikus: Sammlung sämtlicher zur Zeit in Geltung befindlicher Ortsstatuten für die Einwohner der Stadt die von der Jurjewschen (früher Dorpater) Stadtverordneten-Versammlung in den Jahren 1879-1903 erlassen worden sind, nebst einem Anhang enthaltend die vom Livländischen Gouverneuren ohne Bethheiligung der Stadtverordneten-Versammlung erlassenen obligatorischen Verordnungen. Herausgegeben von Arved Schmidt. Jurjew (Dorpat) 1903.

Ehitusnõuete karmistamine kesklinnas tekitas nurinat eestlastest majaanike hulgas. Väideti, et ehitusseaduse täitmist nõutakse vaid eestlastelt, sakslaste ja nende sõprade ehitiste juures aga pigistatakse silm kinni (tõepoolest kerkis kivipiirkonnas ja selle vahetus naabruses ka edaspidi puithoonete ulatuslikke ümber- ja juurdeehitisi, sisuliselt uusehitise mahus). Samas kurdeti ehitusseaduse mahajäämuse üle, sest see ei sisaldanud midagi põhimõtteliselt uut võrreldes 1883. aasta ehitusseadusega.³⁷ Uus ehitismäärustik aitas siiski kaasa kiviehitiste osakaalu suurenemisele kesklinna piirkonnas. Enamik uusi ärihooneid kerkis just 1901. aasta määrustikuga kehtestatud laiendatud kivi- piirkonda Uueturu, Promenaadi ja Aleksandri tänava kandis.

Ehitismääruste mõju kajastumine hoonete arhitektuuris ja linnaruumis

Kuigi kirjeldatud ehitismäärused tegelesid peamiselt linna heakorra, ehituskonstruksioonide vastupidavuse ja tuleohutusega, avaldasid nad mõju linnaruumile ja hoonete arhitektuursele ilmele. Poole sajandi jooksul kujundasid nad linna ehitustavasid. Väheste muudatustega kehtis 1901. aasta ehitismäärustik Tartus kuni 1940. aastani.³⁸ Linna ehitismäärustikku (või vähemalt selle riigi ehitusseadusest tulenevaid sätteid) järgiti 20. sajandi algul ka väljaspool linna halduspiire, Tähtvere ja Karlova eeslinnas. Ehitusjärelvalve teostajateks olid seal eeslinnade politseivalitsuse kordnikud, kuid hoonete ehitusplaanid kooskõlastas Tartu linnaarhitekt Arved Eichhorn.³⁹ Tähtvere eeslinna kuulunud Kastani tänava hoonetefrondi puhul mõjub mõnevõrra häirivalt ühtse hoonestusprintsipi puudumine, Karlova linnaosa hoonestus – täisnurksed kvartalid, enam-vähem ühesugused hoonemahud ja sarnase fassaadirütmiga tänaväärsed puithooned – on aga üllatavalt ühtlane.

Hoonestuse paiknemine ühtsel tänavajoonel seostub iidse⁴⁰, kuid Põhja-Euroopa linnades valdavalt siiski alles hiliskeskajal ja renessansiajal välja-

³⁷ Sunduslised määrused ehituste kohta Tartu linnas. – Postimees 1902, 19. veebruar; Meie ülikoolilinna ehituse oludest. – Postimees 1905, 13. jaanuar; Linna ehituse toimkonna üle. – Postimees 1905, 25. juuni.

³⁸ Eestis kehtis 1940. aastani tsaariaegne ehitusseadustik koos Riigi Teatajas avaldatud vabariigiaegsete muudatustega. Tsaariaegsed ehitismäärused kehtisid peale Tartu veel Pärnus, Viljandis, Võrus, Narvas, Haapsalus, Paides ja Kuressaares. 1930. aastatel asuti ette valmistama uut riiklikku ehitusseadust, kuid selle kehtestamiseni ei jõutud.

³⁹ A. Eichhorni kooskõlastustega eeslinna hoonete ehitusplaanid: EAA 330-1-1495, 1538, 1638, 2063; EAA 335-1-39.

⁴⁰ Suletud hoonestusviisi varaseimaks näiteks on peetud sumerite linna Uri Mesopotaamias (praeguse Iraagi alal), regulaarse tänavatevõrguga linna esindavad El Kahun ja Teeba Egiptuses, hellenismaegsed Kreeka koloniaallinnad Priene ja Mileetos Väike-Aasias, samuti Herculaneum ja Pompei Itaalias, kui nimetada üksnes kõige kuulsamaid ajaloolisi prototüüpe. Vt Spiro Kostof. *Geschichte der Architektur*. Bd 1. Stuttgart 1992, lk 56–57; Paul Wolf. *Städtebau: das Formproblem der Stadt in Vergangenheit und Zukunft*. Leipzig 1919, lk 34; Lewis Mumford. *The City in History*. New York 1961, lk 61 jj.

kujunenud linnaehitusliku traditsiooni ning antiikarhitektuuri eeskujudest mõjustatud korrapära- ja sümmeetriataotlusega⁴¹. Oma täiuse saavutas see hoonestusviis klassitsismiperioodil ja püsis domineeriva hoonestusprintsipiina 20. sajandi keskpaigani, seda ka Tartus. Veel 1866. aasta Riia ehitusmäärustikus, mis enne uue ehitusmääruse kehtestamist oli ka Tartus kasutusel, oli suletud hoonestusprintsip ainuvalitsev. Omanikke kohustati uus- ja ümberehituste korral viima hooned linna kehtestatud ühtsele tänavajoonele (1867, § 43).⁴² Selle valitseva hoonestusviisi kõrval kogus 19. sajandi keskpaiku juba populaarsust alternatiivne, tänavajoonest taanduv aedlinnaline või villalik hoonestusviis: vaba plaanilahendusega elamud ei moodustanud ühtset tänavaf fronti, vaid paiknesid tänavajoonele paigutatud eesaja taga või krundi sügavuses. Mainimist väärib, et Tartu linnapea Georg von Oettingen ja tema teoloogist vend Alexander olid 1860. aastatel iseendile just sellised, itaaliapärasest moest inspireeritud villad ehitanud.⁴³ 1882. aasta ehitusmäärusega aktsepteeritigi Tartus ootuspäraselt mõlemat hoonestusviisi. Linnailme ühtsuse huvides seati siiski tingimuseks, et vaba hoonestusviisi kasutamisel pidi hoone asuma vähemalt 2 sülda (4,2 m) tänavajoonest eemal. Samuti pidi selle hoonestusviisi kasutamise korral kohustuslik tänavajoon olema markeeritud nõuetekohase piirdeaia või hästi hooldatud hekiga. Erakruntide tarastamine kujunes Tartus heaks tavaks ning plankude või õhuliste puitpiirete ja heakorrastatud eesaedadega ääristatud tänavamiljöö püsis Tartus 1940.–1950. aastateni.

Kuna Tartus piirduti üksnes tänavate punaste joonte järgimise nõudega ja hoonestusviisi piirkonniti täpsemalt ei määratud, jäi see, millist hoonestusviisi kasutada, omaniku valida. Nii järgiti vastavalt vajadusele ühte või teist, lähtuvalt linnaosas väljakujunenud paiklikust hoonestustavast ja omaniku eelistusest. Alles 1920. aastatel vastu võetud Tammelinna ja Ropka-Piiskopi linnaosa ehituse erimäärustega⁴⁴ kehtestati uutes aedlinnaasumites juba kohustusliku na aedlinnaline hoonestusviis.

Kõrvalhooned, mida tavaliselt oli 2–4 (puukuur, pesuköök, tall-tõllakuur, ait), ehitati vajaliku hooviruumi tekitamiseks üksteise kõrvale, tule müüri ehk «seljaga» vastu naaberkrundi piiri. Selle tulemusena tekkis intiimne suletud hooviruum, mida veel praegu võime kohata selleaegsetes puitasumites, kus ajaloolisi abihooneid ei ole lammutatud. 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses oli

⁴¹ Vt Wolfgang Braunfels. *Abendländische Stadtbaukunst: Herrschaftsform und Baugestalt*. Köln 1979, lk 50–52; Lilian Hansar. *Eesti vanalinnade plaanistruktuuri tüpologia 13.–17. sajandil*. – *Kunsteeaduslikke Uurimusi* 2009, kd 18/3–4, lk 51.

⁴² *Bau-Instruction für die Stadt Riga*. Riga 1867, lk 34.

⁴³ Selle kohta vt Mart Siilivask. *Tartu arhitektuur 1830–1918. Historitsism ja juugend*. Tartu 2006, lk 106 jj.

⁴⁴ ERA 2966-2-11a. Sundmäärus uute linnaosade ehitamise ja uulitsate ehitamise ning korrashoiu kohta Tartu linnas (1929).

selle hoonestusprintsipi järgimine juba täiesti valitsev. Varasemad puithooned ongi enamasti äratuntavad tulemüüride puudumise ja juhuslikuma asendi poolest. Ka on neis veel sageli kasutatud traditsioonilisele taluarhitektuurile omast varatud ümarpalki, 19. sajandi teise poole hooned on aga enamasti juba puhta nurgaga külgedelt tahatud palkidest ning laudvoodriga kaetud. Hoov hõlmas üldjuhul umbes kolmandiku krundist, ülejäänud osa oli nn tagaaed: hoonestamata aiaruum hoovi taga viljapuu- ja köögiviljaaiaga.

Kõik avalikud platsid pidid tänava poolt olema piiratud aiaga. Piirdeaed kahe tänavaäärse hoone vahel pidi olema ühtlase kujundusega ega tohtinud olla kõrgem kui 10 jalga (3 m). Selline piirdeaia (plangu) kõrgus oli tol ajal üsna tavaline, näiteks Viljandi 1893. aasta ehitusmääruse järgi pidi igat haljastamata hoovi ümbritsema umbne (mitte läbinähtav) piire kõrgusega vähemalt 6,5 jalga (2 m) kuni 12 jalga (3,65 m). Vaid kujundatud haljastusega iluaedade piirdeid võisid olla madalamad ega pidanud olema läbipaistmatud. Piirete rajamise kohustus aitas kaasa sellele, et kujunes Tartule iseloomulik poolsuletud tänava ruum, kus tänavajoonel paiknevad hoonemahud vaheldusid piirdeaedade ja haljastusega. Kui Edgar Kant analüüsis 1920. aastatel Tartu linnaosade rõhtsulgsust⁴⁵, jäi see 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul hoonestatud linnaosades 40–60% ja 60–80% vahemikku, ülejäänud osa tänavafrendist olid piirdeaiad⁴⁶. Sellisel suletud tänavafrendi ja hoovivaadete vaheldumisel on oluline osa Tartule iseloomuliku tänavamiljöö kujunemisel.

Hoonete välisilmele kehtestatud nõuetest tulenesid Tartu puitasumite valitsevad värvitoonid, mida E. Kant oma keeleuenduslikus linnakirjelduses⁴⁷ nimetab «koldavateks» ja «nuugeteks»⁴⁸. Tuleb märkida, et isegi elamute akna-raame, hoonete fassaadidest ja piirdeaedadest rääkimata, ei värvitud 19. sajandil kunagi valgeks ega kasutatud eredaid värvitoone, mis oli keelatud ja mille eest võinuks omanikku ehitusmääruse kohaselt trahvida. Alati kasutati murtud toone, nii nagu ehitusmäärus seda ette nägi. Tänapäeval näib tol ajal rohkelt käsitletud eredate värvitoonide kahjulikkus silmadele ja närvisüsteemile kahjuks unustatud olevat.

1885. aasta ehitusmäärustiku kohaselt pidid hooned järgima kas traditsioonilise kivehitusstiili või siis puitehitusstiili fassaadiarhitektuuri. Kivehitusstiilis ehitatud hoonetel (ka puithoonetel) ei tohtinud puududa kivehitistele

⁴⁵ Rõhtsulgsus tähistab Kantil ehituskruundi tänavakülje pikkuse ja tänavafrendi hoonetega suletud osa protsendilist suhet, mis kujundab vastavalt kas tänavavaadete suletud või avatud iseloomu. Püstsulgsus, mis samuti mõjutab tänavaruumist saadavat ruumimuljet, tähistab tänava laiuse ja fassaadi (hoonefrendi) kõrguse suhet.

⁴⁶ Edgar Kant. Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. – Tartu. Tartu 1927, lk 242, 410.

⁴⁷ Samas, lk 237, 406.

⁴⁸ Koldav – kollakas, kollasena paistev; nuuge – muldkollane, igasugused võidunud kollakad ja pruunikad majavärvivid. – Edgar Kant. Tartu. Linn kui ümbrus ja organism. – Tartu. Tartu 1927, lk 395–397.

iseloomulik arhitektuurne liigendus soklisimisi, korruste vahevöö ja räästakar-niisiga. Kõigi 19. sajandi ja 20. sajandi alguse puitelamute ja tänavaäärsete abi-hoonete puhul näeme nende põhimõtete järgimist.⁴⁹ Räästakujundus on kas kivistusstiilist lähtuvalt profileeritud räästakar-niisi või puitehitusstiilist läh-tuvalt avatud räästasarikatega, kusjuures sarikahead on sellisel juhul alati de-koratiivselt kujundatud ja profileeritud.

Tsaariaegne ehitusseadus oli range ja nägi üleastumiste korral ette ka töö-husad abinõud seaduserikkuja korralekutsumiseks. Näiteks juhul, kui ehitis oleks püstitatud omavalitselt või ehitusseaduse nõudeid eirates, nägi seadus ette selle lammutamise omavalitsuse kulul. Omanikud ja ehitusmeistrid järgi-sid seetõttu üldjuhul seadust, kuigi aeg-ajalt tuli ette ka omanike protsessimist ja vaidlemist ehituslubade väljaandmise ja omavalitsuse poolt ehitistele esita-tud nõuete üle. Arbiitriks oli sellistel juhtudel Liivimaa kubermanguvalitsuse ehitusosakond, kes nii mõnigi kord andis omanikule vaideprotsessis õiguse.⁵⁰

Kokkuvõtteks

Ehitusmäärustikel on oluline osa kohalike ehitustavade kujundamisel. Eelne-valt käsitletud ehitusmäärused kehtisid Tartus 1880. aastate algusest 1940. aas-tani ja kujundasid selle aja jooksul linna planeerimis- ja ehituspraktikat. 19. sajandil ja 20. sajandi alguskümnenditel kujunenud Tartu puitasumite – Too-metagune ja Tähtvere eeslinn, Karlova, Supilinn, Ülejõe jt – tänapäevani säili-nud linnaruum on olulisel määral toleaegete ehitusreeglite (ehitusseaduse ja selle alusel kehtestatud ehitusmääruste) rakendamise tulemus. Ehitusreeglid mõjutasid kruntide moodustamist (minimaalne tänavakülje laius), hoovide ja juurdepääsude moodustamist ja kujundamist, elamute ja abihoonete paigutust krundil, hoonekehandite mõõtmeid (hoonete piirlaiused ja -kõrgused), fassaa-dide ja tänavafrootide arhitektuurset ilmet ja värvilahendusi. Omaegete ehi-tusreeglite tundmine aitab meil paremini mõista 19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse arhitektuuri ja linnaruumi. See on abiks miljööväärtusega hoo-nestusalade planeerimisel ning miljöölade kaitse-eeskirjade ja ehitusmäärus-

⁴⁹ Neid põhimõtteid tuleks arvestada ka praegusel miljööladel eriti hoonete soojustamisel, sageli jäetakse aga ära korruseid eraldav vahevöö koos sellele iseloomulike profileeritud ehisliistude ja tahveldisega ning soklisimss uputatakse soojustuse alla – tulemuseks on tuim ja ilmetu, rümpa meenutav ehituskehand.

⁵⁰ Nii näiteks jagas Pihkva (Võru) tänava äärsed krundi valdaja A. Ammon 1910. aastal krundi osadeks, müüs ühe osa sellest koos hoonestusõigusega R. Bokownevile ja teise V. Sanderile, jättes neile õiguse kasutada Riia ja Pihk-va tänava vahelist läbisõitu. Kui aga Bokownev esitas linnavalitsusele krundile kavandatava elamu projekti, jättis linnavalitsus projekti kinnitamata viitega ehitusmäärustiku § 98-le, mis nõudis igalt krundilt väljapääsu avalik-ule tänavale või väljakule. Omanik kirjutas kubermanguvalitsusele kaebekirja, milles väitis, et linnavalitsuse nõue on sisuliselt tagatud. Kubermanguvalitsuse seisukohta arvestades otsustas linnavolikogu hiljem ehitusloa siiski anda. Nii kerkis Era tänavale kaks luksuslikku eramut (Era 1 ja Era 2), kuid rohkem krunte seal välja ei ja-gatud. EAA 2623-1-651, l. 15.

JONIS 3. Värav Mäe tänaval. Foto: Mart Siilivask.

te koostamisel. 19. sajandi linnaruumi ja selle ruumilise kvaliteedi säilitamisega tegeldes on arhitektile ja planeerijale esmatähtis tunda neid mängureegleid, mille alusel on kujunenud see keskkond, millega ta tegeleb.

Influence of building regulations on the development of urban space in Tartu from the mid-19th to the early 20th centuries

Mart Siilivask

Summary

The article deals with the impact of building regulations, which were valid in the second half of the 19th century and the first decades of the 20th century, on urban planning in Tartu.

While as an independent discourse and discussion object urban planning appeared on the agenda in Estonia only in the very beginning of the 20th century, then in practice the roots of this discipline reach much deeper, dating back to the end of the 17th century or even earlier. In its earlier stage, beginning from the late Swedish time, urban planning practice embraced, above all, administrative measures related to fire safety and sanitary conditions. The first building regulation from the Russian tsarist-time, which came into force in Tartu at the end of the 18th century, represented the same trend. In the first half of the 19th century no new building regulations were enforced in Tartu; however, it is known that besides the old one dating from 1776, the building regulations of other cities, mainly those of Riga, were observed.

After the Russian town law was adopted in the Baltic guberniyas in 1877, the compilation of new local building regulations by the example of the Russian building law and the urban building regulations of Riga was started, and the final version was eventually completed in 1885.

The regulations paid special attention to fire safety and sanitary requirements; more than formerly the fire safety of different regions was regulated, and stricter fire regulations were established in more densely built-up areas in the centre of the town. Also, more attention was paid to requirements on rooms and the appearance of houses. Minimum measurements for plots and the distance between buildings were regulated, as well as the location of buildings along the street line, and requirements were set on the overall dimensions of buildings and their marginal height in relation to the width of the street,

which contributed to the unification of the urban view. A number of requirements were set on the appearance of buildings and plots, beginning from the street front, ancillary buildings and railings reaching the street line, unified design of architectural elements on façades to even the shades of paint allowed to be used for painting buildings.

All these requirements exerted considerable influence on the unification of the town appearance and the shaping of urban plot and housing structure in the active building period of the late 19th and early 20th centuries. Even today the influence of these regulations is clearly visible in the general appearance of the town and its housing structure.

The author holds that it is essential to know and observe the then architectural principles also today, above all, in planning historic wooden settlements (milieu-valuable housing areas) as well as at restoring and designing new housing estates there.

Supilinna varasem asustus 18. sajandi keskpaigast 1860. aastate alguseni

Lea Teedema

Supilinn on asum, mille kujunemist seni põhjalikumalt uuritud ei ole. Nõukogude perioodil käis asumi kui elukoha maine järk-järgult alla, perspektiivis oli sinne hoonestus lammutada. 1960. aastatel kaaluti ühe variandina siia ülikoolilinnaku väljaehitamist.¹ Viimasel ajal on aga Supilinn jõudnud gentrifikatsiooniprotsessi algfaasi, selle käigus on paljud hooned uue välimuse saanud ja Supilinn ise muutumas hinnatud elupiirkonnaks.²

Supilinna kujunemisest ja hoonestuse tekkest on käibel mitmesuguseid legende. Levinuima tüüparvamuse kohaselt panid sellele asumile aluse 19. sajandi algul talupojad ja igaüks võis siia ehitada just sellise maja, nagu talle iganes pähe tuli. Seda arvamust kinnitab näiliselt ka Supilinna väline pilt: iga maja tundub siin olevat isemoodi. Traditsiooniliselt paigutatakse Supilinna asustuse teke 18. sajandi viimasesse veerandisse või veelgi hilisemasse ajajärku. Margus Maiste ja Veiko Berendsen vaatlevad oma 1897. aasta Tartu rahvaloendust käsitlevas monograafias Supilinna nn uue asumina, mis tekkis 19. sajandi alguses.³

Allikad annavad siiski alust arvata, et siin elati juba enne 18. sajandi viimast veerandit. Üksikute kruntide kohta on andmeid isegi 16. sajandi lõpust, enamiku kruntide teket ja omandisuhteid on aga võimalik järjepidevamalt jälgida alates 18. sajandi keskpaigast.

Artikkel püüab senist arusaama Supilinna asustuse tekkest muuta ja heidab pilgu Supilinna kruntide kujunemisele. 18. sajandi lõpuks kujunes siin kunagiste aiakruntide põhjal välja esialgsete, nn algkruntide struktuur; järgmisel perioodil, mis kestis 1860. aastate alguseni, laienes Supilinn linnale kuuluva luha arvel peaaegu oma praeguste piirideni ja kujunes välja põhiline tänavavõrk.

¹ Vt Raul-Levroit Kivi. Tartu planeerimisest ja arhitektuurist: artikleid ja mälestusi. Koost Jaan Malin, Karin Hallas-Murula. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, 2005, lk 55.

² Vt Kati Männik. Gentrifikatsioon Eestis Supilinna näitel. Inimgeograafia bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikooli Geograafia Instituut, 2002.

³ Vt Margus Maiste, Veiko Berendsen. Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999, lk 187–189.

Millal omaaegse Jakobi eeslinna ja hilisema I linnaosa servas asuvad agulid Supilinnaks hakati nimetama, ei olegi täpselt teada, allikates ega kirjanduses seda nimetust ei kohta.⁴ Nimetus näib olevat kasutusse tulnud nõukogude ajal. Artiklis mõeldakse Supilinna all asumit, mida piirab ühest küljest Jakobi mägi ja selle all kulgev Tähtvere tänav, teisest küljest Emajõgi ja Emajõe tänav (v.a botaanikaai ja Emajõe vaheline lõik), kolmandast küljest Kauna ja neljandast küljest Kroonuaia tänav (v.a paaritute numbritega tänavakülg).

Varasemad omanikud ja elanikud

Üks varaseim teadaolev allikas Tartu linna kruntide ja nende omanike kohta on Bartholomeus Wybersi kui ühe koostaja järgi nime saanud nn Wybersi revisjoniraamat, mis sisaldab andmeid aastatest 1582–1658.⁵ Lisaks krundi- ja majaomanikele on revisjonis märgitud ka neile kuulunud aiad, mis asusid väljaspool linnamüüri olevates eeslinnades. Niina Raidi andmetel, kes on Wybersi revisjoni põhjal kirjutanud artikli Tartu linna elanike aiakruntidest 16.–18. sajandil, asus Püha Jakobi värava ees ja taga, Tähtvere mõisa poole jääval alal ning Vene värava taga rida aedu⁶, millest osa jäi kindlasti ka Supilinna piiridesse. Paraku on nende asukohta Wybersi põhjal raske konkretiseerida.

Ka järgmise, 1681.–1686. aasta revisjoni põhjal pole võimalik määratleda Supilinnas olnud aedade täpset asukohta, kirjelduse põhjal asusid need Jakobi kaevu lähedal mäe all (*unter dem Berge, bey Jacobs Brunn von Techelfer*).⁷

Põhjasõja ajal tehti linn peaaegu maatas ja elanikud küüditati. 1714. aastal lubati neil tagasi pöörduda ja tulijaid jätkus veel 1720. aastatel. Omandisuhete selgitamiseks ning linnas olevatest majadest ja kruntidest ülevaate saamiseks viidi 1734–1742 läbi linna majade ja kruntide revisjon. Sellest teatati varakult, et omanikud saaksid omandiõiguse tõestamiseks vastavaid dokumente muretseda.⁸ Järgmise hoonete ja kruntide revisjoni aluseks oli kindralkuberner 22.08.1757 patent⁹, kirja pandi nii eravalduses kui ka kirikule ja linnale kuulunud krundid. 1734. ja 1757. aasta revisjoni andmed on omavahel seotud.

Pärast 1775. aasta suurt tulekahju planeeriti ja mõõdeti kogu linna ala uues-

⁴ Edgar Kant oma uurimuses «Tartu: linn kui ümbrus ja organism» nimetab Supilinna piirkonda Lepalinnaks ja Tähtverealuseks; vt Tartu: [koguteos]. Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu 1927, lk 232, 347. Bernhard Körber oma uurimuses Die Stadt Dorpat (Jurjew) in statistischer und hygienischer Beziehung, Jurjew 1902, nimetab piirkonda Tähtvere eeslinnaks (vt lk 221).

⁵ EAA 995-1-21865. Revisionsbuch aller Gründe und Plätze, 1582–1626.

⁶ Niina Raid. Tartu elanike aiakruntidest XVI–XVIII sajandil. – Kleio 5/6, 1992, lk 8–10.

⁷ EAA 995-1-21841, l. 16–16p, l. 31p–35p. Protokolle der Revision der Gärten und Plätze in der Vorstadt am Steindamm.

⁸ EAA 995-1-21842. Protokolle der Revision der Haus- und Gartenplätze, 1734–1742. Jakobi väravate ees asuvaid krunte kirjeldatakse numbrite all 1–19 lehekülgedel 103p–108p ja Emajõe-äärseid numbrite all 1–6 lehekülgedel 109–110p. Neist üsna suur osa asus kirjelduste põhjal Supilinnas.

⁹ EAA 995-1-21866. Revisionsbuch aller Häuser, Gründe und Plätze, 1758.

ti üle, hakkas kehtima uus linnaosade jaotus ning krundid nummerdati linnaosade kaupa. 1776. aastal võeti vastu linna uus ehitismäärus¹⁰, linna ehitusajadega tegeles juba varasemast ajast üks alamkohtutest – kammerkohus (*Kämmeregericht*), mis lahendas kinnisvara hindamise ning ehitiste ja maatükkide piiride küsimusi.¹¹

Seni Jakobi eeslinna alla kuulunud Supilinn jäi I linnaosa koosseisu. Pärast 1786. aasta kreisi ja linna vahelist piiri reguleerimist koostas Otto Gustav Dreyer plaani, kus on peal kõik linnas asunud krundid.¹² Plaani juurde kuulub ka kirjeldusraamat, kus on kirjas krundi number, suurus, omanik ja maaliik (linna-, kroonu-, era-, kiriku- või vaestemaa).¹³ Võrreldes 1734. ja 1757. aasta revisjoni, kammerkohtu protokollide andmestikku ning 1787/1792. aasta plaani ja kirjeldusraamatut, on võimalik Supilinna kruntide varasemat kujunemist ja omandisuhteid üsna täpselt jälgida. Mõnevõrra on võimalik kasutada ka 1762.¹⁴ ja 1771. aasta¹⁵ taksatsiooni, kus krundid ja majad linnas ja eeslinnas on omanike või kasutajate kaupa lihtsalt üles loetud. Võib väita, et Dreyeri plaanil olevad Supilinna krundid asusid varasemate aiakruntide kohal.

Nagu Dreyeri plaanilt näha (tahvel 9), paiknes 1787. aastal enamik Supilinna krunte praeguse Oa, Kroonuaia, Tähtvere ja Emajõe tänava kandis, mõni ka praeguse Meloni tänava alguses.

Praeguse Tähtvere-Jakobi-Kroonuaia tänava nurgal asunud krundid 170, 171 ja 186 kuulusid Jaani kirikule. Kirjeldatud on neid juba 1758. aasta revisjonis. Krunti 186 kasutas korstnapühkija Walther. 1763. aastal müüs tema lesk elamu ja kõrvalhooned linna tuletõrjepealikule (*Brandmeister*) Georg Braeskyle.¹⁶ Ülejäänud kahte krunti kasutasid 1787. aastal erusoldat Matvei Mitri ja kellalööja Sussika Mihkel. Hiigelsuure naaberkrundi nr 185 asemel asus varem neli erinevale omanikule kuulunud aeda. 1761. aastaks oli neist kolm ühendatud ja Maarja koguduse¹⁷ pastori Theodor Oldekopi omandusse läinud¹⁸, 1776. aastal ehitas Oldekop krundile maja¹⁹. Neljas aed, mida 1758. aastal kasutas ja

¹⁰ EAA 3828-1-1. Bauordnung für das Kämmeregericht der Stadt Dorpat, 1776.

¹¹ Friedrich Georg von Bunge. Darstellung der gegenwärtiger Stadt Dorpat. Riga 1827, lk 36.

¹² EAA 995-1-6851, l. 3. Geometrische Charte von der Kreis Stadt Dorpat. Plaanist on säilinud Conrad Martin Sengbuschi tehtud koopia aastast 1792.

¹³ EAA 2381-1-1763. Beschreibung der Dorpatschen Stadtkarte, 1767–1848.

¹⁴ EAA 995-1-6698, l. 21–30. Fortgesetzte Bericht von den Häusern in der Stadt und Vorstädten, 1762.

¹⁵ EAA 3828-1-8, l. 68–70. Taxation und Untersuchung von der teutschen Pforte lincker Hand bis vor und hinter der Jacobs Pforte (neil lehekülgedel on kirjeldatud arvatavaid Supilinna krunte).

¹⁶ EAA 995-1-21857, l. 294–295. Auftrag für den Brandmeister und Schornsteinfeger Georg Braesky d 7. Febr. 1763.

¹⁷ Maarja kirik oli linna esimene ja vanim kogudusekirik, mis asus praeguse Tartu Ülikooli peahoone lõunapoolse tiiva kohal. Kui usupuhastuse tulemusena nõuti kirikutes rahvakeelsete jumalateenistuste pidamist, hakkasid teenistustest osa võtma ka ümbruskonna eestlased. Pärast Liivimaa Poola võimu alla minemist 1582. a anti Maarja kirik katoliiklaste käsutusse. Luterlastele, nii saksa kui ka eesti kogudusele, jäeti Jaani kirik. 1625. a läks Tartu Rootsi võimu alla tagasi, kuid Maarja kirikut kogudusele tagasi ei antud. Põhjasõja ajal kirik hävis. Maarahva kogudus jätkas Maarja nime all teenistusi Jaani kirikus. Alates 18. saj oli eesti kogudusel oma õpetaja. 1842. a õnnistati sisse Maarja koguduse uus kirik.

¹⁸ EAA 2381-2-876. Tähtvere 17 ja 19 kinnistutoimik nr 185.

¹⁹ EAA 3828-1-10, l. 5. Ex Protokollo Judicii Cameralis Caesareae Civitatis Dorpatensis d. d. 10 Maii 1776.

asustas Kusiko Perdo, kuulus Oldekopi ämmale Linckile.²⁰ 1781. aastal päris pastor ka ämma krundi ja liitis sellegi oma valduse külge.²¹

Ka krundi 184 asemel oli varem mitu aeda.²² 1787. aastaks olid need koon-
dunud oldermann Malmsteini lese kätte. Krundil asus 1755. aasta andmetel
vana talumaja²³ ja 1771. aastal üürimaja²⁴. 1787. aastal müüs lesk krundi pas-
tor Oldekopile, kellele kuulus nüüd peaaegu terve praeguse Herne-Kroonuaia-
Marja-Tähtvere tänava vaheline ala.

Krunt 183 kuulus 18. sajandi keskpaigas kaupmees Gerassim Kitchiginile,
veel varem aga sillakohtunik Bockile. 1730. aastate revisjoni ajal kasutas ja ar-
vatavasti ka asustas seda Ewert Illack.²⁵ Kõrvalasuv linnakrunt 182 oli samuti
hoonestatud juba 18. sajandi keskel, seda kasutas siis Illacko Märt, kelle elamist
nimetatakse allikates talumajapidamiseks (*Gehöft*).²⁶

Meloni tänava äärde jäävaid krunte 180 ja 181 kasutasid 1758. aasta revisjo-
ni andmetel Illacko Johann, Illacko Jüri²⁷ ja Johsti Johann²⁸.

Praeguse Piiri ja Meloni tänava vahel asunud kruntide 177, 178 ja 179 tek-
kimise aega ja varasemaid omanikke ei ole õnnestunud tuvastada. Neist kahe
esimese kohta on kindlamaid andmeid 1771. aastast, siis kasutasid neid Kar-
ro Andrese lesk ja Ewert Illack.²⁹ Kolmandat kasutas 1786. aastal päevatöoline
Arratzi Jüri.

Tähtvere tänava mäepoolses küljes asus viis krunti. Neist kõige linnapool-
sem kandis numbrit 169, seda kasutas kiriku kellalööja Sandri Rein. Kõrval
asunud numbrita kinnistut (hilisem 172) pidasid enda omaks nii linn kui ka
Tähtvere mõis. Kruntide 173, 174, 175 kasutajad maksid renti Tähtvere mõisale.
1757. aasta revisjoni andmetel oli üks neist tühi, teist asustas Kurnacko Thomas
ja kolmandat eestlasest sepp (*undeutsche Schmied*).³⁰ Suur päruskrunt 176 kuu-
lus kaupmees Gerassim Kitchiginile. 1778. aastal müüs ta selle bürgermeistri
teenrile Jacob Heinrich Schwallingerile. Krunt oli hoonestatud ja sellel asus tu-
lutoov aed. Lepingu põhjal oli endisel omanikul õigus müügijärgsel sügisel aia-
saak endale saada ja muu hulgas ka majas sibulaid kuivatada.³¹

²⁰ EAA 995-1-21843, l. 70. Protokolle der Revision der Gründe und Plätze, 1757–1758.

²¹ EAA 995-1-21860, l. 248–253. Auftrag für den Herrn Pastoren Theodor Oldekop. Dorpat am 29 May 1781.

²² Neist ühe omanik oli Puhja pastor Martin Johann von Roth.

²³ EAA 995-1-21857, l. 135–136. Auftrag für den Bürger und Kaufmann Renius. Dorpat d. 28 Febr 1755.

²⁴ EAA 3828-1-8, l. 69p. Taxation und Untersuchung der Häuser und Plätze von der teutschen Pforte lincker Hand bis vor und hinter der Jacobs Pforte.

²⁵ EAA 995-1-21842, l. 103p. Protokolle der Revision der Haus- und Gartenplätze, 1734–1742 (krunt nr 3).

²⁶ EAA 3828-1-10, l. 65–66p. Ex protokollo Judicii Cameralis Caesareae Civitatis Dorpatensis d.d. 19 Julii 1776.

²⁷ EAA 995-1-21866, l. 296p. Revisionsbuch aller Häuser, Gründe und Plätze, Nr 193 vor der Jacobs Pforte.

²⁸ EAA 3828-1-10, l. 65–66p. Ex Protokollo Judicii Cameralis Caesareae Civitatis Dorpatensis d.d. 19 Julii 1776.

²⁹ EAA 3828-1-8, l. 68–70. Taxation und Untersuchung der Häuser und Plätze von der teutschen Pforte lincken Hand bis vor und hinter der Jacobs Pforte.

³⁰ EAA 995-1-21866, l. 297. Revisionsbuch aller Häuser, Gründe und Plätze, Nr 194 vor der Jacobs Pforte.

³¹ EAA 995-1-21859, l. 606–611. Auftrag für den Bürgermeister Diener Jakob Heinrich Schwallinger d 22. Jun 1778.

Kroonuaia tänava alguses asus veel kaks kirikule kuuluvat krunti – 188 ja 189. Esimest neist kasutas Jaani koguduse köster Michael Krampe³², teisel asus Maarja koguduse köstrimaja, mida kasutas köster Christlieb Ignatius.

Praeguse Kroonuaia-Herne tänava ristumiskohas asunud pika kitsa krundi 190 kohta on andmeid 17. sajandist ja selle kõrval asuva 191 kohta juba 16. sajandi lõpust. Samuti on pika ajalooga kinnistu nr 192: 18. sajandi keskel ostis selle Jaani koguduse pastor Tobias Plaschnig. Ise ta seal ei elanud, elamu lasi ta 1755. aastal ehitada praeguse Jakobi/Lutsu tänava nurgale (Lutsu 2).³³ Pastori aiakrunti kasutas 1771. aasta andmetel Kordi Andres, kellel oli seal ka elamu.³⁴ Krunt 202 kuulus Swedmanni perekonnale, 1734. aastal elas seal puusepp Prokofi.

Loewenwolde perekonnale kuulunud aiakrunti 203 kasutas pikka aega venelane Peter (1780. aasta andmete põhjal juba 30 aastat) ja seal asus talle kuuluv majake.³⁵

Kinnistud 204, 205 ja 206 olid linnakrundid ja kõik nad olid hoonestatud juba enne 1786. aastat. Emajõe-Kroonuaia ristas asunud kinnistu 214 ajalugu ulatub samuti vähemalt 18. sajandi keskpaika, 1787. aastal oli selle hoonestamata päruskrundi omanik voorimees Peter Kirska (ka Kürsa, Kurs), kelle kasutada olid ka Emajõe-äärne kirikukrunt 208 ja kaldaäärne krunt 213.

Emajõe kaldale jäävate kruntide piirid muutusid aja jooksul ja kirjelduste põhjal pole omandisuhteid alati võimalik tuvastada. Allikate põhjal võib siiski väita, et sinne piirkond oli asustatud vähemalt 18. sajandi algul. Krunt 207 kuulus kuni 18. sajandi keskpaigani Moritz von Strahlbornile Pokast, hiljem aga voorimees Tarass Afonovile.³⁶ Tema lapselaps Peter Fadejev ehitas krundile sauna.

Vaestemaal asuv krunt 210 ning osalt vaeste-, osalt kirikumaal asuv 209 olid samuti hoonestatud enne 1780. aastat. Plaanil eraldi olevad krundid 211 ja 212 ühendati hiljem omavahel.

18. sajandi viimasel veerandil oli Supilinnas 41 kinnistut, neist 14 olid päruskrundid, 11 kuulus linnale, 10 Jaani kirikule ja üks linna vaestekassale; viis krunti asus Tähtvere mõisamaal. Enamik kruntidest oli hoonestatud. Omanike hulgas oli nii lihtrahvast (käsitöölised, päevatöölised, voorimehed jne) kui ka jõukaid linnakodanikke. Mõni erand välja arvata, eelistasid viimased oma krundi kasutada anda ja elasid ise mujal.

³² EAA 995-1-1418, l. 73. Bürgerbuch.

³³ Mart Siilivask, Tõnis Kimmel. Jalutaja teejuht. Tartu I. Südalinn ja Toometagune. Tallinn, 2009, lk 93.

³⁴ EAA 3828-1-8, l. 69. Taxation und Untersuchung der Häuser und Plätze von der teutschen Pforte lincken Hand bis vor und hinter der Jacobs Pforte.

³⁵ EAA 3828-1-12, l. 205p–206. Protokoll des Kämmereigerichts d 29. May 1780.

³⁶ EAA 995-1-21842, l. 109p. Protokolle der Revision der Haus- und Gartenplätze, 1734–1742 (krunt nr 2).

18. sajandi lõpp kuni 1860. aastad

Asustuse laienemine

18. sajandi lõpul lisandus uusi krunte Supilinna üsna aeglaselt, 1792. aastal mõõdeti tulevase Meloni tänava kanti välja krunt 179a (praegune Meloni 8).³⁷ 1792–1805 lisandus Meloni tänava kanti kuus krunti, mis mõõdeti välja linnale kuuluvast luhast. Samal ajal läksid krundid 170, 171 ja 213 rajatavate tänavate alla. 1805. aastal müüs toonane Tähtvere mõisa omanik Klaus von Baranov Adam Jürgensonile mõisamaadest eraldatud krundi 197T³⁸, mis jäi praeguse Piiri tänava kanti. Vastsest krundist eraldati samal aastal veel üks osa (198T), mis kinnistati alles 1820. aastal.³⁹ Mõlemad jäid esialgu väljapoole linna piiri.

Kindlasti mõjus ülikooli taasavamine ka Supilinna arenemist soodustavalt. Muidugi ei olnud siinne piirkond elukohana väga atraktiivne, kuid ka siia tekkis juurde uusi krunte, eelkõige seni linna karjamaana kasutuses oleva luha arvel. Uute kruntide teket võimaldavad jälgida kammerkohtu protokollid, mille andmetel mõõdeti 1808–1809 Supilinnas välja 10 krunti. Seevastu 1810–1812 uusi krunte Supilinna ei lisandunud.⁴⁰ 1816. aastal eraldus Tähtvere mõisa maadest veel krunt 195T.

1820. aastal oli Supilinnas üle 60 krundi, andmeid pole enam nelja krundi – 205b, 205c, 173 ja 174 – kohta.⁴¹

1820–1830 lisandus viis ja 1830–1840 veel 12 krunti. Edaspidi tuli neid juurde vähem, 1840–1850 vaid kolm, sh veel üks Tähtvere mõisa maadest eraldatud krunt, 218T. Ühendati Herne tänava alguses asunud kinnistud 185c, 190 ja 191.

1850. aastate lõpul oli suur osa siinsest vabast linnamaast kruntidena välja jagatud, omanike hulka lisandus järjest enam käsitöölisi. Kruntide paiknemisest annab ülevaate 1859. aasta plaan (tahvel 10).⁴² Edasine asustuse tihenemine sõltus nüüd siinsete suurte päruskruntide omanike soovist oma krunte tükeldata. Aktiivsem kruntide partsellimine algas aga 19. sajandi II poolel.

Hoonestus ja tänavad

Liivimaa kubermanguvalitsuse 02.03.1806 välja antud eeskirja kohaselt allutati ehitusplaanide läbivaatamine, ehitusplatside määramine, fassaadide järelevalve jm politseimeistrile, ehitustülide lahendamine jäi kammerkohtu ülesandeks.

³⁷ Uued krundid on näha 1859. a koostatud Tartu I linnaosa plaanil, vt tahvel 10 (EAA 995-1-6856, l. 1).

³⁸ Artiklis on Tähtvere mõisa maadel asunud krundid linnakruntidest eristamiseks tähistatud T-tähega, kruntide plaanil mõisamaade krunte ei ole.

³⁹ EAA 2381-2-380. Mõisamaa üksuste kinnistusregister II.

⁴⁰ EAA 3828-1-17...19. Protokollbücher eines löblichen Dörptchen Kämmergerichts, 1810–1812.

⁴¹ 1828. ja 1830. a taksatsioonide andmete ja 1843. a hoonete ja kruntide nimekirja alusel. EAA 995-1-26220, 26220a, 21881.

⁴² EAA 995-1-6856, l. 1. Geometrische Charte des ersten Stadttheils der Kaiserlichen Stadt Dorpat 1859.

1810. aastast tuli elamute ehitamisel lähtuda Aleksander I ukaasiga 31.12.1809 kehtestatud tüüpfassaadidest.⁴³ Maja ehitamisele olid kindlad nõuded, millest kõrvalekalded ei olnud lubatud. 21.08.1814 nimetati ametisse kaks linna ehitusmeistrit, kes oma tegevuses juhendusid kümnepunktilisest instruksioonist. See kohustas ehitusmeistreid kinnitama kõik kroonu, linna ja eraehituste plaanid, jälgima ehitatavate majade, tarade ja väravate vastavust kinnitatud fassaadidele, esitama ehitusplaani koos kulude eelarvega ja ehitust teostava meistri nimega kammerkohtule registreerimiseks, kontrollima elamu vastavust nii ehitus- kui ka tuleohutusnõuetele. Vanade majade puhul nõuti, et tehtaks korra peafassaad või ehitataks tänavajoonele ette uus juurdeehitis ehk hoonetiib. I linnaosas lubati ehitada ainult kivehitisi, olemasolevad puithooned tuli aja jookul lammutada. Kõigis linnaosades tuli ehitised püstitada etteantud tänavajoonele, majatrepid võisid olla tänava poole vaid kolme astmega. Kõrval- ja abihooned pidid jääma hooviruumi sisesse.⁴⁴

Tüüpfassaadide järgimise nõue kehtis ametlikult 1858. aastani. 1857. aastal anti ehitusprojektide kinnitamise õigus kubermangude ehitus- ja teedekomisjonile ja 1863. aastast linnaarhitektile või selle puudumise korral politseivalitsusele.⁴⁵

1805. aasta taksatsiooni andmetel olid Supilinnas ülekaalus väikesed ühe- ja kahetoalised majad, sekka paar kolme-neljatoalist elamut. 12-toaline elamu oli pastor Oldekopil Tähtvere tänava ja kaupmees Langel Herne tänava ääres. Kubermangusekretär Kieseritzki maja Tähtvere/Kroonuaia nurgal oli kaheksatoaline.⁴⁶

1820. aastal oli I linnaosas 82 kivi- ja 129 puitelamut, Supilinnas oli elamuid 50 ringis.⁴⁷

1830. aastal oli Supilinnas 58 elamut, osa kinnistuid oli hoonestamata ja neid kasutati aiana. Mõned hooned, mille ehitusaeg jäi mitmekümne aasta taha, olid kokku kukkumas või väga halvas seisukorras.⁴⁸ 1843. aastal koostatud majade ja kruntide nimekirja alusel oli Supilinnas 74 tänavaäärset peaelamut ja 24 kõrvalelamut, valdavalt puithooned, sekka kaks kivihoonet. Kõige tihedamalt oli hoonestatud Meloni tänav: 16 peaelamut ja 1 kõrvalelamu. Järgnesid Botaanika ja Tähtvere tänav, kummalgi 11 peaelamut (kõrvalelamuid oli vastavalt 7 ja 5). Arvestades tänava pikkust olid suhteliselt tihedalt hoonestatud ka Kartuli ja Kalda (Emajõe) tänav, vastavalt 5 ja 8 peahoonet, kõrvalhooneid 4 ja 1. Herne tänaval oli 12 pea- ja 6 kõrvalhoonet, Uuel (Marja) tänaval 5 hoonet ja Piiri tänaval 2 hoonet. Tähtvere mõisa maadele jäi üks elamu.⁴⁹

⁴³ Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗ) I, nr 24061a (31.12.1809).

⁴⁴ EAA 995-1-22139, l. 1–4. Instruktionen betreffend die Stadtbaumeister, 21.08.1814.

⁴⁵ Mart Siilivask. Tartu arhitektuur 1830–1918. Historitsism ja juugend. Tartu 2006, lk 36.

⁴⁶ EAA 995-1-26215. Taxationsprotokolle der Häuser und Plätze des I Stadtteils, 1805–1806.

⁴⁷ EAA 995-1-26219, l. 25. Verzeichnis über Häusertaxationen der Stadt Dorpat, 1820.

⁴⁸ EAA 995-1-26220a. Verzeichnis über Häusertaxationen der Stadt Dorpat, 1830.

⁴⁹ EAA 995-1-21881. Verzeichnis der Häuser und Plätze, 1843.

1855. aastal viidi läbi järjekordne hoonete taksatsioon, millest saab andmeid nii krundil olevate hoonete, nende ehitusaja, katuste ja seinte ehitusmaterjali kui ka krundil olnud kõrvalhoonete kohta. Ka selle andmed tõendavad, et enamik siinsetest hoonetest oli ehitatud kaugelt enne 1855. aastat. Seda tõendab ka kammerkohtus kinnitatud ehitusplaanide arv. 1840–1850 kinnitati Supilinnas uute majade ehitamiseks või nende juures parandustööde tegemiseks kõigest neli plaani ja aastatel 1851–1854 mitte ühtegi.⁵⁰ Visuaalse ülevaate hoonestuse levikust 1840. aastatel annab C. Sengbuschi poolt 1837. aastal koostatud plaan (tahvel 11).⁵¹

Supilinna uhkemad ja suuremad majad asusid Tähtvere, Botaanika (Kroonuaia), Emajõe ja Oa tänaval. Pastor Gehewele kuulus Tähtvere tänaval ärklikorruse ja rohkem kui 10 toaga elamu, lisaks veel tall, töllakuur, aednikumaja ja pesuköök⁵², ning kingsepp Thomas Wehse neljatoaline ärklikorrusega puitelamu ja seitsme toaga kõrvalelamu (*Herberge*)⁵³.

Emajõe tänava hoonestus oli enamjaolt pärit enne 1830. aastat. Tislerisell Reinhold Peterson oli seitsmetoalise elamu, kahe kõrvalelamu, aida ja talli omanik.⁵⁴ Ettevõtja Johann Friedrich Mathieseni krundil asus lisaks elamule ja kõrvalelamule veel seebivabrik.⁵⁵

Botaanika (Kroonuaia) tänava uhkemad elamud kuulusid professor Jäsche pärijatele (13 eluruumi, lisaks kõrvalelamu, pesuköök, ait ja töllakuur)⁵⁶ ning voorimees Noljele (kolme toaga elamu ja kõrvalelamu)⁵⁷. Üsna korralikud elamud olid Oa tänaval, mille järjepidevam hoonestamine algas 19. sajandi 20. aastatel. Siinne suurim elamu kuulus ökonom Rathile⁵⁸, korralik elamu (kolm tuba) ja kõrvalelamu oli ka tisler Johann Sassil⁵⁹. Pea kõigil kruntidel oli lisaks elamule rohkelt kõrvalhooneid (sh ka loomapidamishooneid) ja lisatulu andev juur- või puuviljaaed. 19. sajandi I poole Supilinna elamute väljanägemisest annavad mõnevõrra aimu neli teadaolevat projekti. Vanim neist pärineb 1837. aastast ja kujutab endast fassaadijoonist Herne tänaval asunud kahekorruseli-

⁵⁰ EAA 3828-1-55. Verzeichnis der eingerichteten Baupläne, 1840–1878.

⁵¹ EAA 2623-1-2049, l. 44. Charte der Kaiserlichen Stadt Dorpat, 1837.

⁵² EAA 995-1-26424. Akte betreffend die Taxation der an der Techelferschen Strasse unter Polizeinumnummer 174 auf Grundnummer 184 und 185 belegenen Gebäude des Pastors Gehewe, 1855.

⁵³ EAA 995-1-26425. Akte betreffend die Taxation der an der Techelferschen Strasse unter Polizeinumnummer 175 auf Grundnummer 186 und 187a belegenen Gebäude und Obstgartens des Schuhmachers Thomas Wehse, 1855.

⁵⁴ EAA 995-1-26427. Akte betreffend die Taxation des an der Uferstrasse unter Polizeinumnummer 211 auf Grundnummer 208 belegenen Wohnhauses und Gartens des Baumeisters Peterson, 1855.

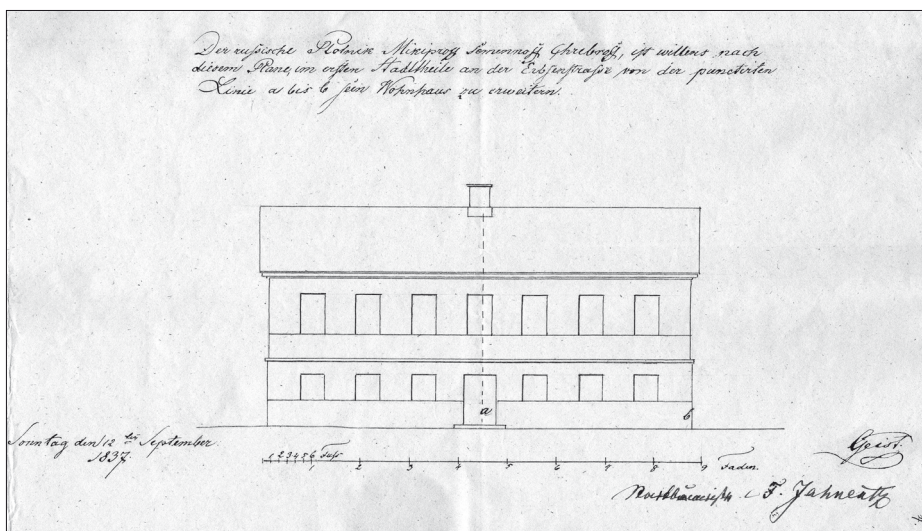
⁵⁵ EAA 995-1-26432. Akte betreffend die Taxation des an der Uferstrasse unter Polizeinumnummer 217 auf Grundnummer 211 und 212 belegenen Gebäude, Obst- und Gemüsegartens des Ältermanns Mathiesen, 1855.

⁵⁶ EAA 995-1-26234. Akte betreffend die Taxation der an der Botanischenstrasse unter Polizeinumnummer 176 auf Grundnummer 187 belegenen Gebäude des Staatsrats Jäsche, 1855.

⁵⁷ EAA 995-1-26242. Akte betreffend die Taxation der an der Botanischenstrasse unter Polizeinumnummer 218 auf Grundnummer 214 belegenen Gebäude des Fuhrmanns Nolje, 1855.

⁵⁸ EAA 995-1-26232. Akte betreffend die Taxation der an der Bohnenstrasse unter Polizeinumnummer 207 auf Grundnummer 202 belegenen Gebäude des Ökonomen W. Rath, 1855.

⁵⁹ EAA 995-1-26231. Akte betreffend die Taxation der an der Bohnenstrasse (Oa tn) unter Polizeinumnummer 206 auf Grundnummer 193 belegenen Gebäude des Tischlers Sass, 1855.

JOONIS 1. Herne tänaval asunud kahekorruselise elamu laiendamise fassaadijoonis 1837. aastast. EAA 995-1-12649, l. 3.

se elamu kavandatava laiendamise kohta (joonis 1).⁶⁰ Kindlasti ei olnud aga selline maja Supilinnale sel ajal tüüpiline. Valdavalt ehitati ikkagi ühe-kahetoalisi maju, näiteks 1859. aastal Gustav Aria Herne tänavale kavandatud elamu (joonis 2).⁶¹ Ehitati ka üksikuid suuremaid maju, mida tõendab Carl Beckmanni 1860. aastal Herne tänava algusesse ehitatava elamu ja kõrvalhoone projekt (joonis 3).⁶²

Asustuse tihenedes tekkis juurde ka tänavaid. Lisaks 1787. aasta plaanil näha olevale Kroonuaia, Tähtvere ja Oa tänavale hakkasid ilmet võtma ka Kartuli ja Herne tänav. Esialgu nimetati mõlemat lihtsalt uueks tänavaks. Plaanide kohaselt pidi tulevane Kartuli tänav ulatuma Tähtvere tänavani. Paraku jäi ette pastorilek Oldekopile kuuluv hiigelsuur päruskrunt, millest ta ei olnud nõus tükkigi rajatava tänava jaoks loovutama. Protsessimine linnaga lõppes talle edukalt ja Kartuli tänav Tähtvere tänavale välja ei jõudnud. Ka Herne tänava läbimurdel tekkis probleem: rajatav tänav ähvardas maa pealt pühkida kaupmees Lange maja, mis asus krundil 191. Tänav juhiti siiski tema elamust mööda ja tüki oma kinnistust pidi rajatava tänava tarbeks loovutama lesk Agrafini-ja.⁶³ 1860. aastal olid olemas Oa, Emajõe, Botaanika (Kroonuaia), Meloni, Uus (Marja), Kartuli, Herne ja Tähtvere tänav. Neist Marja tänav kujunes välja kõige hiljem, 1837. aasta plaanil on ta märgitud rajamisel olevana (tahvel 11).⁶⁴

⁶⁰ EAA 995-1-12649, l. 3. Akte in Nachlassachen des Nikifor Semenuow Rebroff, 1840–1841.

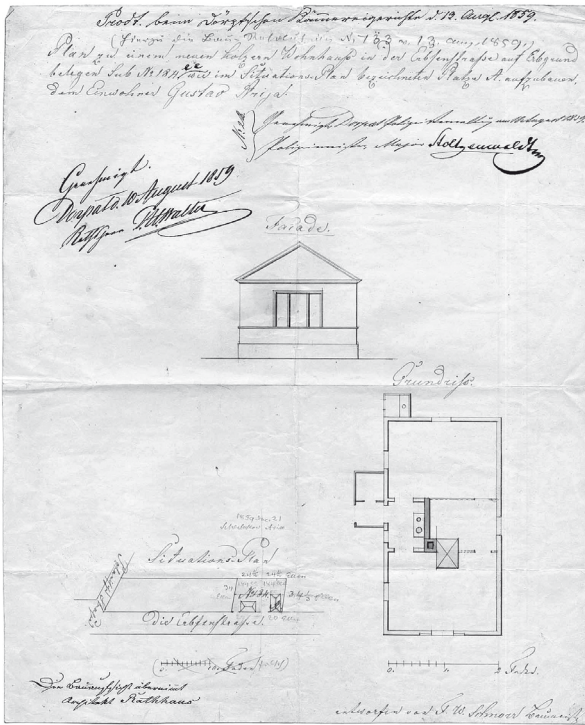
⁶¹ EAA 2381-2-867. Herne 8 ja 10. Kinnistutoimik nr. 184ee, 1858–1937.

⁶² LVVA 10-4-82. Tartu elanikule C. Beckmannile ehitusloa andmisest, 1861.

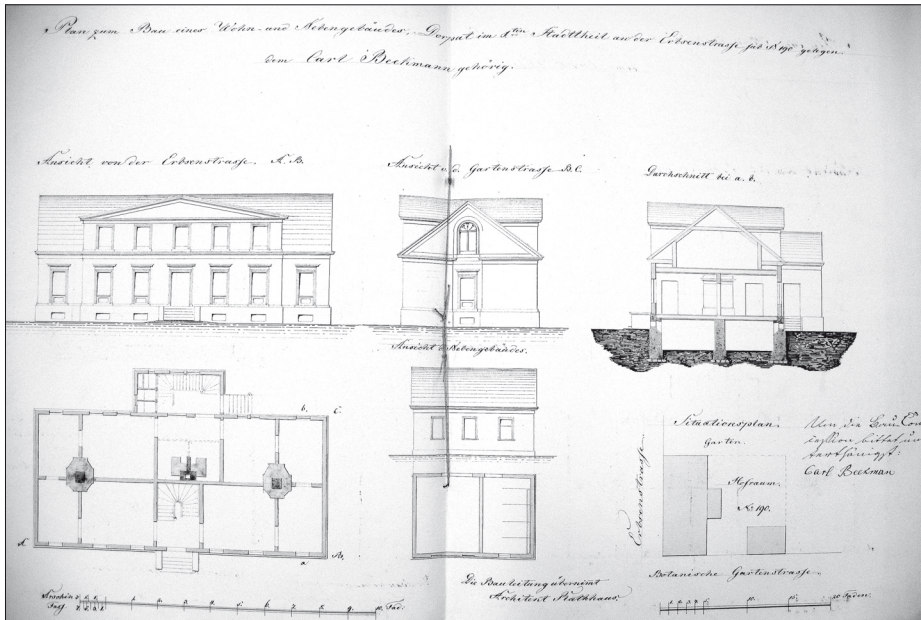
⁶³ EAA 3828-1-19, l. 26–28. Protokoll des Kämmereigerichts d 6 Maii 1812.

⁶⁴ EAA 2623-1-2049, l. 44. Charte der Kaiserlichen Stadt Dorpat, 1837.

JONIS 2. Kingsepp Gustav Aria 1859. aastal Herne tänavale kavandatud elamu projekt. EAA 2381-2-867.

JONIS 3. Carl Beckmanni 1860. aastal Herne tänav algusesse ehitatava elamu ja kõrvalhoone projekt. LVVA 10-4-82.

19. sajandi keskpaigas kujutas Supilinn endast hõreda hoonestuse ja suurte kruntidega asumit. 18. sajandil asusid siin peamiselt aedadena kasutuses olevad päruskrundid, mis paiknesid Tähtvere ja Botaanika tänava piirkonnas ja Emajõe ääres. 19. sajandi I poolel hakkas Supilinna territoorium Emajõe lual asuva linna karjamaa küljest mõõdetud kruntide arvel vähehaaval laienema. 1820. aastal oli krunte üle 60 ning 1860. aastaks jõudis nende arv saja piirile. Ehkki suur osa aiakruntidest oli hoonestatud juba 18. sajandi keskpaigas, ei saa hoogsast elamuehitusest Supilinnas siiski rääkida. Olemasolevale 30–40 majale, mis olid ehitatud juba enne 1786. aastat, tuli kõige rohkem lisa 1808. ja 1820. aasta vahel ning 1820. aastate lõpus. 1850. aastate lõpul oli elamuid saja ringis. Kõige tihedamalt oli hoonestatud Meloni tänav, järgnesid Botaanika, Tähtvere ja Herne tänav. Pea täielikult puudus hoonestus aga suurel osal alast praeguse Marja, Tähtvere, Kroonuaia ja Herne tänava vahel, kus asus pastor Gehewe suur päruskrunt. Hoonestuses olid ülekaalus ühekorruselised ja ärlikorrusega elamud. Kesklinnale lähemal oli ka suuremaid, rohkem kui kümne toaga maju.

19. sajandi II poolel algas Supilinna arengus juba järgmine etapp, mil tänu uute kruntide tekkele levis hoonestus ka seni hõredalt asustatud Kroonuaia-Tähtvere-Herne-Marja kvartalisse ning seniste ühekorruseliste elamute asemel hakati ehitama suuremaid, üürimiseks mõeldud elamuid.

Earlier settlement in Supilinn from the mid-18th century to the early 1860s

Lea Teedema

Summary

The Supilinn (Soup Town) slum area near the centre of Tartu most probably started to take shape in the last quarter of the 18th century or even later.

Yet, written records indicate that people might have settled here already earlier on. Part of the present Supilinn area was in use already in the 17th century as vegetable plots of wealthier citizens. A few of them also had small garden houses built on them. The history of plots and ownership relations are easier to follow beginning from the mid-18th century. After the great fire in 1775 the whole territory of the town was replanned and plots were numbered by town quarters. Supilinn, which until then had belonged under Jakobi suburb, became part of the 1st town quarter. At the end of the 18th century there were forty-one plots in Supilinn area, most of which had been built up. The owners comprised both poorer townspeople and wealthier citizens.

A faster extension of the Supilinn settlement took place after the reopening of Tartu University in 1802. New plots were measured out on the town pastures on the flood meadow of the River Emajõgi. By the end of the 1850s there were about eighty plots in Supilinn area and a big part of the free town land was distributed to people as plots. Artisans constituted the majority of the new owners. When the settlement became denser, more streets emerged. On the town plan dating from 1787 you can see Kroonuaia, Tähtvere and Oa Streets as well as the beginning of Meloni Street. In the early 19th century Kartuli and Herne Streets also started to take shape. Uus or Marja Street was formed in the 1840s. By the end of the 1850s the main street network had been completed in Supilinn.

Until the mid-19th century housing here was rather sparse; dwelling houses were situated more densely on the bank of the River Emajõgi and in the area of present Meloni and Tähtvere Streets. It was predominantly one or two-room houses; yet, nearer to the centre one could also encounter dwellings with more than ten rooms. Until 1857 façades had to be designed by the standards established by Alexander I's ukase from December 31, 1809, which established certain requirements on building houses. The police and the supreme court of

justice controlled the fulfilling of requirements and took care of the building business issues. By its appearance Supilinn area reminded more of a village; practically on all the plots there were, besides the dwelling, several outbuildings and a kitchen garden or an orchard, which provided extra income for their owners.

In the second half of the 19th century Supilinn entered another phase of development, during which, due to newly established plots, buildings spread also to the so far sparsely settled Kroonuaia-Tähtvere-Herne-Marja quarter and, instead of the former one-storey dwelling houses, bigger tenement buildings started to be built.

Kas Tartu häbeneb end?

Tõnis Kimmel

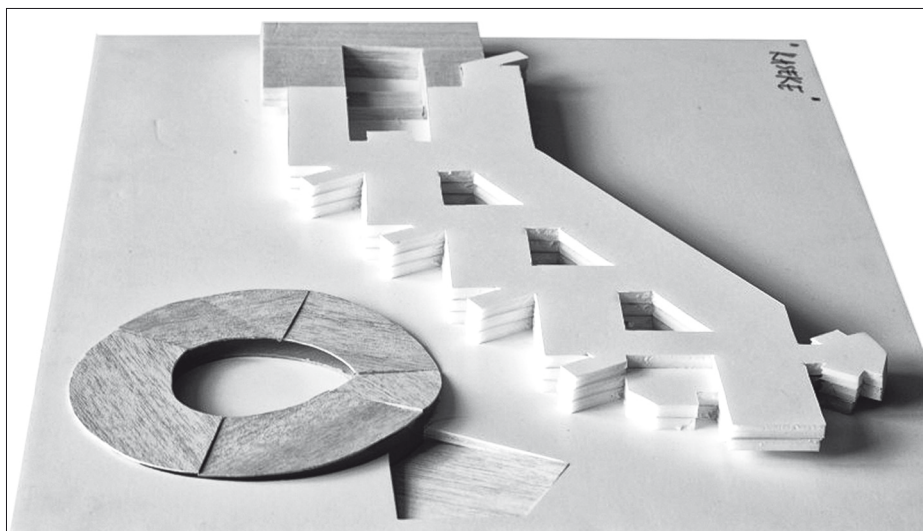
Tartu linna arhitektuuri uuemate suundade teemal polemiseerimiseks annab alust viimasel ajal juurdunud tava korraldada olulisemate hoonete kavandamisel arhitektuurivõistlus. Kuna võistluse puhul määrab tulemuse lisaks projekti tellija soovidele ka laiem spetsialistide ring (võistluse žüriis osalevad arhitektid, avalikkuse esindajad jt), võib nende põhjal ehk teha ka üldisemaid tähelepanekuid.

Mõnda viimase aja arhitektuurivõistlustest ja muudest linnaehitusega seotud sündmustest võiks pidada suisa märgiliseks. Need tõstatavad otseselt küsimuse, ega Tartu ole mitte viimase sõja järel tekkinud taandarengu tagajärjel hakanud häbenema oma linnaks olekut.

Märgiliste arhitektuurivõistluste reaga tegi algust maaülikool. Juba 1960. aastatest on selle ülikooli linnakut kujundatud Tartu kesklinnast loodesse jäävale Tähtvere väljale. Hoolimata küllaltki pikast arenguteest pole aga ülikoolile siiani selgelt tuntavat linnakut kujunenud: hooned seisavad laiali pillutatult keset lagendikku. Selle lagendiku olulisemaid majakaid on arhitekt Valve Pormeistri kavandatud orgaanilist arhitektuuri esindav nn metsamaja, mille laiendamiseks toimus 2008. aastal arhitektuurivõistlus. Omal ajal jäi hoone ehitus pooleli. Kompleksist valmis taustahoone, kogu linnaku aktsendiks olema pidanud auditoriumide korpus jäi aga ehitamata. Toonase põllumajandusakadeemia 1983. aasta ajalehes ütleb Pormeister puuduva auditoriumide korpuse kohta: «Pintsak on valmis, nõop aga ette õmblemata.»

Seda üllatavam oli selle «nööbi» arhitektuurse lahenduse leidmiseks korraldatud arhitektuurivõistluse tulemus. Selle asemel, et anda linnakule aktsent, paigutab KAMP arhitektide kahtlemata võluv võidutöö auditoriumide korpuse poolenisti maa alla (joonis 1). Žürii leidis suhteliselt üksmeelselt, et Pormeistri kavandatud «pintsak» on aastatega omandanud omaette väärtuse ning uus maht peaks nüüd jääma võimalikult tagasihoidlikuks. Alahindamata töö arhitektuurset kvaliteeti, väidaksin siiski, et tulemuseks on Tähtvere väljal ja seega ka Tartu ühel peamisel sissesõidul praegu valdava ruumilise kaose kinnistamine.

2009. aastal toimus arhitektuurivõistlus Vanemuise teatrimaja laiendamiseks. Vanemuine tahab saada omale uut *blackbox*-lava ning soovib selle paigutada teatrimaja ja Riia tänava vahel asuvasse nõlva. Küsimus on intrigee-

JOONIS 1. KAMP arhitektide võistlustöö makett. Tartu linnavalitsuse linnaplaneerimise ja maakorralduse osakonna arhiiv.

riv, kuna Riia tänavalt avanev vaade on üks Vanemuise hoone väärtuslikemaid. Võistlusele kutsutud arhitektid pakkusid enamasti välja lahendusi, mis oleksid diskreetselt pikendanud Riia tänava hoonestust. Taas kord langes žürii valik aga projektile, mida julgeksin nimetada antiurbanistlikuks. Arhitektuuribüroo Okas & Lööke pakutud lahendus on peita ruumid Riia mäe nõlva ning tulla sellest välja vaid hädatarvilikuga (joonis 2). Püstitatud eesmärk on üllas – säilitada vaade Vanemuise teatrimajale täies ulatuses. On aga hoopis omaette küsimus, kas poleks 1960. aastate kitsikusest ja ametkondlikust väiklusest tugevasti mõjutatud hallivõitu keskkond vajanud just siin nooruslikumat interventsiooni, et olemasolevat linnaruumi millegi uuega väärtustada. Üle Riia tänava asuv kohtumaja on selle ülesande jätnud hoolimatult tähelepanuta. Olukorras, kus linnasüdames on niigi vähe maju, otsustati taas häbelikult maa alla tõmbuda.

Linnasüdame tagasituleku küsimus

Käesoleva artikli autor pole sünnilt tartlane, nagu ka enamik neist, kes linna arengu teemadel sõna võtavad. See on Tartule iseloomulik – oleme ülikoolilinn, kust voolab läbi inimesi rohkem, kui on neid, kes siitsamast on võrsunud. Siit tuleneb ka linna kohta käivatele arvamustele iseloomulik järjepidevuse puudumine. Me ei tunne tegelikult selle linna lugu, kuna pole koos temaga üles kasvanud. Me ei tea, miks on see linn üks rohelisemaid Eestis. Siin oldud

JOOINIS 2. Arhitektuuribüroo Okas & Lööke projekti perspektiivvaade. Tartu linnavalitsuse linnaplaneerimise ja maakorralduse osakonna arhiiv.

mõne aasta, õnnelikematel mõne aastakümne jooksul on vaid kujunenud nostalgiline suhe olukordadesse, mis ei pruugi olla linnale tegelikult vajalikud.

Nähes tänast Tartut eeldame, et praegune pilt on loomuliku järjepideva arengu tulemus, seega oleks iga järsk muutus selles olemuslikult halb. Järjepidevuse puudumine annab võimaluse väiklusele, pikem järjepidevus seevastu annaks Tartus üllataval kombel teatud loomingulise vabaduse. Kui kuulata põlistartlaste arvamusi, siis need miskipärast erinevad padurohelistest uustartlaste arvamustest.

Läbi aastasadade on Tartu olnud nagu pargipuu, mida julm aednik ajalugu on korduvalt maha kärpinud. Alates Liivi sõjast on linna korduvalt ja draamatiliselt purustatud ning ikka ja jälle on see jäänud erinevatel põhjustel täies mahus üles ehitamata. Seetõttu on see linn nagu palimpsest, kus igal kohal on oma mitmekihiline ajalugu, mida aga teadmata, kust otsida, kätte ei saa.

Veel enne viimast sõda oli Tartu Emajõe ääres pulbitsev linn. Jõe kallastel asusid turuplatsid, neid omakorda ääristasid tihedalt hooned. Mida aeg edasi, seda uhkemad. Jõgi oli linna loomulik osa ja selle olulisemaid kaubatänavaid. Vaadates professor Edgar Kanti 1930. aastate linnauurimise tööst pärinevaid diagramme, näeme, et linna ärikeskus kulmineerus Emajõe kaldail.¹ Seda nii südalinnas kui ka Ülejõel (tahvel 12). Nagu oleme harjunud reisidel nägema vee ääres arenenud linnades, olgu siin näiteks kas või Amsterdami väike hubane vanalinn.

¹ Tartu IV. Ülevaade linnavalitsuse tegevusest 1935./36. A. Tartu rahvastikust ja ärilast. Statistikat. Tartu 1936, lk 255.

Joonis 3. Selline oli Tartu südalinn 1950. aastatel. Tartu linnavalitsuse linnaplaneerimise ja maakorralduse osakonna arhiiv.

Teises maailmasõjas südalinn suures osas hävis. Sõjajärgsetel piltidel avanevad avarad vaated Vanemuise nõlvalt Kivisilla varemetele. Paljud Tartu praegused haljasalad on tegelikult tasandatud varemealad – heakorraldatud, ootamaks tulevasi hoonestajaid. Tartus on laialt levinud linnalegend linna peaarhitektist Arnold Matteusest, kes olla nõukogude ajal südalinna hoonetest vabana hoidnud. Vaadates linna 1960. ja 1970. aastatel tehtud detailplaneeringuid, selgub hoopis muu. Matteus hoidis linnasüdame vaba nõukogude aja odavast massiehitusest. Näiteks Kүүni tänava ja Vabaduse puiestee vaheline haljak on aga kõigis kesklinna planeeringuis olnud reserveeritud avalikule hoonele. See saab eriti selgeks siis, kui vaadata, kuidas on siia istutatud puud. Ka muudel kesklinna tasandatud varemealadel on puud sageli istutatud nii, et nende keskele saaks ehitada. See kõik jääb mõneaastase linnas viibimise korral märkamata.

Nii tundubki, et iga haljasala kohale ehitatud hoone on kuritegu ajaloo vastu. Tegelikkus näitab aga, et Tartu on siiani haige linn. Seda püütakse arenda-

da, jättes tegelikult ära südame. Eesti Rahva Muuseum rajatakse Raadile, ka riigikohtule pole tühjas kesklinnas ruumi, äritegevus koondub äärelinna kaubanduskeskustesse.

Paradoks

Tartu on paradoks. Selle linna ajaloo tundmine annab tuleviku kavandajale hoopis loomingulisema vabaduse, kui ühes vanas linnas võiks uskuda. Miski pole siin igavene.

2000. aastate algul tundus jää olevat liikuma hakanud. Linna üldplaneeringus oli Poe ja Küüni tänava vaheline sõjas hävinud kaubahoovi ase jätkuvalt ette nähtud avalikule hoonele ning linn hakkas sinna kavandama uue linnaraamatukogu ja kunstimuuseumi ehitust. Aasta oli siis 2004 (tahvel 13).

Uustartlastena näeme seal parki ning meile jääb mõistetamatuks, miks meie Central Parki tahetakse täis ehitada. Linnavalitsuse tellitud avalikkuse küsitlusel olid siiski valdavad neutraalsed arvamused. Vaid üksikud linlased olid vastu hoone rajamisele omaaegse kaubahoovi kohale. Ometi leiavad meedias kajastust enamasti sellised arvamused:

Nii nagu täna ja igal teiselgi päikesepaistelisel ilmal, käivad paljud tartlased seal pargis lõõgastumas. Kui aga terve südalinn ehitatakse hooneid täis, siis ei paisata enam üksi päikesekiir tänavale. Tallinnas juba on nii. Tartu jäägu Tartuks! Sellel pisikesel pargil on suur osa linnarahva elus:

- Lastel armas paik mängimiseks.
- Ideaalne koht sõpradega kohtumiseks.
- Ilusad lilled on alati sinna istutatud. Mõnus puhata. Linnulaulu on isegi kuulda!²

Aga kus on see linn, kust need inimesed sinna lõõgastuma tulevad? Tartu tegelikuks Central Parkiks on Emajõgi ja Toomemäe park. Linn on hädas nende Tartu klassikaliste haljasvööndite aktiivseks muutmise ja ümberkujundamisega, kuna kesklinnas on haljasalasad niigi rohkem kui hooneid. Inimesi tuleb jõe äärde puhkama tangidega vedada. Me vaid voorime siit läbi, minnes hommikul tööle või õhtul koju. Ei enam. Nagu tegelikkus näitab, puudub Tartu-suurusel linnal tegelikult jõud kogu selle haljastuse väärtuslikuks kujundamiseks.

Paneme uustartlaste arvamuse kõrvale vanema tartlaste Jaan Kaplinski arvamuse raadio ööülikooli loengust. *Kui ühe 100-tuhandelise linna keskuses on ruutkilomeeter hoonestamata maad, see minu meelest ei ole päris normaalne. Mulle meeldivad Lääne-Euroopa linnade hästi kompaktsed väikesed haljasalad /.../ Linnad on tihedalt hoonestatud, aga ometi on nende vahel väikesed toredad pargid. Meie haljasalad paraku on rohelistes kõrbed, keset mida seisavad mustad sambad /.../ Puudub inimese dimensioon, põõsad, lindude varjupaik.*³

Tabula rasa

2005 oli valimiste aasta ja vastne linnapea kohusetäitja läks psühhoosiga kaasa, kiirustades kuulutama, et endise kaubahoovi asemele ei ehitata Tartu kunstimuuseumi ja raamatukogu.⁴ Arutelu linna tuleviku üle lämmatati kahjuks eos. Ka Ülejõe kaldapealse arengul seisab ees üldplaneeringu nõue, et enne jõeäärse

² Küsitlus «Tartu Linnaraamatukogu küsib nõu» Tartu linnavalitsuse veebilehel. 2003. http://www.tartu.ee/?lang_id=1&menu_id=0&page_id=1414. (05.03.2010)

³ Jaan Kaplinski. Minu Tartu. Raadio ööülikool 2009. http://www.ylikool.ee/et/13/jaan_kaplinski. (05.03.2010)

⁴ Villu Päärt. Andrus Ansip läks, Laine Jänes tuli. – Tartu Postimees 2004, 31. detsember.

ala käsitlemist tuleb Fortuuna ja Raatuse tänava vaheline ala täis ehitada. Linn aga tahab areneda sidusalt, ilma suurte hüpeteta. Tartu-suuruse linna jaoks on Emajõe ääres praegu valitsev vaakum tohutu hüpe (tahvel 14). Tõelise väärtarhitektuuri asemel saavad meie kesklinna ehitada paraku vaid ärimehed, kel pahihti jõudu mis tahes arhitektuuri läbi suruda (uue kaubamaja näide).

Oleks ju võinud arutleda hoopis teemal, kuhu täpselt nimetatud parki raamatukogu rajada. 1819. aastal valmides sulges kaubahoov ajaloolist vanalinna ümbritsenud muldkindlustuste vööndi (esplanaadi). Jättes Barclay platsilt vaate Emajõe avatuks, oleks saanud kujundada igati väärika kesklinna. Meenu tagem või linlaste ja Eesti arhitektide erutust, kui hakkasid kerkima esimesed hooned praegusesse kaubahalli kvartalisse. Tartust on saamas linn, kirjutati ajalehtedes ja ajakirjades.

Siinkohal ei peagi enam kaugemale minema. Igaüks meist võib küsida, kui mõnus on lõõgastuda ja linnulaulu kuulata liikumisteede sõlmpunktis asuvas rohelises kõrbes. Kui sageli käime aga jõe ääres lõõgastumas? Kui sageli Toomel? Millal juhtus, et sattusime jalutama mõnda Tartu klassikalisse ajaloolisse parki? Kogu see roheala 100 000 elanikuga linnas, kus suurel osal elanikest on aed ümber eramu, kõigil aga lähim mets või luht kõige enam kahe kilomeetri raadiuses... Kõik see ootab julgust saada ükskord taas linnaks, millel oleks kopsude kõrval ka süda.

Tartu – ashamed of being a city?

Tõnis Kimmel

Summary

Tartu is a city still facing difficulties in regaining its urban nature some 50 years after the devastating battles of the Second World War. During its long history, parts of the city have repeatedly been erased from the face of the earth as a result of wars and being partly rebuilt afterwards. After the Second World War vast destroyed areas right in city centre were not rebuilt to keep post-war era low-quality building practices out of the city centre. Instead, large green areas were introduced with trees planted, so future development was still possible. Around the turn of the millennium there emerged interest in rebuilding these central areas again.

The citizens of Tartu are mostly students and other people, who lack generations-long connections to the city. People have got used to the dominantly green city centre, which is out of proportion compared to the city's actual size, and oppose any new buildings added, even though this way the city would regain its once lost bubbling heart. At the same time the city centre is lacking basic urban functions; even smaller shopping centres can only emerge in the periphery.

The article illustrates the tendencies with some projects and project cancellations from the last years. Due to some remarkable architecture competitions, Tartu has recently gained popularity as an architecture-friendly city in Estonia. Among these are two competitions that resulted in building partially underground on an urban site that, the author argues, would have insisted on building a decent house. Another example is the project of the central library, planned to be built in the central business district of the city, on the site of a department store that was destroyed in the war. The project was cancelled in the year of local elections, the publicly announced reason being the protection of the green area of the city.

TEXTUS

Tartu Käsitöölise Selts

Lea Teedema

27. detsembril 1860 kogunes kümme Tartu käsitööselli – tiserid Ludwig Bandler, Julius Kretschmann, Theodor Heimdorf, Alexander Martinsohn ja Adolph Sommer, maaler Carl Schröder, orelimeistrid Wilhelm Müllverstedt, Theodor Martinsohn ja Victor Lilge ning sepp Ludwig Carlsohn – Bürgermusse, et sellide silmaringi laiendamiseks, neile heade kommete õpetamiseks ja seltskondliku läbikäimise edendamiseks asutada kitsama profiiliga sellide selts (*Gesellenverein*).¹ Asutajatest viis pärines Tartust, üks Miitavist (Jelgava) ja neli Saksamaalt. 5. veebruaril 1861 võeti nimeks Tartu Käsitöölise Selts (*Dorpat-ter Handwerker Verein*). Selts muutus kiiresti populaarseks ja seetõttu otsustati liikmeks võtta mitte ainult käsitöölisi, selle ja meistreid, vaid ka teiste seisuste esindajaid. Esimene põhikiri kinnitati 1862. aastal.² Selle põhjal oli eesmärgiks käsitöölisi koondada, neid kutsealaselt ja üldiselt harida ning hoolitseda liikmete vaba aja sisuka veetmise eest.³ 1893. aasta põhikiri on eesmärkide eluviimise kohta pealt juba põhjalikum: nii on seal kirjas raamatukogu asutamine, teadus- ja kirjandusõhtute, dispuutide ja loengute korraldamine, võimaluse korral kooli asutamine ja liikmetele mitmesuguste kursuste korraldamine.⁴

Liikmeks astuja pidi olema vähemalt 18-aastane ja kohtulikult karistamata. Naisi liikmeks ei võetud, kuid perekondlikel üritustel ja tantsuõhtutel võisid nemadki osaleda. 1869. aastal oli seltsil juba 622 liiget ning hiilgeaegadel, 1880. aastatel ulatus nende arv ligi tuhandeni.⁵ Seejärel hakkas liikmete arv küll vähenema, kuid jäi kuni Esimese maailmasõja puhkemiseni 500–600 vahele. Liikmete hulka kuulus nii Tartus kui ka väljaspool Tartut tegutsevad käsitöömeistreid, selle, kaupmehi, literaate, aadlikke-mõisnikke, pastoreid, üliõpilasi jne. Sakslaste kõrval oli seltsis ka eestlasi, nende hulgas Jakob Hurt.

Esialgul üüriti tegevuseks ruume Tartu Bürgermusse seltsilt ja Jaama tänaval rittmeister von Stadenilt.⁶ 7. veebruaril 1868 otsustati seltsi tarbeks osta Tiigi tänaval Julie von Wahli valduses olev maja koos aia ja kõrvalhoonetega. Ostuks kulutati 15 000 rubla ja maja ehitati seltsi vajaduste järgi ümber, sisse koliti

¹ EAA 1873-1-29. Seltsi asutajate, juhatusel ja komiteede koosseisu ja liikmete nimekirjad koos aadressidega, 1861.

² EAA 291-1-11502. Дело об утверждении статуса дерптского ремесленного соединенного общества, 1862.

³ EAA 1873-1-55, l. 3–4. Statuten des Dorpater Handwerker-Vereins. Dorpat 1862.

⁴ EAA 1873-1-7. Устав Юрьевского Ремесленного Общества = Statut des Jurjewer Handwerker-Vereins Jurjew, 1893.

⁵ EAA 1873-1-27, l. 42. Rechenschaftsbericht des Dorpater Handwerker-Vereins für das Jahr 1882. Dorpat 1883.

⁶ EAA 1873-1-74. Lepingud Bürgermusse seltsi ja rittmeister von Stadeniga ruumide üürimiseks, 1863–1866.

1. mail 1868. Oma valdusi Tiigi ja Aia tänava vahel laiendati 1875. ja 1907. aastal.⁷ Seltsil oli oma lipp ja vapp (tahvel 23).⁸

Organisatsiooniline korraldus

Seltsi valitsemise ja asjaajamisega tegeles eestseisus, kes moodustas eri valdkondade juhtimiseks finants-, inventari- ja peokomitee ning nimetas ametisse keegliraja direktori.

Finantskomitee hoidis silma peal seltsi sissetulekutel ja väljaminekutel, inventarikomitee hoolitses maja ja aia korrashoiuks vajaliku eest ning kontserte ja traditsioonilisi pidustusi (maipidu, jaaniõhtu, jõulud ja seltsi aastapäev) valmistas ette peokomitee.⁹

Seltsi tegevusaruanne esitati Liivimaa kubermanguvalitsusele ja siseministeeriumi politseidepartemangule.

Ajapikku loodi seltsi juurde ka sihtkapitale, sh tööndusmuuseumi rahastamist toetav Rudolph von Oettingeni kapital. Sihtkapitalide haldamiseks asutati kapitalide valitsemise komitee.¹⁰ Kuna seltsi liikmeks astuda soovijate hulk pidevalt suurenes, moodustati 1863. aastal hääletus- ehk ballotaazikomitee (*Ballotementcomité*), kuhu kuulusid sellide, kodanike ja literaatide esindajad. 1882. aastal läksid komitee ülesanded üle eestseisusele.

Lokaali einelauda majandas einelaua- ehk ökonoomiakomitee, 1882. aastast majandusdirektor (*Oekonomiedirector*) ja tema kaks abilist. Korra eest lokaalis ja seltsi aias vastutasid korrapidajad.

Seltsi ruumide igapäevase korrashoiu eest vastutas eksekuutor, kes lisaks muudele kohustustele pidi toitma ka tiigil ujuvaid luiki ning lõikama ajalehtedest välja kõik seltsi tegevust puudutavad kuulutused, teated ja aruanded ja kleepima need raamatusse.¹¹

Juba 1861. aastal (ametlikult 1. juulil 1863¹²) alustas tegevust haigete toetuskassa (*Krankenunterstützungscasse*), mida juhtis esimehest, kassiirist, arstist ja kolmest haigete külastajast (*Krankenbesucher*) koosnev valitsus. Kassa lõpetas tegevuse 1891. aastal.¹³ 1860. aastate keskel loodi matusekassa ja 1870. aastate keskel säästukassa.¹⁴

⁷ EAA 1873-1-75. Seltsile kuuluvate kruntide ja hoonete ostu-müügi lepingud, 1868–1924.

⁸ EAA 1873-1-55, l. 52. Tartu Käsitöölise Seltsi vapp.

⁹ EAA 1873-1-27, l. 43–44. Rechenschaftsbericht des Dorpater Handwerker-Vereins für das Jahr 1882. Dorpat 1883.

¹⁰ EAA 1873-1-160. Kapitalide valitsemise komitee aastaaruanded 1882–1926.

¹¹ EAA 1873-1-5. Vorschriften für den Exekutor des D. H.-V.

¹² EAA.1873-1-133. Statuten der Krankenunterstützungs-Kasse des Dorpater Handwerkervereins vom 1sten Juli 1863.

¹³ EAA 1873-1-136. Protokolle der Kranken-Unterstützungscasse des Dorpater Handwerkervereins 1863–1891.

¹⁴ EAA 1873-1-140. Kranken-, Spar- und Sterbekassen Angelegenheiten, 1865–1884.

JOOINIS 1. Tiigi tänav Kastani tänavalt Pepleri tänavale vaadatuna. Paremalt Tartu Käsitöölise Seltsi hooned. 28.09.1939. Foto: Eduard Selleke. TMF 263: 10.

Liikmete omavahelisi arusaamatusi ja seltsi ruumides toimunud korrarikumisi lahendas 1882. aastal moodustatud seltsi kohus (*Vereinsgericht*). 1885. aasta algul loobus aga suur osa selle liikmetest oma ametist ja üldkoosolekul 29. juunil 1885 otsustati seltsi kohus likvideerida. Edaspidi lahendas kaebusi eestseisus.¹⁵ Suur osa kaebustest oli seotud seltsiliikmetest üliõpilastega, kes kippusid seltsi üritustel purjuspäi korda rikkuma.

Seltskondlik tegevus

Liikmete kultuurilise meelelahutuse eest kandsid hoolt komisjonid ja komiteed.

1862. aasta detsembris asutati üldkasulike ettekannete komitee (*Comité für gemeinnützige Vorträge*), hiljem nimetati see kirjanduskomiteeks. 1867. aastast peeti komitee korraldusel igal reedel ettekandeõhtuid üldharivatel ja populaarteaduslikel teemadel.

1863. aastal asutatud raamatukogu ja selle juurde sisse seatud lugemislaua võisid kasutada kõik liikmed lugejapileti ettenäitamisel. Raamatukogus oli ülekaalus saksakeelne kirjandus, kuid telliti ka venekeelset perioodikat (*Нива*, *Вестник Европы* jt). Koju laenutati raamatuid igal neljapäeva õhtul kella seitsmest kuni poole üheksani. 1907. aastal oli kataloogis 798 trükist¹⁶, lisaks raamatutele oli ka palju noote¹⁷.

¹⁵ EAA 1873-1-18, l. 63p–64p. II ordentliche Generalversammlung am 29. Juni 1885.

¹⁶ EAA 1873-1- 149, l. 8. Toimik kirjanduskomitee tegevuse kohta, 1863–1913.

¹⁷ EAA 1873-1-148. Muusikapalade kataloog, 1898–1900.

1870. aastal asutati seltsi juurde teatrikonsortsium, mida juhtis dr E. Toepffer. Samal kevadel ehitati Tiigi tänava krundile arhitekt Max Rötšcheri kavandite järgi suveteater (mahutas 700–800 vaatajat), mis avati 21. juunil 1870. Suveteatrit juhtis 1892. aastani Eduard Ferdinand Berent, kes oli samal ajal ka Tallinna saksa teatri juht. Suveteatri hooaeg kestis maist septembrini, esialgu võisid etendusi külastada ainult seltsi liikmed, alates 1872. aastast lubati esmaspäevaseid etendusi vaatamas käia ka teistel linnakodanikel, 1874. aastal olid ainult pühapäevased etendused seltsi liikmetele ja hiljem oli etendustele pääs kõigile vaba.¹⁸

1882. aastast tegeles teatriasjadega teatrikomitee. 27. aprillil 1904, vahetult enne uue hooaja algust, põles teatrihoone maha. Asemele ehitati ajutine hoone ja uue teatrimaja rajamiseks algatati korjandus. Korjandust ja ehitamist koordineeris teatriehituskomitee. Uus teatrimaja – Tartu saksa teater – valmis 1910. aastal (praegune Vanemuise väike maja). 1920.–1930. aastatel seisis maja tühjana ja seda kasutati teiste teatrite külalisetenduste paigana.

2. novembril 1907 asutati draamaseksioon, millest hiljem arenes välja Tartu Dramaatiline Ühing.

1879. aastal loodi huumorikomitee (*Ulkcomité*), mis korraldas igal esmaspäeval huumoriõhtuid.¹⁹

1882. aastal hakati läbi viima perekondlikke õhtuid, kus kultuurse ajaviitmise eesmärgil kuulati kirjanduslikke ja muusikalisi ettekandeid. Muusikapalu kandsid ette seltsiliikmed ise. Seltsil oli 1861. aastal asutatud meeskoor, mis tegutses aktiivselt 1901. aastani. 1907. aastal asutati Tartu Meestelaulu Selts (*Dorpater Männergesangverein*).²⁰

Sportlik tegevus

Juba seltsi tegevuse algusaastatel seati von Stadenilt üüritud krundil Jaama tänaval sisse keeglirada.²¹ Hiljem asus see Tiigi tänaval seltsi ruumides. Keegli- ja piljardimängu viljelemiseks moodustati piljardimängukomitee ja korraldati regulaarselt võistlusi. Keegliraja kasutamiseks andis loa eestseisus, piljardi ja keegliraja kasutamist reguleeris vastav relement.²²

1896. aastal rajati tiigile valgustatud liuväli, mille korrashoiu eest vastutas uisutee komitee.²³

¹⁸ Evald Kampus. Tartu saksa teatri ajaloost. – Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koostanud Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. Tartu 1998, lk 186.

¹⁹ EAA 1873-1-271. Huumorikomitee koosolekute protokollid.

²⁰ EAA 1873-1-157, l. 19. Das 50 jährige Jubiläum des D. H.-V. 1910.

²¹ EAA 1873-1-74. Lepingud Bürgermusse seltsi ja rittmeister von Stadeniga ruumide üürimiseks, 1863–1866.

²² EAA 1873-1-5. Instruktionen für die Komitès des Jurjewer Handwerker-Vereins nebst Reglements für die Bibliothek, die Kegelbahn und das Billard. Jurjew (Dorpat) 1900.

²³ EAA 1873-1-163. Toimik seltsi uisutee kohta, 1896–1913.

Hariduslik tegevus

1861. aasta septembris alustati joonistuskursusi. 1881. aastal otsustati kursuste tegevus siduda loodava tööndusmuuseumiga. Nii kursuste kui ka muuseumi tööd korraldas tööndusmuuseumi komitee (*Gewerbemuseumscomité*). Joonistuskursusi toetas ka Tartu Antoniuse gild.

Õpipoiste erialaste ja üldteadmiste täiendamiseks asutati 1877. aastal täienduskool (*Fortbildungsschule für Lehrlinge*), 1885 see suleti. Koolis oli kaks klassi, õpilased olid vanuses 10–22 eluaastat, õppeplaanis olid lugemine ja kirjutamine, arvutamine, vene ja saksa keel ning joonistamine. 1901. aastal kutsuti ellu üldharivad kursused, kust liikmetest õpipoisid võtsid väga innukalt osa.

1901. aastal asutasid aiandushuvilised seltsi liikmed puuvilja ja aianduse sektsiooni. Et oleks võimalik erialast kirjandust muretseda, kehtestati liikme maks. Sektsioon hoolitses ka seltsi aia korrashoiu eest.²⁴ Koosolekutel refereeriti aiandusartikleid, tutvustati uusi puuviljasorte ja aiapidamisviise, külastati liikmete aedu. Võeti osa aiandusnäitustest ja korraldati ise väljapanekuid. Sektsioon lõpetas tegevuse 25. oktoobril 1932 peetud koosoleku otsusel.²⁵

27. ja 28. detsembril 1910 tähistas Tartu Käsitöölise Selts pidulikult oma 50. tegevusaastat.²⁶ Paraku puhkes 1914. aastal Esimene maailmasõda ja selts pidi 1915. aastal oma tegevuse katkestama. 8. mail 1918 tuldi tegevuse jätkamiseks taas kokku²⁷ ja 1919. aastal registreeriti uuesti seltsi põhikiri. Varasemat tegevushoogu aga enam sisse ei saadud, ka hooned ja inventar oli vahepealsetel aastatel kannatada saanud. Liikmete arv hakkas järjepidevalt vähenema: 1930. aastatel oli neid nimekirjas saja ringis, üldkoosolekutel osales tavaliselt vaid 10–20 inimest. Erakorralisel üldkoosolekul 14. oktoobril 1939 otsustati seltsi kinnisvara ära müüa ja kaaluti ka seltsi tegevuse lõpetamist. Ehkki tegevust otsustati jätkata²⁸, oli see 1940. aastaks tegelikult hääbunud. Selts suleti 1940. aastal ENSV Rahvakomissaride Nõukogu poliitharidustöö korraldamise määruse § 8 alusel.²⁹

14. juulil 1941 põlesid Tartu Käsitöölise Seltsi hooned maha.³⁰

²⁴ EAA 1273-1-256, l. 2. Protokoll 04.03.1902.

²⁵ EAA 1873-1-257, l. 32. Sitzung des Liquidationskommission am 06. Nov. 1932.

²⁶ EAA 1873-1-1-157. Das 50 jährige Jubiläum des D.-H.-V. 1910.

²⁷ EAA 1873-1-22, l. 5–6. Protokoll der ordentlichen Generalversammlung vom 8-ten Mai 1918.

²⁸ EAA 1873-1-22, l. 44p–45. Ausserordentliche Generalversammlung am 14.10.1939.

²⁹ Riigi Teataja 1940, 24, 270.

³⁰ ERA R-1157-2-1265. Sõjakahjude Hindamise Ameti sõjakahju toimik. Tartu Käsitöölise Selts, 1942–1943.

Kunsttööstusmuuseum¹ Tartus (*Kunst-Gewerbe-Museum*)

Tiiu Oja
Lea Teedema

Tartu kultuurielu üheks keskuseks kujunes 1870. aastail Tartu Käsitöölise Selts. Sellest oli saanud erinevate seisuste kooskäimise koht. Vaimult liberaalsem, koon- das see kohalikke ärksamaid ettevõtjaid ja haritlasi ning eemale ei tõrjutud ka eesti käsitöölisi. Selts etendas olulist osa Tartu eestlaskonna kultuurilises arengus, pöö- rates suurt tähelepanu hariduse edendamisele noorte käsitöölise seas.²

Siinse kirjutise eesmärk on avada üks tundmatu tahk käsitöölise seltsi mit- mekülgsest tegevusest – Tartu Saksa Käsitöölise Seltsi kunsttööstusmuu- seumi ja tööstuskooli asutamine ja tegevus. Paraku jääb 1881. aastal rajatud kunsttööstusmuuseumi ja selle osakondade tegevuse põhjalikum valgustami- ne algandmete vähesuse tõttu lünklikuks.

Muuseumi ja tööstuskooli rajamine

Ilmselt 1880. aasta lõpus pöördus seltsi juhatuse liige professor Georg Philipp von Oettingen Riia Käsitöölise Seltsi poole küsimusega sealse seltsi juures töö- tava kunstkäsitöökooli, samuti oletatava tööstusmuuseumi tegevuse kohta.

Riia Käsitöölise Seltsi vastuses 5. jaanuarist 1881 teatas Theodor Gröns G. Ph. von Oettingenile, et mõte siin tulevikus loodavast kunstkäsitöömuu- seumist on veel tükk maad Tartust taga.³ Riias oli käsitöölise seltsi juures kä- sitöökool (*Gewerbeschule*), kus pearõhk oli joonistamisel, maalimisel, kom- positsioonil jt kunstkäsitööks vajalikel õppeainetel. Th. Gröns tutvustas oma kirjas pikemalt Riias töötava käsitöökooli õppekava ja kooli direktorit Oscar Poelchani. O. Poelchan kavatses korraldada joonistuskooli õpilaste tööde näi- tismüügi päeva, et äratada linnaelanike huvi kooli vastu ning koguda annetusi tulevase muuseumi loomise tarbeks Riias.

¹ «Eesti entsüklopeedias» (EE, kd 9, lk 297) kasutatakse nimetust Tartu Saksa Käsitöölise Seltsi joonistuskooli kunstkäsitöömuuseum. Kuna ametlik eestikeelne nimetus puudub, eelistavad artikli autorid ja toimetaja vastet «kunsttööstusmuuseum».

² Mart Siilivask. Tartu arhitektuur 1830–1918. Historitsism ja juugend. Tartu 2006, lk 85.

³ EAA 1850-1-162, l. 14. Perekond von Oettingen. Georg Philipp von Oettingen (1824–1916), Tartu ülikooli kirur- giaprofessor 1855–1879 ja rektor 1868–1876. Tartu linnaapea 1878–1891.

Tartu Käsitöölise Seltsi üldkoosolekul 9. jaanuaril 1881 valiti muuseumi rajamist ettevalmistav üheksaliikmeline komisjon⁴, kes pidi välja töötama tööndusmuuseumi ja selle juurde kuuluva käsitöökooli asutamise kava⁵. Muuseum kavatseti teha seltsi ruumidesse, endisesse piljardituppa.⁶ Näpunäiteid muuseumi rajamiseks saadi Berliini tööndusmuuseumilt (*Berliner Gewerbemuseum*) ja Nürnbergi Baieri tööndusmuuseumilt (*bayerisches Gewerbemuseum*).⁷ 5. juunil 1881. aastal tutvustas komisjon seltsi üldkoosolekule muuseumi ja kooli asutamise põhimõtteid ja esitas kava, mille koosolek pärast arutelu kinnitas. Kava elluviimiseks ning muuseumi ja töönduskooli edaspidise tegevuse juhtimiseks valiti tööndusmuuseumi komisjon. Kuna üldkoosolek jäi ettevalmistava komisjoni tegevusega rahule, valiti selle liikmed täies koosseisus tagasi. Komisjon seadis endale järgmised sihid: rajada tööndusmuuseum, korraldada plaanipäraselt kunsttööstuslikke (või tarbekunstialaseid) loenguid, asutada käsitöökool ja ühendada see 1877. aastal asutatud täienduskooliga.

Tegevus

Muuseumi eksponaatide kogumist alustati 1881. aasta suvel. Esimesed eksponaadid muretses professor Georg Löschke, kes ostis 1881. aasta suvel Berliinist fotosid antiikaja tarbekunsti näidetest ning Tanagra figuuride koopiaid. Kunstiosakonnale kinkisid eksponaate veel A. Schlüsselberg ja W. Gläser. Tehnikosakonnale tegid annetusi parun A. Nolcken, A. Schlüsselberg ja Schleicher & Schüllli vabrik. Eksponaatide saamiseks pöörduiti nii kodu- kui ka välismaiste ettevõtete poole, et need muuseumile oma tootenäidiseid annetaks. Raamatukogu täiendati kunstiraamatutega.

1881. aasta sügisel pidas professor G. Löschke kümme loengut antiikaja tarbekunstist. Sarja kuulamiseks oli seltsi liikmetel võimalik muretseda 2 rubla maksev abonement.

Esimese tegutsemisaasta kokkuvõttes nenditi, et eksponaate on muuseumis veel vähe ja needki saadud üksikute heategijate (*Gönner*) annetustena. G. Löschke loenguid kuulasid peamiselt literaadid, käsitöölised ja kaupmeeste huvi antiikaja tarbekunsti vastu oli kesine. Leiti, et muuseumi ideed ja vajalikkust tuleb seltsi liikmete hulgas veel selgitada, samuti on vaja teha tööd liikmete kunstimaitse arendamiseks. Tulevikku lükkus püsünäituse koostamine, sest

⁴ Seltsi dokumentides kasutati nimetuse «komisjon» (*Commission*) kõrval ka nimetust «komitee» (*Comité*), siinses ülevaates on jäädud nimetuse «komisjon» juurde.

⁵ EAA 1873-1-61, l. 12–13p.

⁶ EAA 1873-1-17, l. 104. I ordentliche Generalversammlung am 9. Januar 1881.

⁷ Rechenschaftsbericht des Dorpater Handwerker-Vereins für das Jahr 1881. Dorpat 1882, lk 18.

vajalike ruumide rajamiseks ei olnud seltsil raha. Kogutud eksponaatide mahutamiseks osteti maitsekas tammepuust kapp.⁸

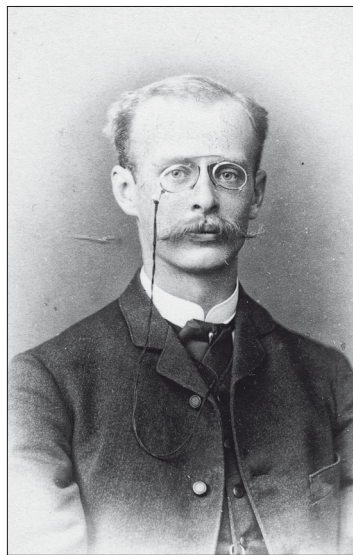
1882. aasta aruandest selgub, et kunsttöõndusmuuseumi eksisteerimise teisel aastal on selle tegevus jõudsasti edenenud.⁹ Täienesid muuseumi kunstikogu koos raamatukoguga ning tööstuslik-tehniline kogu. Kunstikogus võeti enamik väärtuslikke töid arvele ja koostati nimekirjad. Oktoobris korraldati kunstiloeng renessansist. Tööstuslik-tehniline osakond võttis ühendust mitme kodu- ja välismaise vabrikuga, kust muuseumile saabus eksponaate ka kingitusena. Näituse korraldas ülikooli arhitekt Reinhold Guleke, kes aruande järgi «nägi sellega palju vaeva». Näitusekülastajad olid selle eest väga tänulikud, kolmel päeval käis R. Guleke väljapanekut vaatamas kokku 181 inimest. Kahjuks pole nimetatud, mida eksponeeriti. Ikka ei leitud sobivaid ruume püsinäituse tarvis.

27. detsembril 1882 peeti seltsi asutamispäeva pidu, kus teatati kunsttöõndusmuuseumile tehtud 5000 rubla suurusest annetusest. Annetaja oli Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilane Rudolph von Oettingen¹⁰, kes andis raha kodumaise käsitöõnduse arenguks.

1882. aasta aruandes loetleti kunsttöõndusmuuseumi kogude täienduseks saadud esemed ja raamatud.

Muuseumiga liidetud lugemisraamatukogus nimetamisväärsset juurdekasvu ei olnud. Raamatukoguhoidja dr Carl Oetteli teatel laenati 1882. aastal raamatukogust 536 raamatut. Pärast 13-aastast teenistust astus C. Oettel ametist tagasi. Tema järglaseks valiti paljude aastate jooksul tema abilisena töötanud Ludwig Kossler.

Lõpetuseks esitati aruandes kunsttöõndusmuuseumi rahaline seis. 1882. aasta sissetulekute ja väljaminekute kassakonto oli kokku 1229 rubla ja 99 kopikat. Muuseumile eraldatud 393 rublast ja 76 kopikast kulus raamatutele 90 rubla ja 72 kopikat, kapi muretsemiseks 175 rubla, ajalehekuulutusteks ja trükikuludeks 21 rubla ja 55 kopikat; saldo oli 106 rubla ja 49 kopikat. Krediidialdo oli 1882. aas-

JOONIS 1. Rudolf von Oettingen.
EAA 1674-3-744.

⁸ Rechenschaftsbericht des Dorpater Handwerker-Vereins für das Jahr 1881. Dorpat 1882, lk 19–21, 25.

⁹ EAA 1873-1-27, l. 9–22. Rechenschaftsbericht des Dorpater Handwerker-Vereins für das Jahr 1882. Dorpat 1883.

¹⁰ Rudolf von Oettingen sündis 16.08.1861 Tartus prof G. Ph. von Oettingeni pojana, õppis 1880–1881 Müncheni ülikoolis ning 1881–1888 Tartu ülikoolis meditsiini. 1889 oli Tartu kliinikus assistent. 1901 ostis Uue-Prangli mõisa, mille müüs 1918 Arved von Cossartile; tema edasine elukäik on jälgitav ainult Eesti Riigiarhiivi kohtutöömikute põhjal, neist viimane Tartu Maksuameti toimik 1937. aastast. Surmaaeg teadmata. Riigi Teataja lisa nr 14 (14.02.1940) andmeil ta Eesti kodakondsusest loobunud pole.

ta 1. jaanuaril 314 rubla ja 10 kopikat: liikmemaksudest laekus 40 rubla, näituse pääsmetest 36 rubla ja 20 kopikat ning intresse saadi 3 rubla ja 46 kopikat. Koolikonto sissetulekud-väljaminekud olid 895 rubla ja 23 kopikat ning töökojal 100 rubla aastas, millest ülekantavaks saldoks jäi 69 rubla ja 20 kopikat.

3. mail 1883 esitas kunsttöõndusmuuseumi komisjoni esimees professor Arthur von Oettingen¹¹ üldkoosolekule kinnitamiseks R. von Oettingeni sihtkapitali reglemendi¹². Kunsttöõndusmuuseumi juhatus kasutas igal aastal kapitalilt laekuvaid protsente muuseumi kogude ja raamatukogu täiendamiseks, vabrikute tootenäidiste ostmiseks ja avalike näituste korraldamiseks. Muuseumi kogude omanik oli selts.

Teavet kunsttöõndusmuuseumi asutamise ja esimeste tegevusaastate kohta leidub käsitöölise seltsi toimikutes vähesel määral, teated muuseumi edasise käekäigu kohta on aga hoopis napid ning juhuslikud. 1896. aasta lõpus pöördus muuseumikomisjoni esimees L. Goertz käsitöölise seltsi juhatuse poole ning palus muuseumi 1897. aasta rahaliseks toetuseks maksta vähemalt 800 rubla seltsi plaanitud 600 rubla asemel.¹³

1899. aasta kunsttöõndusmuuseumi komisjoni aruanne koondas peatähelepanu joonistuskursustele ja õpilastööde näitusele käsitöölise seltsi saalis.¹⁴ Ka 1902. aasta aruanne oli pühendatud joonistuskursustele, neist osavõtjaille ja kursuslaste parimatele töödele. Aruandes ei mainitud kordagi muuseumi, raamatukogu ega püsinäitust, kuigi sissetulekute hulgas nimetatakse 250 rubla R. von Oettingeni sihtkapitali protsente, mis said aasta lõpuks ka kulutatud.¹⁵

Kunsttöõndusmuuseumi komisjoni esimehe A. Grassi koostatud 1914. aasta aruandes (viimane olemasolev) vaeti taas vaid joonistuskursuste küsimusi.¹⁶ 1903., 1905., 1906., 1914. ja 1915. aasta eelarve ja kassaaruanne koostati töõndusmuuseumi nime all.

Jäab vastata küsimusele, kus paiknes 1881. aastal tegevust alustanud kunsttöõndusmuuseum. 1882. aastal ehitati Tiigi tänava seltsimajas asunud keegli-mängurada kinniseks hooneks, siin sai ruumid ka seltsi muuseum.¹⁷ 1905. aastal Peterburi kindlustusseltsi poolt väljaantud kindlustuspoliisis on kirjas, et keegilirada ja muuseum asusid ühes hoones.¹⁸

¹¹ Arthur Joachim von Oettingen (1836–1920), baltisaksa füüsik, meteoroloog ja muusikateoreetik, matemaatilise muusikateooria rajajaid, G. Ph. von Oettingeni vend. Aastast 1863 Tartu ülikooli õppejõud, 1866–1893 professor. Eesti esimese meteoroloogijaama asutaja ja juhataja. Aastast 1874 juhatas Tartu asjaarmastajate orkestrit. Seoses venestamisega vabastati 1893 ametist Tartu ülikoolis, aastast 1894 elas ja töötas Leipzgis.

¹² EAA 1873-1-58, l. 75–75p. Auszug aus dem Protokoll der II ordentlichen Generalversammlung d. D. H. V am 3 Mai 1883.

¹³ EAA 1873-1-272, l. 17–18. L. Goertzi pöördumine käsitöölise seltsi juhatuse poole, 1896.

¹⁴ EAA 1873-1-278, l. 1–2. Bericht des Gewerbemuseums-Comités für das Jahr 1899.

¹⁵ EAA 1873-1-278, l. 3–4. Bericht des Gewerbemuseums-Comités pro 1902.

¹⁶ EAA 1873-1-278, l. 15. Jahresbericht des Gewerbemuseums-Comités pro 1914 über die gewerblichen Zeichencurse des Dorpates H. V.

¹⁷ EAA 1873-1-157, l. 14a–25. Das 50 jährige Jubiläum des D. H-V. 1910.

¹⁸ EAA 1873-1-77, l. 16. St. Petersburger Versicherungs-Gesellschaft. Police No 709960.

See on kooskõlas ka 1898. aastal koostatud krundiplaaniga. Käsitöölise seltsile kuulunud Tiigi tänav 60 hoone köögi ja jääkeldri laiendamise projekti asendiplaanil on näha keeglimänguraja asukoht, hoones pidi asuma ka muuseum (joonis 2, lk 96).¹⁹

Aja jooksul on majanumbrid tänavate piirides muutunud. Tartu 1915. aasta kalendri järgi asus käsitöölise selts (*Handwerkerverein*) Tiigi tänaval majas nr 58. Siin olid tööndusmuuseum (*Gewerbe-Museum*), lugemissaal, keeglimängurada ja piljard ning maja juures aed.

Esimese maailmasõja ajal pidi selts oma tegevuse katkestama. 1918. aastal jätkati, kuid muuseumist seltsi tegevust kajastavates dokumentides enam juttu ei ole. Pole teada, mis sai muuseumi kogudest, arvatavasti läksid need sõja-aastatel kaduma.

---

¹⁹ EAA 2623-1-138, l. 2. Tartu Käsitöölise Seltsi maja juurdeehituse projekt, 1898.

11

An die General-Versammlung
des Dorpater Handwerker-Vereines
Eingabe der am 9. Januar 1881 erteilten Commission
zur Begründung eines Gewerbe-Museums und Gewerbe-Schule.

Zur Rekrutierung des am 9. Jan. 1881 erteilten Mandats beehrt
sich die unterzeichnete Commission nachstehenden Entwurf
der General-Versammlung zu unterbreiten:—

§ 1.
Der Dorpater Handwerker-Verein begründet zur
Förderung des Kunstgewerbes ein Kunstgewerbe-Museum und
in Verbindung mit einem Gewerbeschule.

§ 2.
Zur Verwaltung des ganzen Institutis ernannt die
Generalversammlung ein Comiti, bestehend aus neun
Personen, die durch Secretorium erwählt werden. Eine
wahl zur Declamation ist nur gestattet wenn Russ Kaiser
später desegen Land wird. Alljährlich im Januar schickte
anfangs durch Loos, später nach Ausmittlung drei
Gewerbetreibende erwählt. Die
Commissio lagert unter dem Präsidium eines Comiti Mitglieds,
welches beim Jahresbeginn von der Commission zum Präses
erwählt wird auf die Dauer eines Jahres. Die Commission
darf zu ihren Sitzungen stammrechtlich Ex parte cooptieren.

§ 3.
Das Comiti wählt aus eigener Mitte Special-Direc-
tores, je nach Bedürfnis, für die einzelnen Zweige des
Thätigkeit, auch darf dasselbe zu solchem Zweck Vereins-
mitglieder berufen, die alledann von Vorstande zu beauftragt
sind.

§ 4.
Das Comiti hat die Aufgabe, in nachstehenden
Richtungen seine Thätigkeit auszuüben:

V.

E A A 1873-1-61, l. 12-13p.

9. jaanuaril 1881 üldkoosolekul valitud tööndusmuuseumi ja selle juurde kuuluva töönduskooli asutamise komisjoni esitis Tartu Käsitöölise Seltsi üldkoosolekule.¹

9. jaanuaril 1881 esitatud plaani elluviimiseks on komisjonil au üldkoosolekule esitada komisjoni allkirjastatud alljärgnev kava.

§ 1

Tartu Käsitöölise Selts asutab tarbekunsti edendamiseks kunsttöõndusmuuseumi koos töönduskooliga.

§ 2

Kogu asutuse valitsemiseks nimetab üldkoosolek komisjoni, mis koosneb üheksast häälteenamusega (*Scrutinium*) valitud isikust. [...] Iga aasta jaanuaris langeb esialgu loosiga, hiljem olenevalt staažist (*Ancieninität*) kolm liiget [komisjonist] välja, nende asemele valitakse uued. Komisjon esitab presiidiumile enda hulgast valitud kandidaadi, kelle presiidium kinnitab üheks aastaks komisjoni esimeheks. Komisjon võib kutsuda oma istungile hääleõiguslikke eksperte.

§ 3

Vajadusel valib komitee eri tegevussuundade juhtimiseks enda keskelt vastavad direktorid, samuti võib selleks otstarbeks kutsuda ka teisi, oma võimetelt sobivaid seltsi liikmeid, kelle kinnitab eestseisus.

§ 4

Komitee ülesanne on püüelda oma tegevuses kolme eesmärgi suunas.

I KUNSTTÖÖNDUSMUUSEUM (*das Kunst-Gewerbe-Museum*) peab koosnema kolmest osakonnast:

- 1) kunstiosakond,
- 2) tööstuslik-tehniline osakond,
- 3) püsinäitus,

millest viimatinimetatu alles siis ellu kutsutakse, kui selle jaoks vastavad ruumid leitakse. Esimesena nimetatud osakonnad peavad lähtuma järgnevast:

¹ Publitseeritud dokumentide tõlge: Tiiu Oja ja Lea Teedema.

- 1) Kunstiosakond koosneb kõikidest ajastutest (antiikaeg, keskaeg, uusaeg) pärinevate näidiste, mudelite ja joonistuste stiilipuhtast kogust, mida sealjuures võib koos kunstkäsitöö alase raamatukoguga käsitöõndusliku joonistamise õpetamisel kasutada.
- 2) Tööstuslik-tehniline osakond peab koosnema kunstkäsitöõnduslike vabrikute toodangu näidistest koos tootmisprotsesside kirjeldusega.

II KUNSTKÄSITÖÖNDUSLIKUD ETTEKANDED, mis on võimaluse korral ajaloolise sisuga, peetakse seltsi liikmeile ja nende perekonnaliikmetele seltsi saalis. Muuseumi kunstiosakond peab ka omalt poolt pidama kunstialaseid ettekandeid.

III TÖÖNDUSKOOL peab kõigepealt andma ettevalmistavad teadmised, et edaspidi oleks võimalik erialaklassides osalemise poole püüelda. Olemasolev kaheklassiline täienduskool laieneb joonistusklassi lisamisega kolmeklassiliseks ja õppetööd toetab lisatud õppeplaan. ([Kooli] põhikirja kavandamine ja seltsi eestseisusele kinnitamiseks esitamine tehakse komisjoni ülesandeks. Iga hilisem põhikirja muutmine esitatakse samuti eestseisusele kinnitamiseks.)

§ 5

Komisjon peab püstitatud eesmärkide täitmiseks erikassat, koostab eelarve ja annab rahaliste vahendite kulutamise kohta aru seltsi üldkoosolekule. Komisjon võib eelarvet omal äranägemisel kasutada.

§ 6

Iga aasta novembris koostab komisjon aruande ja esitab selle eestseisuse kaudu [seltsi] üldkoosolekule kinnitamiseks. Kassat revideeritakse üheaegselt koos seltsi kassa revideerimisega.

Seni oli täienduskooli mõlemas klassis igal nädalal viis õppetundi, edaspidi on alamas klassis iganädalaselt seitse tundi õppetööd ette nähtud, millest 2½ tundi on lugemist ja kirjutamist, 2½ tundi rehkendamist, üks tund vene keelt ja üks tund usuõpetust; keskmises, kaheaastase kursusega klassis on kaheksa tundi nädalas õppetööd, millest 1½ tundi on rehkendamist, kaks tundi vene keelt, 1½ tundi saksa keelt, kaks tundi joonistamist ja üks tund usuõpetust; ülemises klassis (joonistusklass) on üks tund rehkendamist, üks tund vene keelt, üks tund töõndusõpetust (*Gewerbekunde*), üks tund usuõpetust ja neli tundi joonistamist.

Õppetöö kestab 1. septembrist kuni 15. detsembrini ja 10. jaanuarist kuni suvistepühadeni ning toimub õhtuti kell 8–10, pühapäeval kell 8–10 hommikul

ning kell 3–5 õhtupoolikul. Iga õpilane maksab semestris 1 rubla õppemaksu. Õpetaja tasu võiks ulatuda kuni 400 rublani.

Inventarist oleks kõigepealt vaja osta kapp, hinnaga u 60 rubla, joonistus-tarvete jaoks kuluks samuti 60 rubla. Komisjon teeb ettepaneku, et iga õpilane ostab õppetöök vajaliku materjali ja tarbeasjad seltsi kaudu omahinnaga. Edaspidise õppetöö tarbeks vajalike näidiste ja mudelite muretsemiseks vajalik summa oleks 150 rubla.

Komisjon on II punktis nimetatud loengute organiseerimise juba vaatluse alla võtnud ja teeb ettepaneku iga loengu eest 10 rubla honorari maksta. Oktoobri algusest kuni detsembri alguseni toimuva 10 loengu eest tuleb maksta 100 rubla, kuid seltsi eelarvet sellega ei koormata, sest iga kuulaja maksab kas terve loengukursuse kuulamise eest 2 rubla või iga üksiku loengu eest 20 kopikat. [Loengutest saadud] sissetuleku ülejääk läheb kasutamiseks muuseumi kunstiosakonnale, nagu ka esimeste soetiste hankimiseks 27. detsembril 1880 alanud korjandusest saadavad summad, mille kasutamiseks eelolev suvi erakordselt soodsaid võimalusi pakub. Kuna juba suvevaheajal kogumisega alustatakse, on kogumistegevuse kohene laiendamine väga soovitatav, nagu ka kogumistegevusest osavõtjate joonistused talvisteks tarbekunstiloenguteks (sügisel 1881 toimuvad loengud antiiksest tarbekunstist).

Kogumise üksikasjadega tegeleb [uus] valitav komisjon.

Tööstuslik-tehnilist osakonda tuleb arendada koostöös seltsi liikmetega ja ilma suuremate kuludeta. Tulevasel komisjonil tuleb korraldada esemete vastuvõtmine.

Sellega loevad allakirjutanud komisjoni liikmed üldkoosoleku poolt neile pandud ülesande täidetuks ja usuvad, et komisjoni võib 4. juunil peetaval üldkoosolekul laiali saata.

Allakirjutanud komisjoni liikmed

Komisjoni esimees A. von Oettingen

Liikmed: W. Hermann

W. Ostwald

P. Barth

P. Wilde

A. von Hoffmann

A. Schlüsselberg²

² W. Hermann oli ametilt kullassepp, W. Ostwald seltsi asjaajaja, P. Barth joonistusõpetaja, P. Wilde ametnik, A. von Hoffmann maaler, A. Schlüsselberg tisler. EAA 1873-1-40, 41. Liikmete nimekirjad 1883, 1887. Allakirjutante hulgast puuduvad professor B. Brunner ja raamatuköitja E. Beckmann,

Tartu Käsitöölise Seltsi 1882. aasta aruanne.
Töõndusmuuseumi juurdekasv

A. TEHNIKAOSAKOND

Soomuskattega rahakapp, A. Schlüsselbergi kingitus;
rauast Ameerika kell, Dr Guleke kingitus New Yorgist;
puit-tsementkatuse mudel, L. Hanewitz & Cie kingitus Berliinist;
klaasiproovide valik, Meleski klaasivabriku kingitus (*Glashütte Lisette bei Dorpat*):

- a. töötlemata valatud peegelklaas
- b. kare lihv
- c. puhas lihv
- d. poleeritud peegelklaas vaateaknale
- e. poleeritud hõbedaga kaetud peegelklaas;

torukatte mudel, Riia vabriku Strauss & Menzel kingitus;
valik värvilisi lakke, 10 erinevat värvi litograafia ja puutööde jaoks,
Riiast, vabriku J. C. Koch kingitus;
valik lakke, Riia vabriku Th. Bergholz kingitus:

- a. põrandalakk nr 1
- b. põrandalakk nr 2
- c. tõllalakk, peen
- d. tõllalakk, ülipeen
- e. sikatiivlakk¹
- f. Jaapani lakk
- g. flattinglakk
- h. must raualakk,
- i. kopaallakk nr 1²
- k. kopaallakk nr 2
- l. dammaralakk³
- m. emailakk;

¹ Kuivamise kiirendamiseks värvidele, lakkidele jms lisatav aine.

² Kõvastunud troopikapuude vaik.

³ Tseilonil ja Sumatral kasvavalt puudelt saadav vaik, kasutatakse valguskindlate maalilakkide valmistamiseks.

õukonnavarustaja J. A. Heese vabriku kingitus Berliinist:

2 sametkangaste muustrinäidiste kogu

4 pappkarpi värviliste sametkangastega

siidiusside kookonite kogu;

mosaiikplaatide kogu koos Sinzigi vabriku illustratsioonide kataloogiga,

vabriku kingitus.

B. KUNSTTÖÖNDUSE OSAKOND

Pronkslamp, hr v. Mangoldi kingitus;

inkrusteeritud etüü, hr v. Mangoldi kingitus;

fotode kollektsioon sepatööde näidistest;

fotode kollektsioon, Hinkeldey hauamonumendid Peterburist;

Geréle pildiraamide kollektsioon Peterburist.

C. RAAMATUKOGU

Juurdekasv 1882. aastal:

Vischer. Die industrielle Entwicklung Würtemberg's und die Wirksamkeit der kgl. württemb. Centralstellen in den ersten 25 Jahren ihres Bestehens. O. v. Samsoni kingitus.

Guisehard. Farbenharmonie.

Zeitschrift deutscher Zeichenlehrer 1880, 1881, 1882.

Das Kunsthandwerk I Bd.

Vogt. Sammlung neuester Constructionsschlösser.

Vogt. Brahmah-Schlösser.

Töpfer. Möbel f. d. bürgerliche Wohnung.

Справочная книга.

Hölder. Vorlageblätter für Freihandzeichnen.

Teirich. Marmor-Ornamente.

Teirich. Ornament aus d. Blüthezeit d. Renaissance.

Vorlage zur Majolia-Malerei.

D. ÕPPETÖÖ MUDELID

a. Koolis valmistatud

ristvõlvi mudel koos joonisega, kipsist, N. Bjelowi valmistatud;

munavöödi mudel (*Eierstab-Modell*), kipsist, Sacharia valmistatud;

ahju mudel koos joonisega, pottseppmeister Petschi valmistatud, autasustatud;

ruumi (*Halle*) mudel koos joonisega, tislernermeister Sternfeldi valmistatud, autasustatud;

trepimudel (poolringi kujuline), tisermeister Stammi valmistatud, au-
tasustatud;

prisma mudel, Simoni valmistatud;

hüperboloidimudel, meister Teasi valmistatud;

hüperboloidse paraboloidimudel, meister Teasi valmistatud;

kahe silindri penetratsiooni mudel, meister Simoni valmistatud.

b. Koolile kingitud

tornikiivri sõrestiku mudel, meister Teasi kingitud;

maneeži katusesõrestiku mudel, meister Teasi kingitud;

Baden-Badeni silla mudel, meister Teasi kingitud.

Tartu Artisans' Society and the Arts and Crafts Museum established at it

Tiiu Oja, Lea Teedema

Summary

At the end of 1860 ten artisan apprentices in Tartu laid the foundation to a society that was supposed to broaden the apprentices' horizons and foster their social activities. On February 5, 1861, this society was named the Tartu Artisans' Society (*Dorpater Handwerker Verein*). The membership comprised not only artisans but also representatives from other social classes. The society enjoyed great popularity and in the 1880s its membership amounted to over 900. The society was operated by a managing committee.

In 1868 a community centre was built on the plot between Aia (Vanemuise) and Tiigi Streets and a garden was laid out around it. During the eighty years of its existence, the society was engaged in various educational, cultural, social and sports activities under the leadership of different committees. In 1861 drawing courses were started, in 1877-1885 a school of further education was organized, and in 1901 general-educational courses were initiated. The society had its own library and a crafts museum that was established in 1881.

Also, the society had its own choir; starting from 1867 lectures were delivered on general-educational and popular-scientific topics, in 1870 a summer theatre was established, and in 1910 a new theatre building was completed. For sporting entertainment there was a bowling alley and billiards, and in the wintertime a skating-rink was laid out on the pond in the garden of the society building.

During the First World War the society had to terminate its activities which were resumed after the war, in 1918; however, the membership had decreased considerably, the inventory had been damaged and the activities gained no former impetus. By the year 1940 the activity of the society had faded and by the decree of the Council of the Peoples' Commissars of the ESSR (§ 8) the society was closed down forever. On July 14, 1941, the buildings of the society were burnt down.

At the end of 1880 a commission was set up at the Tartu Artisans' Society, which was supposed to work out a project for establishing an arts and crafts

museum and a crafts school. The museum followed the examples of the Berlin Crafts Museum and the Nuremberg Bavarian Crafts Museum.

On June 6, 1881, the project was approved by the general meeting of the society. The museum was to comprise three departments – arts department, industrial-technical department and permanent exhibition department; the library also became part of the museum. As an extension to the school of further education, a three-year crafts school was planned to start. The school and the museum were managed by the commission of the crafts museum. The museum was maintained by the society, and in 1882 R. von Oettingen donated 5000 roubles to the museum, which started the capital named after him.

The first exhibits reached the museum in the summer of 1881. The donators were private persons, and enterprises also sent their product samples. Regardless of the increase in the number of exhibits, the museum was not able to open a permanent exhibition.

Under the auspices of the museum, lectures on applied art were also delivered. Data about the museum activities and exhibits after 1896 are negligible; the commission reports mention drawing courses but not the museum. It is unknown when the museum finished its activities and what happened to the collections.

CALENDARIUM

Calendarium¹

JOHANNES AAVIK (pseudonüüm J. Randvere), eesti keeleteadlane, keeleeuenduse algataja, teoreetik ja rakendaja, 130 aastat sünnist. Sündis 08.12.1880 Saaremaal Laimjala vallas Randvere külas, suri 18.03.1973 Stockholmis ja maeti sealsele Metsakalmistule.

Õppis keeleteadust 1902–1903 Tartu ülikoolis ja 1903–1905 Nižini ajaloo-filoloogiasinstituudis, lõpetas Helsingi ülikooli 1910 romaani filoloogia erialal. 1919–1926 eesti keele õpetaja Saaremaa Ühisgümnaasiumis. 1926–1933 eesti keele lektor Tartu ülikoolis, 1934–1940 haridusnõunik ja koolide peainspektor. 1944 emigreerus Rootsi, Stockholmis tegutses arhiivitöötaja, tõlkija ning keeeliste artiklite ja kooliraamatute autorina.

Osales aktiivselt kirjandusrühmituse Noor-Eesti tegevuses. 1912–1925 esitas keeleeuendusettepanekuid grammatika ja sõnavara alal. Kunstlikult loodud tüvisõnadest on kasutusele jäänud umbes 40 (nt laup, relv, siiras, veenma, evima). Rikastas sõnavara sadade soome laenudega (nt aare, hetk, julm, siirduma, vallutama). Avaldas rohkesti tõlkeid soome, prantsuse, inglise ja vene keelest.

1992 loodi Tallinnas Johannes Aaviku Selts. Aastast 1992 on Kuressaares Saaremaa Muuseumi filiaalina avatud Aavikute majamuuseum.

Johannes Aavik (pseudonym J. Randvere), Estonian linguist, initiator of language reform, theoretician and introducer. 130th birth anniversary. Was born in Randvere village, Laimjala commune, Saaremaa, on December 8, 1880; died in Stockholm on March 18, 1973, and was buried in the local forest cemetery.

PAUL ARISTE (aastani 1927 Berg), keeleteadlane, 105 aastat sünnist ja 20 aastat surmast. Sündis 03.02.1905 Tartumaal Vötikvere vallas ja suri 02.02.1990 Tartus. Maetud Raadi kalmistule.

1929 lõpetas Tartu ülikooli, aastast 1933 samas õppejõud. 1944–1977 soome-ugri keelte kateedri juhataja, aastast 1949 professor, aastast 1954 ENSV TA akadeemik. Eesti foneetikateaduse rajaja ja soome-ugri keelte uurija. Õpetas ülikoolis soome-ugri keeli, üldkeeleteadust ning rootsi, läti, alamsaksa ja esperanto keelt.

1960 taasalustas koos akadeemikute Kustaa Vilkuna (Soome) ja Gyula Orbutayga (Ungari) fennougristika kongresside traditsiooni. Algas 1965 ajakirja

¹ Daatumid esitatud uue kalendri järgi, kui teksti pole teisiti märgitud.

Sovetskoje Finno-ugrovedenije (aastast 1990 *Linguistica Uralica*) väljaandmise, oli selle peatoimetaja. Valitud Ungari TA auliikmeks, Soome TA välisliikmeks, Ameerika Lingvistika Ühingu auliikmeks, Kalevala Seltsi auliikmeks, Helsingi ja Tampere ülikooli audoktoriks. 1982 valiti Tartu aukodanikuks.

1999 loodi Tartu ülikoolis Paul Ariste soome-ugri põlisrahvaste keskus. 2005. aastast antakse välja Paul Ariste medalit.

Paul Ariste (until 1927 Berg), linguist. 105th birth anniversary, 20th death anniversary. Was born in Võtikvere commune, Tartumaa, on February 3, 1905; died in Tartu on February 2, 1990. Buried in Raadi cemetery.

BENGT GOTTFRIED FORSELIUS, eesti kooli- ja kirjamees, rahvakoolide võrgu rajajaid, 350 aastat sünnist. Sündis u 1660 Harju-Madise kihelkonnas, hukkus Läänemerel 16.11.1688.

Aastast 1679 õppis õigusteadust Wittenbergi ülikoolis Saksamaal. 1684 rajas Tartu lähedal Piiskopimõisas seminari talurahvakoolide õpetajate ettevalmistamiseks, oli selle juhataja ja õpetaja. Koolis õpetati lugemist, kirjutamist, rehkendamist ja laulmist. 1686 ja 1688 käis õpilastega Stockholmis kuningalt koolile toetust otsimas. Tagasiteel 1688 hukkus Läänemerel. Kool tegutses kuni Forselese hukkumiseni. Seminaris sai õpetust u 160 eesti poissi, kellest sirgus ligi 50 kõstrit ja koolmeistrit. Rajas nende abiga rahvakoole ja algatas koduõpetuse.

Õppetöös rakendati J. A. Komenský pedagoogilisi ideid. Lihtsustas eesti kirjaviisi: loobus võõrtähtedest, võttis kasutusele täpitähed. Andis välja parandatud kirjaviisi aabitsa (1684, Riia), kuid see pole meie päevini säilinud; selle kordustrukist on säilinud kaks eksemplari.

1989 loodi Forselese Selts, mis annab aastast 1991 välja Forselese medalit. Forselese seminari omaaegne asukoht Tartus on tähistatud mälestuskiviga Tähe tänava äärses pargis Forselese gümnaasiumi vastas.

Bengt Gottfried Forselius, Estonian educationalist and man of letters, founder of public school network. 350th birth anniversary. Was born in Harju-Madise parish in about 1660, perished on the Baltic Sea on November 16, 1688.

RAUL-LEVROIT KIVI, arhitekt, 90 aastat sünnist. Sündis 01.08.1920 Tallinnas, suri 20.10.2009 Tartus.

Lõpetas 1938 Tallinna Tehnikumi ehitusosakonna ning 1950 TPI arhitektuuriosakonna. 1950–1972 Tartus Eesti Projekti peaarhitekt, 1972–1982 Kul-

tuurimälestiste Restaureerimise ja Projekteerimise Instituudi Tartu sektori arhitektuuriala peaspetsialist. Aastast 1957 Arhitektide Liidu liige, 1958–1979 Arhitektide Liidu Tartu osakonna esimees.

Planeeris Tartus Lenini väljaku (1952, praeguse Balti Kaitsekolledži ees olev väljak) ja seda piiravad elamud (1955–1958), koostas linna keskuse detailplaneerimise projektid (1950, 1970), Tartu kõrgkoolide perspektiivse paiknemise skeemi (1969–1971) ja vanalinna regenereerimise projekti (1976–1980). Kavas elamuid ja ühiskondlikke hooneid Tartus jm (elamukvartalid Kohtla-Järvel, Porkuni kurtummade kool, Tartu kuulmis- ja kõnehäiretega laste internaatkool). 400-kohalise laiekraankino tüüpprojekti autor (Tartus kino Ekraan). Tartu Pauluse kiriku tiibhoone (1975–1980) ja K. E. von Baeri maja (1982) restaureerimise projekti autor. Avaldas ajakirjanduses üle saja erialase artikli.

***Raul-Levroit Kivi**, architect. 90th birth anniversary. Was born in Tallinn on August 1, 1920; died in Tartu on October 20, 2009.*

AUGUST PHILIPP KLARA (CLARA), esimesi eesti rahvusest kunstnikke, 220 aastat sünnist ja 160 aastat surmast. Sündis 11.05.1790 Tartumaal Kaiavere mõisas kutsari pojana, suri 1850 Peterburis.

1811–1815 Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna üliõpilane, õppis samal ajal K. A. Senffi juures joonistamist. 1816–1818 Tartu kreiskooli ja gümnaasiumi joonistusõpetaja. 1825 siirdus Peterburi, kus töötas keiserliku õuegraveerija ja vaselõikemeistrina.

Tuntuimad tööd on akvatintatehnikas romantilised Tartu vaated, ilmusid 1821 albumina. 1823 graveeris V. Žukovski joonistatud Pavlovski vaated, mis ilmusid 1824 Peterburis albumina.

***August Philipp Klara (Clara)**, one of the first Estonian-origin artists. 220th birth anniversary, 160th death anniversary. Was born into the family of a coachman on Kaiavere manor, Tartumaa, on May 11, 1790; died in St Petersburg in 1850.*

JOHANN ADOLF SIEGFRIED GABRIEL KRANHALS SEN, Tartu mürseppmeister, 165 aastat surmast. Sündis 1760. ja 1763. aasta vahel, suri 27.02.1845 vkj Tartus. Maetud Vana-Jaani kalmistule.

Tartusse saabus 1789 Kielist, kuni 1791 töötas sellina mürsepp H. F. Vossi juures. Aastast 1792 Väikegildi liige, samal aastal töötas Norra mõisahoone (Järvamaa, Koeru v) ehitusel. Aastast 1795 pidevalt Tartus. 1798 abiellus ja os-

tis puumaja Maarja (Jakobi) tänaval. 1803–1839 Tartu ülikooli ehitusjuht, juhtiv müürsepp, ülikooli arhitekti J. W. Krause silmapaistvaim abiline. Koostas kõikide uusehitiste plaanid, neist tähtsaimad ülikooli peahoone (1809) ja kliinik (1808). Tema tööd ülikoolihoonete ehitamisel hinnati Püha Anna ordeniga. 1816 Väikegildi oldermann.

Teistest töödest on teada Karlova mõisa elamu ja tollakuur 1810, ülikooli uus maneež 1820, kaubahoov koos ehitusmeister G. F. Geistiga 1816–1821, Jaani kiriku torni ümberehitus ning käärkamber ja altar koos venna Caspar Adam Kranhalsiga 1820–1826. 1827–1830 Rüütli tänaval kroonugümnaasiumi (praeguse Treffneri gümnaasiumi) ehitustööd, projekti koostas Kranhals sen.

Johann Adolf Siegfried Gabriel Kranhals Sr, master mason of Tartu. 165th death anniversary. Was born between 1760 and 1763, died in Tartu on February 27, 1845 (OS).

CHRISTIAN DAVID LENZ, vaimulik, pietist, 290 aastat sünnist. Sündis 26.12.1720 Köslinis Preisimaal, suri 14.08.1798 Tartus (mõnedel andmetel Riias).

1737–1740 õppis Halle ülikoolis teoloogiat. 1740 koduõpetajaks Liivimaale. 1742–1759 vaimulik mitmes Liivimaa koguduses. 1750. aastatel avaldas kirjutiisi hernhuutliku ideoloogia vastu.

1759–1779 Tartu Jaani kiriku saksa koguduse ülemõpetaja. Ühtlasi täitis ühendatud kroonu- ja linnakooli inspektori kohuseid, konsistooriumi assessor. Tartus kuulus siinse haritlaskonna moodustatud valgustusideoloogiat pooldavasse ringi. Tartu ringi iseloomustas pietistlik-religioosne konservatiivsus ja keskendumine Liivimaa ajaloole. 1779–1798 Liivimaa kindralsuperintendent Riias.

Christian David Lenz, clergyman, pietist. 290th birth anniversary. Was born in Koszalin (Köslin), Prussia, on December 26, 1720; died in Tartu (acc. to some records in Riga) on August 14, 1798.

ALEKSANDER LÄTE, helilooja, dirigent, pedagoog, esimene eestlasest professionaalne muusikakriitik, 150 aastat sünnist. Sündis 12.01.1860 Tartumaal (Aakre vallas, Pikasillas), suri 08.09.1948 Tartus. Maetud Rõngu kalmistule.

Omandas kihelkonnakooliõpetaja kutse 1876–1879 Valkas J. Cimze õpetajate seminaris. 1879–1883 kooliõpetaja Puhjas, 1883–1895 ja 1897–1900 köster ja organist Nõos. 1895–1897 täiendas ennast Dresdeni konservatooriumis koorikompositsiooni alal. 1900 asus Tartusse, muusikaõpetaja ja ajalehe Postimees

muusikakriitik, pani oma retsensioonidega aluse eesti professionaalsele muusikakriitikale. 1900 moodustas üliõpilastest, kooliõpilastest ja kooliõpetajatest esimese eesti sümfooniaorkestri. 1907 loobus tervise tõttu aktiivsest muusikalisest tegevusest, huvialaks kujunes muusikateoreetiline uurimistöö ja kirjastustegevus. 1932–1943 juhtis Tartu klaveritöökoda Sprenk-Läte.

Aastast 1935 Tartu ülikooli audoktor, aastast 1939 Tallinna konservatooriumi auprofessor.

Oluline eesti rahvusliku muusikakultuuri arendaja, tema loomingu põhiosaks on u 200 koorilaulu, millest tuntuimad «Laul rõõmule», «Pilvedele», «Kuldrannake» ja «Malemäng». Kirjutanud viis kantaati, sümfoonilisi teoseid, instrumentaalset kammermuusikat ja mõned soololaulud.

***Aleksander Läte**, composer, conductor, educator, first Estonian-origin professional music critic. 150th birth anniversary. Was born in Pikasilla, Aakre commune, Tartumaa, on January 12, 1860; died in Tartu on September 8, 1948. Buried in Rõngu cemetery.*

RUDOLF JULIUS VON ZUR MÜHLEN, baltisaksa maalikunstnik ja kunstipedagoog, 165 aastat sünnist. Sündis 06.05.1845 Aru mõisas Tartumaal ja suri 28.02.1913 Tartus.

1866–1877 õppis Dresdeni, Antverpeni, Müncheni ja Düsseldorfis kunstiakadeemias. 1877 asus Tartusse, kus töötas portreemaalijana. 1882–1887, 1900–1908 joonistusõpetaja eragümnaasiumis. Aastast 1881 joonistusõpetaja Tartu Käsitöölise Seltsis, 1883–1908 seltsi joonistuskursuste juhataja. Tema juures õppisid eesti kunstnikud Tõnis Grenzstein, Mart Pukits, Konrad Mägi, Jaan Koort ja Aleksander Tassa, eraõpilasena K. Raud. Aastast 1908 juhtis Aru mõisa majapidamist.

1901 andis Peterburi Kunstide Akadeemia talle vabakunstniku nimetuse. 1885 ilmus tema 7-leheline litografeeritud žanrijoonistuste sari «Dorpater Skizzen».

***Rudolf Julius von zur Mühlen**, Baltic-German painter and art teacher. 165th birth anniversary. Was born on Aru manor, Tartumaa, on May 6, 1845; died in Tartu on February 28, 1913.*

JOHANN ERNST PANCK, Tartu linnaarst ja harrastuskunstnik, meditsiiniliste mudelite valmistaja, 205 aastat sünnist. Sündis 27.03.1805 Waldegahlenis (Valdgate) Kuramaal ja suri 10.10.1891 Tartus.

Õppis 1825–1829 Tartu ülikoolis meditsiini ja filoloogiat, 1831 meditsiindoktor. 1833–1880 Tartu linna- ja politseiarst. Valmistas vahast elundite mude-

leid. 1879 võitis Moskva antropoloogianäitusel suure hõbemedali. Hamburgi arstide seltsi auliige.

1932 ilmus Tartu ülikooli õppejõudude siluettlõigetega kogumik «Silhouetten Dorpater Hochschullehrer» (24 lõiget, W. Treumanni kirjastusel). Tartu elamu interjööri akvarelljoonistusi (1834) kasutati eeskujuna 19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseumi interjööri rekonstrueerimisel.

Johann Ernst Panck, Tartu town doctor and amateur artist, modeller. 205th birth anniversary. Was born in Waldegahlen (Valdgale), Courland, on March 27, 1805; died in Tartu on October 10, 1891.

JAAN POSKA (ristinimi Ivan), riigitegelane, jurist, Eesti delegatsiooni juht Tartu rahuläbirääkimiste ajal, 90 aastat surmast. Sündis 24.01.1866 Laiuseväljal Laiuse vallas ja suri 07.03.1920 Tallinnas, kuu ja viis päeva pärast Tartu rahupeingu allkirjastamist.

Isa oli köster, ema lapsendas Otepää ülempreester Poletajev, kodukeel oli vene keel. Sai alghariduse õigeusu vaimulikus koolis, 4-klassilises progümnaasiumis ja Riias 6-klassilises vaimulikus seminaris, mis jäi lõpetamata. Lõpetas 1886 eksternina Tallinna Aleksandri gümnaasiumi. 1886 astus Tartu ülikooli arstiteaduskonda, 1887 läks üle õigusteaduskonda, mille lõpetas 1890 ja asus tööle eraadvokaadina Tallinnas. 1904 valiti Tallinna linnavolinikuks.

1913–1917 Tallinna linnapea. Märtsist oktoobrini 1917 Venemaa Ajutise Valitsuse Eesti kubermangu komissar. 1917 sügisel valiti Vene Asutava Kogu liikmeks. 24.02.1918 määrati Eesti Päästekomitee poolt Eesti välisministriks, hiljem Eesti Ajutise Valitsuse peaministri asetäitja ja kohtuminister. Osales Pariisi rahukonverentsil.

1919 nimetati Nõukogude Venemaaga peetavate rahuläbirääkimiste Eesti delegatsiooni juhiks. Saavutas 02.02.1920 Tartu rahupeingu sõlmimise. Jaan Poskat on autasustatud Vabadusristi III liigi 1. järgu ordeniga.

Jaan Poska (Christian name Ivan), statesman, lawyer, leader of the Estonian delegation during Tartu peace negotiations. 90th death anniversary. Was born in Laiusevälja, Laiuse commune, on January 24, 1866; died in Tallinn on March 7, 1920, one month and five days after signing the Tartu Peace Treaty.

JOHANN JAKOB SAHMEN, Tartu bürgermeister, esimene justiitsbürgermeister, 310 aastat sünnist. Sündis 18.01.1700 Königsbergis Preisimaal, suri 16.05.1769 Tartus.

1715–1718 õppis Königsbergi ülikoolis teoloogiat, aastast 1718 Halle ülikoolis õigusteadust. Aastast 1726 Riias. 1733 Riia maakohtu advokaat, 1734 Riias õuekohtu advokaat. 1740–1757 Tartu bürgermeister, 1757–1764 justiitsbürgermeister. 1762 linna saadik Katariina II kroonimisel Moskvast. Sunniti ametist lahkuma, põhjuseks Tartu sisetülid. Kuulus haritlaskonna moodustatud valgustusideoloogiat pooldavasse Tartu ringi.

Tartu bürgermeistrina korrastas linna asjaajamise ja kehtestas kantseleikorra. 1760 seadis sisse kodanikeraamatu (*Bürgerbuch*, andmed alates aastast 1719). 1740–1751 korrastas magistraadi arhiivi ning koostas Poola ja Rootsi aja materjalide üldregistri. Koondas Tartu ajaloo dokumentide ärakirjad käsikirjalisteks kogudeks: Poola aega käsitlev «Das alte Dorpat» ning 18. sajandit käsitlev «Collectanea». Koostas Tartu kirjelduse «Nachrichten von der Stadt Dorpat», mis 1764. aastal ilmus lühendatult Gerhard Friedrich Mülleri sarikogumiku «Sammlung russischen Geschichte» IX köites.

Johann Jakob Sahmen, burgomaster of Tartu, the first burgomaster of justice. 310th birth anniversary. Was born in Königsberg, Prussia, on January 18, 1700, died in Tartu on May 16, 1769.

KARL AUGUST SENFF, baltisaksa maalikunstnik ja graafik, 240 aastat sünnist. Sündis 12.03.1770 Kreypaus Merseburgi lähedal Saksamaal, suri 14.01.1838 Tartus.

Õppis 1788–1793 Leipzigi ja aastast 1795 Dresdeni kunstiakadeemias. Aastast 1803 Tartu ülikooli joonistamisõpetaja ja vasegraveerija, 1818–1838 professor. Tal oli oluline roll Tartu kunstielu loomisel ja arendamisel, aitas organiseerida Tartu esimest kunstinäitust 1835. Andis välja õppeotstarbelisi trükiseid, illustreeris ülikooli õpetlaste töid. Oli tunnustatud meister graafikatehnikais, akvarellis, pastellis, seepia- ja guašijoonistuses. Valmistas rohkesti portreid ja väikeseformaadilisi maastikke. Õlimaale on säilinud vähe.

Enamik 19. saj vanemaid baltisaksa kunstnikke sai esimese kunstialase õpetuse tema juhatusel. Tuntuimaid õpilasi olid kunstnikud L. v. Maydell ja W. Krüger.

Senffi elumaja asus Tiigi t alguses, mille juurde kunstniku eestvõttel rajatud treppe hakati nimetama Senffi treppideks. Need ühendavad Tiigi, Struve ja Vallikraavi tänavat tänaseni.

Karl August Senff, Baltic-German painter and graphic artist. 240th birth anniversary. Was born in Kreypau, near Merseburg, Germany, on March 12, 1770; died in Tartu on January 14, 1838.

HERMANN HUGO FÜRCHTEGOTT TREFFNER, koolijuht ja rahvusliku liikumise tegelane, 165 aastat sünnist. Sündis 17.07.1845 Kanepis ja suri 13.03.1912 Tartus. Maetud Uue-Jaani kalmistule.

Keskhariduse sai Tartu kubermangugümnaasiumis, Franz Sintenise I järgu poeglastegümnaasiumis Võrus ja iseõppimise teel. Küpsuseksamid sooritas eksternina. Aastast 1868 õppis Tartu ülikoolis filoloogiat, 1872 läks üle usu-teaduskonda, lõpetas selle 1880. 1883 sai õppekuraator M. Kapustinilt loa erakooli asutamiseks. 1883 asutas 3-klassilise II järgu poeglastekooli, mis alustas tegevust 1884 ja sai täieliku gümnaasiumikursusega I järgu õppeasutuseks 1890. Kool sai eragümnaasiumi nimetuse ja õigused 1907. Tema käe all kasvas üles hulk eesti rahvustundega haritlasi. Ta toetas andekaid, kuid majanduslikes raskustes olevaid õpilasi. Tuntuimad õpilased: A. H. Tammsaare, Fr. Tuglas, E. Enno, K. A. Hindrey, J. Teemant, K. Eenpalu, A. Tupits, J. Kukk, J. Köpp, J. Lattik, J. Jõgever, J. Mägiste ja J. V. Veski. Aastast 1896 usuõpetaja Tartu Maria-koolis, aastast 1899 Tartu Puškini tütarlastegümnaasiumis.

1870.–1880. aastail osales aktiivselt Eesti Üliõpilaste Seltsi, Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli Peakomitee tegevuses ning 1879 üldlaulupeo korraldamisel.

Hermann Hugo Fürchtegott Treffner, headmaster and national movement figure. 165th birth anniversary. Was born in Kanepi on July 17, 1845; died in Tartu on March 13, 1912. Buried in Uue-Jaani cemetery in Tartu.

ALEKSANDER TÖNISSON, sõjaväelane, kindralmajor, Tartu linnapea, 135 aastat sünnist. Sündis 17.04.1875 Peedu talus Härjanurme (praegu Puurmani) vallas Tartumaal, lasti maha Tallinna keskvanglas 30.06.1941. Tema matmispaika pole teada.

Õppis Eesti Aleksandrikoolis Põltsamaal. 1896 asus Vene kroonu teenistusse. 1899 lõpetas Vilno junkrukooli I järgu alamlipnikuna. Osales Vene-Jaapani sõjas ja I maailmasõjas. Teenistuse eest eesliinil pälvis polkovniku aukraadi ja aadlitiitli. Rahvusväeosade loomisel määrati I Eesti polgu ülemaks. 1918 aprillis sai Eesti Ajutiselt Valitsuselt kindralmajori aukraadi. Vabadussõjas, 1918 novembris määrati I diviisi ülemaks ja 1919 detsembris Viru rinde ülemaks. Teenete eest Vabadussõjas autasustatud Vabadusristi I liigi 1. järgu ordeniga. Eesti Vabariigi ajal jätkas teenistust kaitseväes. Oli kolme valitsuse sõja- ja kaitseminister, Ohvitseride Keskkogu esimees ja Riiginõukogu liige.

1934–1939 Tartu linnapea ja 1939–1940 Tallinna linnapea. Tartu linnapea ametis seadis prioriteediks linna välisilme kujundamise: haljastus ja pargid, tä-

navate sillutamine, Emajõe kaldapealsete korrastamine, vee- ja kanalisatsioonisüsteemi edasiarendamine.

***Aleksander Tõnisson**, serviceman, major general, Mayor of Tartu. 135th birth anniversary. Was born on Peedu farmstead, Härjanurme (now Puurmanni) commune, Tartumaa, on April 17, 1875; shot dead in Tallinn Central Prison on June 30, 1941. Burial place unknown.*

VAIKE UIBOPUU, koorijuht ja muusikapedagoog, 70 aastat sünnist. Sündis 11.05.1940 Võrumaal Urvastes.

1953–1957 õppis Tartu muusikakoolis, 1957–1962 Tallinna Riiklikus Konservatooriumis Arvo Ratasessa õpilasena. Aastast 1963 H. Elleri nim Tartu Muusikakooli koorijuhtimise õpetaja, Tartu Ülikooli Akadeemilise Naiskoori dirigent (1963–2005). 1971 asutas ülikooli kammerkoori, dirigent kuni 1979. Esimene naisüldjuht üldlaulupeol 1985. 1988 asutas muusikakooli tütarlastekoori. Aastast 1992 ülikooli naiskoori vilistlaskoori dirigent.

Aastast 2008 Tartu aukodanik.

***Vaike Uibopuu**, choir conductor and music educator. 70th birth anniversary. Was born in Urvaste, Võrumaa, on May 11, 1940.*

UNO UIGA, koorijuht ja pedagoog, 85 aastat sünnist. Sündis 21.11.1925 Tartumaal Tammistu külas.

Koorijuhtimist õppis Moskvas Gnessinite nim muusikapedagoogika instituudis. 1953–1980 Tartu Pedagoogilise Kooli, 1980–1995 Karlova gümnaasiumi muusikapedagoog. Asutas 1947 Tartu kultuurihoonde segakoori Heli, 1961 Tartu Poistekoori. Poistekooride laulupidude idee autor. I poistekooride laulupeo oli 1976. Üldlaulupidude üldjuht 1980, 1985 ja 1990.

Aastast 2002 Tartu aukodanik.

***Uno Uiga**, choir conductor and educator. 85th birth anniversary. Was born in Tammistu village, Tartumaa, on November 21, 1925.*

MUSEOLOGIA

Hõbeda lummuses

Aime Kärner

2009. aasta oli muuseumiaasta, mille märksõnad olid olulised igale muuseumile – muuseumikogud, nende komplekteerimine ja säilitamine. Kuna Tartu Linnamuuseumi ekspositsioonitöö üks vorme on fondinäituste korraldamine, saime hea põhjuse selgi aastal üht esemerühma esitleda. Fonditöö seisukohast on väga tänuväärne näituse kaudu mingit esemerühma analüüsida, sest selle tulemusel selguvad kogumistöö puudujäägid ja võimaluse korral saame lünki täita.

Miks hõbe?

Seekordne valik langes hõbeesemetele, mis on osa ajaloolisest kogust. Põhjusi saime selle otsuse tegemiseks päris mitu. Hõbe on lummanud inimeste meeli ammustest aegadest. See auväärne materjal on olnud kultusesemetena aukohal kirikutes, leidnud ehetena koha ehtelaegastes, kaunistanud pidulike serviisidena kohvi- ja teelauda. Hõbeesemeid kingime oma lähedastele ja kolleegidele olulistel tähtpäevadel, hõbedaga väärtustatakse töö-, spordi- ja sõjasangareid.

Valikut kinnitasid Tartu kullasseppade ameti kaks olulist tähtpäeva 2010. aastal: 370 aastat Tartu kullasseppade ameti põhikirja kinnitamisest Tartu magistradi poolt 29. mail¹ ja 90 aastat iseseisva Tartu Kulla- ja Kellassepptöösturite Ühingu loomisest Tartu Töösturite Keskühingu koosseisus 24. märtsil².

Elmine hõbedateemaline näitus oli 1982. aastal, seega ligi 30 aastat tagasi. Tookordse näituse kontseptsioonis olid tähelepanu all ainult Tartu kullasseppade tööd ning oma ainese vähesuse tõttu laenati esemeid teistest muuseumidest ja kirikutest, nii Eestist kui ka teistest riikidest. Seekordne näitus koostati valdavalt oma kogude põhjal, mistõttu jäi ära laenamine teistest muuseumidest. Päris ilma siiski ei saanud, terviklikkuse huvides tuli mõni erand teha.³

¹ EAA 955-1-74, Tartu kullasseppade tsunfti skraa 29. maist 1640.

² Tartu Töösturite Keskühing 1917–1937. Tartu 1937, lk 55.

³ Tsunftilaegas (ERM D 10: 50), kullasseppade pitsat (EAA 2077-1-721) ja Linda Ivanov-Krafti õpilastööd 1952. aastast.

Näituse ettevalmistus

Näituse ettevalmistus algab materjali läbitöötamisega – olemasolevate esemete analüüsiga, mis annab aluse lõpliku valiku tegemiseks.

Meie muuseumi esemekogu on asutamisest alates täienenud väga erineva vanuse ja mitmesuguse otstarbega väärismetallist esemetega, millel on olnud tartlastele nii praktiline kui ka sümboolne tähendus.⁴ Hõbeesemete kogumine pole muuseumil kunagi olnud eesmärk omaette, vaid sõltunud kogumispoliitikast. See näeb ette koguda esemeid, mis on Tartus valmistatud või siin kasutust leidnud.

Ese on fondinäituse puhul primaarne. Esemega kaasnev teave peab näitusekõlastajas äratama huvi ja andma teadmisi tekkinud uudishimu rahuldamiseks. Loomulikult on hõbedanäituse puhul oluline esteetiline nauding. Kõike olemasolevat välja panna pole võimalik ja paratamatult tuli teha esemete seast valik. Jätsime kõrvale medalid ja märgid, mis võiksid kunagi olla mõne teise näituse objektideks. Erandi tegime Tartu aumärkidele ja paarile spetsiaalselt selle näituse jaoks annetatud märgile. Põhivalikusse jäid lauanõud, Tartu asustele ja tartlastele kingitud mälestusesemed, ehted ja hõbekapslites kellad.

Ettevalmistustööde hulka kuulus meistrimärkide tuvastamine, et Tartu kullasseppade tööd eraldi välja tuua. Esemete meistrimärkide ja nendega kaasnevate linna- ja proovimärkide esiletoomine andis neile lisaväärtuse.

Oluline oli esemete seisukorra hindamine, sest hõbe on tundlik materjal, mis oksüdeerub aja jooksul, ning seda ilma tungiva vajaduseta ei puhastata. Seekord tuli abi paluda ennistuskojalt Kanut ning suuremad puhastust vajavad esemed nende hooldes anda. Kanuti meistrid nõustusid ka esemetel olevaid meistrimärke pildistama. Väiksemaid esemeid puhastas muuseumi restauraator Sirje Härmas ning meistrimärke pildistas Tiia Reisner.

Tartu kullasseppade tooted

Kuna Tartu kullasseppade tooteid on linnamuuseumi kogudes suhteliselt vähe, siis seda olulisem oli need esile tuua. Uurijate andmeil oli kullasseppade tsunfti olemasolu Tartus võimalik juba enne Liivi sõda. See on ka üsna loomulik, sest keskaja Tartu uhkete kirikute ja kloostrite valduses oli rikkalikult hõbedast kultusesemeid. Kullasepatöökoja olemasolule viitavad leiud arheoloogilistelt kaevamistelt Tartu kesklinna VII kvartalis, kust leiti arvatavalt värviliste metallide töötlemiseks mõeldud pintsette (TM A 45: 3921) ja miniatuurne sulatusahi (TM A 45: 1572).

⁴ Vt Aime Kärner. Tartu Linnamuuseumi ajaloolise kogu kujunemise aspektidest. Tartu Linnamuuseumi aastaraamat 2006, nr 12, lk 14–23.

Vanemast ajajärgust kogudesse jõudnud hõbeesemete hulk pole suur. Selle põhjuseks on esemete üldine vähesus Liivimaad räsitud sõdade, katkupeidemiade, mitme võimuvahetuse ja Põhjasõja-järgse Tartu kodanike Venemaale küüditamise tõttu. Sõja-aastatel võeti hõbeesemeid kasutusele sõduritele palga maksmiseks, neid sulutati ümber ja viidi sõjasaagina maalt välja.

Ilmselt on sajanditetagused sõja-aastad olnud põhjuseks, miks meieni on jõudnud kaks aardeleidu 16. sajandi lõpu ehetega. Esimene tuli 1957. aastal põllutööde käigus välja Mäksalt, kus tinakannuga maasse peidetud klaas- ja merevaigust helmeste hulgas olid ka paater ja hõbehelmed (TM 86: 1–10). Teine aardeleid – savikannuga maetud mitmesugused hõbeehed (TM 956: 1–22) ja Madalmaade hõbetaalrid – tuli päevavalgele 1968. aastal Tartu Konservitehase elamu ehitusplatsilt. Samas leius olnud Madalmaade päritolu unikaalsed ehted – ripats ja sõrmus – viitavad Tartu kaubandussidemetele mainitud aladega. Nende aardeleidude hõbehelmed arvatakse kohalike meistrite toodanguks.⁵ Tartu kullasseppade töödele viitavad ka teised rõngassõlgede ja paatrite leiud. Kahjuks pole tollaegsed ehted märgistatud, mis ei lase neid siduda konkreetsete meistritega.

Tartu oli 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul tähtsuselt teine kullassepakunsti keskus Eestis. Sel ajal hakkas keskaegne käsitöökorraldus takistama käsitöõndusliku tootmise arengut. Keskvalitsuse korraldustega likvideeriti küll tsunftisundus⁶, kuid tsunfti vaim ja väljaõppe süsteem jäid pikaks ajaks püsima. Sellest ajajärgust pole palju esemeid: mõned lusikad, kahvlid, kannud ja toosid. Krooniks 19. sajandi Tartu kullasseppade töödele on Carl Friedrich Luetteni biidermeierlik maiustuste korv (TM 1885: 1, tahvel 19).

Täiesti omaette nähtuseks 19. sajandi algul oli Tartu kujunemine setu ehte valmistamise keskuseks. Üks põhjusi oli kohaliku turu ahenemine Peterburi tugevneva konkurentsi mõjul, mistõttu kohalikud kullassepad pöördusid talupoja-hõbeda valmistamise poole. Vanima setu tüüpi kuhiksõle on teinud Tartu meister Johann Gustav Löwström aastatel 1808–1817.⁷ Setu sõlgi valmistasid peaaegu kõik 19. sajandi tuntud Tartu kullassepad – Johann Heinrich Orenius, Carlos Gottfried Orenius, C. Fr. Luetten, Johann Hagel, Hans Dietrich Hermann, tema poeg Robert Julius Hugo Hermann ning pojapoeg Gottlieb Diedrich Hermann.

Esimese maailmasõja ja revolutsioonide järel andis Eesti Vabariigi kehtestamine võimaluse kutsuda uuesti kõiki Tartu käsitöölisi ametialade järgi ühingesse koonduma, et taastada kutseoskuste taotlemise kord ja amet taas au sisse tõsta. Iseseisev Tartu Kulla- ja Kellassepptöösturite Ühing loodi 24. märtsil 1920. Meistrikutse omandasid kullassepad Tartu Tööoskusametis või Tar-

⁵ Helmi Üprus. Hõbehelmed ja eesti soost ehtemeistrid. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat I (XV). Tartu 1947, lk 138–156.

⁶ Vt Tartu ajalugu. Koostaja Raimo Pullat. Tartu 1980, lk 112–115.

⁷ Kaalu Kirme. Eesti hõbe. 800 aastat hõbe- ja kullassepakunsti Eestis. Tallinn 2000, lk 170.

tu Töösturite Keskühingus, seejärel avati oma töökoda ja kullassepaäri. Tun-
tuimad tolle aja kullassepad, kelle töid võis ka näitusel näha, olid Johannes
Alt, Voldemar Tiido, Elmar Kurs, Oskar Kikerpill, Arnold Ratasapp, Harald
Lauk ja muidugi Otto Hermann – neljas kullasseppade Hermannide suguvõsas.
Vaadata olid ehted, lauanõud ja graveeringutega mälestusesemed. Tähelepanu-
väärne on Elmar Kursi esimene graveerimistö – Tartu vaadetega panoraam
väikest puukarpi ümbritseval hõberõngal (TM 1803: 4).

Sellesse juba toimivasse süsteemi sekkus taas sõda. Teine maailmasõda pil-
lutas laiali meistreid, nende loomingut ja loomingut tarbijaid. Väärismetallist
esemeid viisid kaasa nii Saksamaale lahkunud baltisakslased kui ka sõja jalust
kodumaalt põgenenud eestlased. Mõnigi ese leidis koha siinsetes väärismetalli
kokkuostupunktides.

Osa sõjajärgseid kullasseppi, kes oli õpetuse saanud eestiaegsete meistrite
käe all, koolitas nüüd oma õpilasi.⁸ 1950. aastatel olid kullassepad koondunud
artelli asukohaga Rüütli tänaval. Kui 1970. aastal valmis Riia tänaval teenin-
duskombinaadi Edu hoone, koondati kokku kõik põhitsehhid ja ka kullassepad
asusid tööle sealsetes juveelitöökodades. Edu-aegsete kullasseppade töödest
olid näituse tarbeks valitud 1970.–1980. aastatel eriti hinnatud filigraanehted.
Selle ajajärgu avamisel tuli appi kauaaegne kullassepp Linda Ivanov-Kraft. Ta
alustas oma kullassepaõpinguid 1952. aastal meister Kalju Todi käe all ja tegi
kaasa kõik kullasseppi puudutanud muutused kuni meie kaasajani. L. Kraftilt
saime näitusel esitlemiseks tema õpilastöid ning ehteid ja kullassepa tööriistu
muuseumi fondide täienduseks (TM 3225: 1–20). Selle perekonna puhul võib
rääkida dünastiast, sest Linda abikaasa Boriss oli kullassepp ja kullassepana
töötab ka poeg Heinar Ivanov oma perega. Eespool mainitud erandina esin-
dasidki tänapäevast toodangut OÜ Heinari Töökojas valminud Kivisilla fondi
liikme märk 1992. aastast (TM 3225: 17) ja ASi Fortum Tartu 10. aasta teene-
temärk 2009. aastast (TM 3218). Teise erandina näitasime ka Tartu aumärke
– Tartu Tähte ja Tartu medalit.⁹

Käesoleval ajal on kullassepad koondunud osaiühingutesse või töötavad füüsili-
sest isikust ettevõtjana. Mõnigi neist on läinud tööle Soome erialastesse ettevõtetesse.

Hõbesemeid meistritelt väljastpoolt Tartut

Tartlaste kaudu on meie kogudesse jõudnud hõbesemeid teistest Eesti linnadest,
samuti Venemaalt, Lätist, Saksamaalt, Rootsist, Norrast ja Taanist. 1979. aastal

⁸ Vt Heli Todi mälestused oma isast, kullassepp Kalju Todist. Käsikiri Tartu Linnamuuseumis.

⁹ Aumärkide komplekti andis Tartu linnavalitsus muuseumile 2007. aastal seoses raekoja infopunktis avatud näi-
tusega (TM 3043: 2–9).

andis Tartu linnavalitsuse rahandusosakond muuseumile üle kullassepp O. Kikerpilli päranduse, mille hulgas oli nii Tartus kui ka väljaspool Tartut valmistatud hõbeesemeid (TM 1537: 75–113). Mainitud kogu võis olla ajendiks 1982. aastal korraldatud hõbedanäitusele Tartu kullasseppadest. Kindlasti oli tookordne näitus põhjuseks, et aastatel 1983–1988 laekus muuseumisse tavalisest arvukamalt väärismetallist esemeid. O. Kikerpilli päranduse hulgas on kunstiajaloolased eriti hinnanud Lihula meistri Johann Friedrich Baumann'i ketasripatsit 1849. aastast (TM 1537: 90, tahvel 16). Selline ripats on Eestis harvaesinev ehteliik, mis kodarahale lähedase ehtevormina tekkis 19. sajandil ja mida kanti nagu kodarahagi kaelakee keskel. Linnamuuseumi eksemplar on üks kümnest teadaolevast ketasripatsist. Teistest laekumistest väärivad mainimist Kuressaare meistri Johann Herneliuse lusikas 18. sajandist ning Tallinna meistri Johann Gottfried Mõringu ja Paide meistri Gustav Wilhelm Gnedde tööd 19. sajandist.

1920. aastatel kujunesid Eestis kultustoodanguks Joseph Kopfi tehases valmistatud hõbedast lauanõud ja pisesemed. Oma esimesed õpetused sai J. Kopf Tartu meistri Johann Julius Stammi juures, olles seega ka natuke meie meister.¹⁰ Rohkesti oli J. Kopfi toodangut 1999. aastal Rootsist linnamuuseumi toodud perekond Kriisade pärandi hulgas.¹¹

Sama pärandiga saime ka juba mainitud Rootsi, Taani ja Norra lauahõbedat.

Suhteliselt palju on linnamuuseumi kogus Peterburi ja Moskva tehastes toodetud hõbeesemeid. Üheks allikaks on jällegi O. Kikerpilli pärand, kuid mitmesugust 19. sajandi keskel Eesti turule jõudnud vendade Gratšovide, Ivan Hlebnikovi, Pavel Ovtšinnikovi jt tehaste toodangut sisaldavad ka teised kogud (TM 1284, TM 1880, TM 1997 jt), rääkimata üksikesemetest. Kuigi Eestis ei tekkinud suurfirmasid, tungis mehhaniseerimine ka siinsesse tootmisse. Kavandeid asendasid suurettevõtete kaubakataloogid ja sageli kasutati esemete kaunistamiseks ornamentaalseid valtsitud friise.

Kingid ja mälestusesemed

Need esemed on olulised igale inimesele ja tänuväärne materjal meie kultuuri- loole. Muuseum on tänulik kõigile, kes oma väärisesemete muuseumile loovutamise ja jäädvustavate enda ja oma lähedaste mälestuse.

Pühendustega kingitusi telliti Tartu ja Tallinna meistritelt (V. Tiido, O. Hermann, J. Alt, J. Kopf), neid on tartlased saanud Haapsalu, Peterburi, Riia ja Helsingi organisatsioonidelt. Kultuuriloolise tähendusega on Miina Härma-

¹⁰ Kaalu Kirme, Anu Mänd. Eesti kullassepakunsti suurkuju Joseph Kopf. Tallinn 2004, lk 9.

¹¹ Vt lähemalt: Aime Kärner. Killuke ajalugu jõudis kodumaale. – Muuseum 2000, nr 1(8), lk 26–27.

le kingitud taldrükud (TM 2041: 7, 8), pühendustega taktikepid dirigentidele Adalbert Virkhausile, August Wierale ja Hans Kingule ning maleauhinnad kirjanik Enn Kippelile. Populaarseteks kingitusteks tartlastele nende tähtpäevadel olid graveeringutega topsid, hõbekaantega märkmikuhoidjad ja portsigarid.¹²

Kultuurilooliselt on huvitavad väikesed graveeringutega hõbeplaadid. Pole teada, missugusele esemele olid kinnitatud pühendustega hõbeplaadid Jaan Tõnissonile, O. Kikerpillile ja E. Kippelile, kuid teada on kinkimise aeg ja sündmus.

1981. aastal sai muuseum Fred Kogeli väärtusliku kellade kogu omanikuks (TM 1618). Näitusel oli sellest kogust eksponeeritud 18. sajandi hõbedast tõllakell, mitu omapärasema kaanekujundusega hõbekapslis taskukella ja daamide kaelaskantavat kella ning käekelli. Hõbekapslites kelli täiendasid uuriripatsid, mis kaunistasid meeste ülikondi ning märkisid kuuluvust või staatust. Näitusel eksponeeritud korporatsioonide vappidega ripatsid valmistas tõenäoliselt 1920.–1930. aastatel V. Tiido (TM 2036).

1920. aastast alates kuulusid kellasepad kullasseppadega ühisesse ühingusse ning koos töötavad nad ka tänapäeval.

Ajaloolise kogu esemete kõrval sai näitusel tutvuda ainsate kunstikogusse kuuluvate hõbehetega. Nendeks on ehtekunstnik Mari Räägu 1961. aastal valmistatud rinnanõela, mansetinööpide ja kaelahte komplekt (K 13: 1–3).

Taustast

Et näitusekülastajate enamik on kooliõpilased, pöörasime võimalikult palju tähelepanu teemat laiendavatele tekstidele. Tutvustasime Tartu kullasseppade ajaloo tähtsamaid sõlmpunkte, tsunftide ja gildide tähendust ühiskonnas, hõbeda kui materjali omapära, hõbeesemete meistri- ja linnamärke ning erinevatel aegadel kasutusel olnud hõbedaproove. Nüüdisaegse tehnikaga pildistatud märgid võimaldavad suurendatuna saada hea ülevaate nende kujundusest (joonis 1). Külastaja sai ülevaate ka kullasseppade kaitsepühaku Eligiase ajaloolisest taustast ja tema kujutise kasutamisest pitsatitel või meistrimärkidel.

Eesti Ajalooarhiivi konsultandi Tiiu Oja tõlgituna sai külastaja lugeda kullasseppade tsunfti algset põhikirja ja ameti 200 aasta juubelipidustustel 1840. aastal oldermann Luetteni peetud kõne teksti.

¹² Nende saajate hulgas on A. Virkhaus, E. Kippel, Arnold Peets, Elmar Kriisa, Vladimir Vaks, Jaan Kruus.

JOONIS 1. Meistrimärk lusikal. Kuressaare meister J. Hernelius, 1794. TM 1871. Foto: Tiia Reisner.

Näitus «Hõbeda lummuses»

oli Tartu Linnamuuseumis 6. novembrist 2009 kuni 6. aprillini 2010.

Kuraator Aime Kärner.

Näituse kujundas Jane Liiv.

Esemete fotod: Jaanus Heinla (ennistuskoda Kanut), Tiia Reisner ja Joonas
Õunapuu (Tartu Linnamuuseum).

Näituse esemete põhjal ilmus Tartu Linnamuuseumi kalender 2010.

Enchanted by silver

Aime Kärner

Summary

One of the forms of exposition work at the Tartu City Museum is exhibitions based on collection material. This time it was the collection of silver items that was chosen. This selection was supported by two significant dates in the goldsmithery of Tartu in 2010. On May 29, 370 years ago, the guild statutes of Tartu goldsmiths were confirmed by the Tartu magistrate, and on March 24, 90 years ago, the independent Tartu Goldsmiths and Watchmakers' Industrialist Society was established within the Tartu Industrialists' Central Association. Throughout times our object collection has been supplemented by items made of precious metals of very different ages and purposes, which have had both practical and symbolic meaning for the citizens of Tartu. The main selection comprised tableware, keepsakes given to the citizens of Tartu as well as local institutions, and jewellery and watches in silver cases. During the preparatory phase the masters', town and assay marks on the items were identified and made more visible.

Data about the earlier work of Tartu goldsmiths are negligible due to wars and epidemics that devastated our region and hindered the development of goldsmithery. During the years of war precious metal was regarded as essential loot, which was exported or re-melted when need be. Therefore two hoards have reached the museum including jewellery dating from the 16th century.

Museum collections hold a good selection of silverware from the goldsmiths from Tartu and other Estonian towns dating from the 19th and 20th centuries, and a selection of silver items originating from St. Petersburg, Moscow, Riga and some German towns. In the 19th century Tartu became a centre for making Setu adornments. The continuity of goldsmithery is also proved by the silver items that were made in Tartu in the 1920s–1940s. Silverware from the Kopf company, which was especially reputable in Estonia, was also used by the citizens of Tartu.

The Second World War brought along another wave of destruction; the town lay in ruins, the Baltic Germans left and Estonians fled their homeland. If possible, the family heirlooms were taken along. After Estonia regained independence, quite a few items made their way back to their hometown.

Throughout centuries it was the regulations provided by the guild statutes that goldsmiths' everyday life and work was based on. Changes started to occur only in the 19th century and eventually resulted in the liquidation of the guild order at the beginning of the 20th century. Skills, however, survived and young goldsmiths acquired their professionalism under the guidance of old masters in new conditions and in new organizations. This continuity has survived until today.

COLLECTIONES

Perekonnaloo (perekond Pikandi) materjale arhiiv-, foto- ja ajaloolises kogus

Eevi Kärdda

Linn on täis lugusid, mille loovad selle elanikud oma elu ja tööga. Ent kui palju me neist lugudest lähemalt teame? Muuseumidelt oodatakse tänapäeval, et nad oma väljapanekutes tooksid esile just inimeste mõtted ja tegevuse. Ent mil moel luua näitusi, mis vaataja hinge puudutavad ja meelde jäävad? Siin on üheks eelduseks, et muuseumifondides leiduks perekonnalugude materjale – on ju neil nii emotsionaalne kui ka ajalooline tähendus üheskoos.

Tartu Linnamuuseumi kogud on täienenud aastatel 2005–2007 Maimu Pediuse (snd Pikkand) perekonnaloo materjalidega.¹ Valiku üleantava suhtes on teinud M. Pedius ise – see kajastab ta enda ja tema vanemate elu. Lisaks on muuseum skaneerinud vanu fotosid M. Pediuse perekonnaalbumitest ja pildistanud koduseid esemeid, millest omanik ei ole tahtnud loobuda. Tartlaste fotoalbumid on muuseumitöötajatele tänuväärne materjal, sest sageli võib nendest leida huvitavaid linna- ja ajalooürituste kajastavaid fotosid. M. Pediuse albumitest skaneeriti muuseumile mõned Tartu vaated, fotod Vanemuise teatri viimaste varemete õhkulaskmisest 1959. aasta juuli lõpul või augusti algul, fotod Vabadussõjast jms. Muuseumi kogudesse jõudis 61 ajaloolist eset, 137 fotot ja 172 arhiivimaterjali. Kõik need kokku näitavad tartlastest perekonna Pikandi käekäiku läbi keeruliste aegade alates 20. sajandi algusest kuni 1970. aastate keskpaigani.

Aastatel 2000–2004 koostas M. Pedius oma isa Eduard Pikandi, ema Helene Pikandi (snd Tammepuu) ning enda eluloo ülevaated. Kirjeldusi illustreerivad üle antud arhiivimaterjalid, fotod ja esemed. Annetatud materjalide seas on ka vanavanemate elu puudutavaid fotosid. Käesolev artikkel tutvustab teemasid, mida Pikandite perekonnaloo materjalid kajastavad.

EDUARD-EDGAR PIKANDI (1892–1984) elulugu on kirjeldatud kaheksaleheküljelises käsikirjas ning tema pikka elukaart võiks iseloomustada järgmis-

¹ Perekonnaloo dokumentides esinevad mõlemad nimekujud, nii Pikand kui ka Pikkand. Kuna sagedasem nimekuju on Pikand, siis kasutab ka artikli autor seda varianti.

JOOINIS 1. Ed. Pikand (tagareas, märgitud ringikesega) Vabadussõjas, 1919. TMF 1232: 3.

te märksõnadega: hariduse ja peenmehaaniku ameti omandamine, sõdimine Esimese maailmasõja rinnetel (autasustatud vaprase eest kolme Georgi Ristiga!), osalemine vabatahtlikuna Vabadussõjas (teenistus soomusrongi nr 6 nooremallohvitserina), pere loomine, väikeettevõtte rajamine ja arendamine ning tööaastad Eesti Põllumajanduse Akadeemias (EPA).

Kõige enam on Ed. Pikandi käekäiku puudutavatest materjalidest esindatud tema omaaegse ettevõtte arhiivimaterjal, mis annab ettekujutuse ühe Tartu väikeettevõtte kujunemisest 1927. aastal, arenemisest ja lõpust Nõukogude võimu kindlustudes Eestis 1944. aastal.

Linnamuuseumi fondis polnud seni mingisugust teabematerjali Ed. Pikandi väikeettevõtte kohta, mis esialgu kandis nimetust Ed. Pikkandi Peenmehaanika Töökoda ning hiljem Ed. Pikkandi Kartoteekkappide Tehas. Töökoda kasutas mitut ruumi: aadressil Gildi 2 ja Gildi 3, hiljem ka Ülikooli 66. Säilinud dokumentide järgi polnud ettevõttes kuigi palju töötajaid: algusaegadel tavaliselt 5–7, kusjuures omanik töötas ise kaasa; parematel aegadel, 1930. aastate teisel poolel, ulatus tööliste arv 11–13ni.

Ed. Pikandi töökoda valmistas aparate ja seadmeid Tartu linna õppevahendite kogu toimkonna kavade järgi ja need olid mõeldud koolide õppekabinettide tarvis. Olgu siinkohal toodud näiteks väike lõik ettevõtte 1928. aasta hinnakirjast (TM 2901: 22 Ar):

JOOINIS 2. Ed. Pikkandi Peenmehaanika Töökoda, 1937. Paremt kolmas on Ed. Pikkand. TMF 1204: 3.

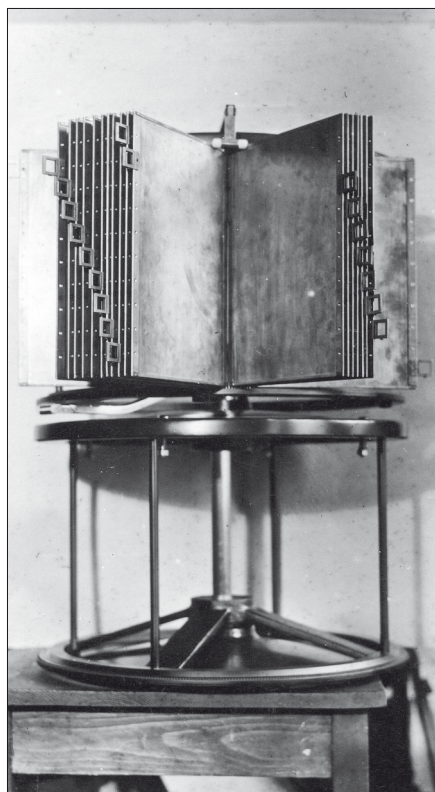
- (maateaduse juurde kuuluv) mänguriist, telluurium-lunaarium – 42 krooni
- tuulelipu mudel – 4 krooni
- nivelliir – 16 krooni
- diafilmaparaat – 80 krooni
- telegraf Morse – 20 krooni
- putukate kasvatamise ruum – 5.50

Selle kõrval valmistati ka keerulisemaid seadmeid ülikooli laboritele ja kliinikumidele. Kõige enam oli Ed. Pikkandi tuntud moodsate metallist kartoteegikappide tootjana. Nende erinevaid mudeleid, mida valmistati ligi 14 aastat, ostsid väga paljud asutused: linnavalitsused, ministeeriumid, tehased, pangad, kindlustusseltsid jne. Heakvaliteedilist kodumaist kaupa osati hinnata ning 1930. aastate teise poole majandustõus elavdas nõudlust järsult.

I Tallinna Eesti käsitööstuse näituse diplom 1939. aastast tunnistab, et näitusel «...määrati Ed. Pikkandile I auhind õigusega kuld raha peale näitusel esitatud metall kartoteek-kappide ja -raamatute eest» (TM 2901: 17 Ar).

1931. aastal jõustunud «Meistrite, õppinud tööliste ja tööstusõpilaste seadusega» hakati omal alal tegutsemiseks nõudma kutseoskuse tõendit, mis tin-

JOOIS 3. Ed. Pikandi Kartoteekkappide Tööstuses valmistatud kartoteekraamat, 1938. TMF 1237.

gis töösusametite loomise üle Eesti.² Tartu Töösusamet, kes tegi tihedat koostööd Tartu Töösturite Keskühinguga, koordineeris vastavat väljaõpet ja tööpraktikat Emajõelinna ettevõtetes. Ka Ed. Pikandi töökoda on tegelenud koolitusega: muuseumisse jõudnud dokumentide seas on tööstusõpilaste Leopold Kriisa ning Oskar Linno õppelepingud ja tööpraktika vihikud (TM 2904: 23 Ar, TM 2901: 82 Ar). Õpilaste väljaõppepraktika on olnud hindeline.

Nõukogude võimu Eestisse saabudes lubasid punavõimud Ed. Pikandil esialgu oma tööd jätkata, ent 15.05.1941 ENSV Rahvakomissaride Nõukogu poolt välja antud määruse järgi tuli Ed. Pikandi Mehaanika- ja Kartoteekkapitööstus natsionaliseerida ning üle viia Tartu Linna Täitevkomitee kohaliku tööstuse alluvusse. Siiski ei saanud see teoks, sest rinne jõudis väga ruttu Emajõelinna ning punavõim asendus peagi Saksa võimuga.

Ed. Pikandi ettevõtte jätkas tööd. Huvitava seisana ilmneb 1941. aasta oktoobris välja antud saksa- ja eestikeelsest dokumendist (TM 2904: 3 Ar), et Ed. Pikandile on üle antud Saksamaale ümber asunud Hugo Masingu firmale kuulunud kolm tööstusaparaati.³

Kuidas töökoda sõja-aastatel töötas või kui palju tal tellimusi oli, selle kohta dokumente pole, kuid ilmselt mingil määral seal tööd tehti. Kui 1944. aas-

² Tartu Töösturite Keskühing 1917–1937. Tartu 1937, lk 10.

³ Tartu tuntuim aparaadiehitaja Hugo Masing (1873–1939) töötas aastatel 1906–1916 Peterburis peenmehaanikuna, valmistades ka seismograafe. 1906. a rajatud Pulkovo seismoloogijaamas, mille juhatajaks valiti 1911. a Johan Vilip, oli kasutusel täiesti uue konstruktsiooniga Golitsõni seismograaf. Kui mõlemad mehed siirdusid 1920. a Tartusse, jätkati aparaadiehitusalast koostööd. Tartus täiustas J. Vilip Golitsõni seismograafi. Neid oma aja parimaid Golitsõni-Vilipi seismograafe valmistati H. Masingu teadusaparatuuri firmas 23 täiskomplekti ning neid kasutati üle maailma. Ühe niisuguse sai Tartu seismoloogijaam. Kuna J. Vilip oma koolkonda ei loonud, siis lõppes sellesuunaline töö tema surmaga 1942. Tartu seismograaf demonteeriti 1943–1944 ja viidi Saksamaale. Kaks Golitsõni-Vilipi seismograafi on jõudnud tagasi Tartusse. TÜ ajaloo muuseum sai 2000. a horisontaalseismograafi Potsdamist ja 2009. a ühe vertikaalseismograafi USAst Ohio ülikoolist. H. Masingu töökoda kasutas ruume nii Lai 17 kui ka Jaani 18 majas. Esimesena nimetatud hoone on hävinud, kuid alles on Jaani 18, mis asetseb hoonega Jaani 16 ühisel krundil. Viimases tegutseb praegu 19. sajandi linnakodaniku muuseum.

ta sügisel kehtestati Tartus taas Nõukogude okupatsioonivõim, lõpetas Ed. Pikandi ettevõtte eksisteerimise. Nõukogude ideoloogia välistas eraettevõtluse ja inimeste omaalgatusliku tegevuse.

1944. aasta oktoobris sai Ed. Pikandist Tartu ülikooli füüsikatöökoha juhataja. 1951. aastal asus ta tööle EPA eksperimentaaltöökoha insenerina ning jäi sellega seotuks pikkadeks aastateks. Tema ettevõtte sisseseade anti inventuuri alusel üle ülikoolile.

HELENE PIKANDI (snd Tammepuu, 1893–1958) elulugu on kirjeldatud neljal leheküljel. Pikandite perekonnaloos materjalide seas on teda puudutavaid materjale kõige vähem, siiski annavad fotod ja arhiivimaterjal ettekujutuse temast kui haritud ja aktiivse eluhoiakuga naisest.

Seda näitavad mitmed dokumendid, mis kajastavad tema tööd Jurjevi-Võru ringkonna rahukohtu sekretärina 1917–1918, ja mitme enesetäienduskursuse tõendid (raamatupidamise ja masinakirja alal, rahvaülikoolis jms). Seltskonnainimesena osales ta koos abikaasaga mitme seltsi ja ühingu töös.

H. Pikand kuulus Tartu linna Peetri kooli (X algkool) sõprade ringi asutajate hulka ja kooli lastevanemate komiteesse, mis korraldas koolis peoõhtuid ja sellest saadud tuluga abistas vaesematest peredest lapsi (nt osteti M. Jänese riideärist lastele mantliriideid). Tartu kaubandus- ja kommertsgümnaasiumi lastevanemate komitee abiesimehena organiseeris ta uue koolimaja ehituse toetuseks lastevanemate korjanduse.

Kui abikaasa avas 1. novembril 1927. aastal Ed. Pikandi Peenmehaanika Töökoha, kandis ta ettevõtte raamatupidamise eest hoolt kuni selle sulgemiseni.

H. Pikandiga seotud materjalidest jääb silma kaustik (TM 3002: 13 Ar), mis sisaldab tema päevikut ning väljakirjutusi kirjanike ja luuletajate (A. H. Tammsaare, K. Toom, E. Haeckel, J. W. Goethe jt) teostest. H. Pikandi on oluliseks pidanud teha väljakirjutusi eelkõige teostest, kus mõtiskletakse inimlike väärtuste, elu, armastuse, töö jms üle.

H. Pikandi päevik on sügavalt emotsionaalne ja isiklik, peegeldades tema mõtteid ja tundeid ajal, mil abikaasa Eduard võitles Vabadussõjas.⁴

Isikliku päeviku üleandmine eeldab usaldust muuseumi vastu ning selle kasutamine muuseumipoolset taktitunnet. H. Pikandi päevik on säilinud vaid osaliselt: esimene sissekanne on tehtud 6. detsembril 1918, viimane 16. jaanuaril 1919. Päevik sisaldab palju isiklikku: noore naise igatsusi ja hirme sõjaväljal viibiva abikaasa pärast, meelekibedust sugulastevaheliste ebakõlade üle kõigile ühtviisi raskel ajal jms.

⁴ Helene Tammepuu ja Eduard Pikand abiellusid 2. detsembril 1918 ning neli päeva hiljem sõitis mees Tallinna, astumaks vabatahtlikult sõjaväeteenistusse.

Ühiskondlike olude kirjeldusi esineb päevikus väga vähe: esile tuleb vaid lühike ajalõik, mis kirjeldab punavõimude tegutsemist vallutatud linnas, see tipnes jõhkra veretööga enne linnast põgenemist 14. jaanuaril 1919, mil Tartu Krediitkassa keldris kinni hoitud 19 inimest lasti maha ilma igasuguse kohtu- ta või eelneva juurdluseta⁵. H. Pikandi kirjaridadest õhkub masendust selle üle, kui kaitsetu on linnaelanik ja kui vähe maksab inimelu sõjatuulte pöörises.

Alljärgnevalt on toodud mõningaid katkendeid H. Pikandi päevikust.

Sissekanne 27.12.1918.

«Leidub inimesi, kellel need pühad ka rõõmu pühad olid, sest nende päästjad tulid 22 s.k.p. Tartu, nad hõiskavad, et nüüd saab süüa, saab raha. Olge ettevaatlikud, see kõik võib üürike olla. Mis head võib nälgunud kari tuua, mis õnne võib varas ja võib olla veel tumedam isik töölisele pakkuda... Peab vaikima, võib olla tuleb ka minul nende võimu tunda. Arreteerimised ja mahalaskmised on täies hoos. Ei küsi keegi, oled sa süüdi või mitte. Kui sa punane ei ole, siis nälg ei sure, aga kui elu armas, siis pigista silmad kinni, ära näe ega kuule midagi.»

Sissekanne 13.01.1919.

«...juba kõlavad suurtükipaugud meilegi, ehk küll veel tumedalt. Õudne, aga ehk tuleb vahest nüüd selle mõrtsukatööle kord lõpp. See arreteerimine ja mahalaskmine on juba liig. Nende terror läheb välja kannatamatuks. Saaks inimesed jälle vabamalt hingata. Eile käisin Hildaga kirikus, ka seal korra üht ja sedasama. Isegi seal arreteeriti inimesi, s.t. lubati seda teha ja mis eest... Mis olid nad süüdi: siis seegi on keelatud, kui sult midagi röövitakse, ei tohi sa sellest kellelegi rääkida.»

Sissekanne 15.01.1919.

«...ei taha seda kõike kirjeldada, mis täna sai nähtud: seal viidi kui loomi krediidkassast hobustega, seal lahkuvad viimased punased, juba tervitasime esimesi rahvaväelasi, ja kaitseliitlasi, neile paelu ümber käevarre sidudes, ja jälle puutuvad silma surnukehad, seekord punased. - - -

⁵ Krediitkassa keldris maha lastud inimeste arv erineb erinevates käsitlustes. Artikli autor toetub väljaandele: 14. jaanuari 1919. a. X aastapäevaks, Tartu «tapakeldri» mälestamiskabeli pühitsemise puhul. Tartu 1929.

J00NIS 4. Käsitööring Tartu linna kultuurimajas, 1950. Keskel ringi juhendaja Maimu Leppik (hilisem PEDIUS). TMF 1208: 24.

...päev oli kole, aga öö, öö oli veel õudsem. Teadmatus, pauk paugu järele kõlas, kus? Kelle pool? Nüüd kestavad nad edasi ja võib olla et saavad nad veel mitu päeva kestma.»

Sissekanne 16.01.1919.

«Rändasin täna jälle linna mööda ja jälle surnukehad. Olid nad seda teeninud? Me ei tea, ei taha kohtumõistjad olla. Kahju noorest elust, mis saab hävitatud. Kahju inimestest, keda nagu koeri maha lastakse... Ka neil olid armsad, ka neid armastati ja nüüd pole neid enam. Nüüd lamavad nad jõe peal tundmuseta, verised, ja nende omaksed nad peavad kõik kuulma nende üle. ... Kas veel vähe on hauakünkaid jõe kaldal.»

MAIMU PEDIUSE (snd Pikkand, 1920) elulugu on esitatud üheksaleheküljeliises ülevaates, mille juurde kuulub arvukalt arhiivimaterjale ja fotosid. Põhiliselt kajastavad need tema haridusteed (Tartu linna X algkooli ja XVI algkooli klassitunnistused 1930ndate I poolelt, Tartu Kaubandus- ja Ärinduskeskkooli klassitunnistused 1930. aastate II poolelt, Tartu Kergetööstuse Tehnikumi tõendid, kiituskirjad jm) ja tema tööd EPA põllutöömasinate kateedris 1950.

JONNIS 5. Maimu Pedius oma kodus, 2005. Foto: Tiia Reisner. TMF 1222: 463.

aastate lõpust 1970. aastate lõpuni. Lisaks on õnnitluskaarte, kiituskirju, erineva sisuga tõendeid jms. Paaril dokumendil esineb ka tuntud ühiskonnategelaste allkirju. Nii näiteks on M. Pediusele 1940. aasta märtsis välja antud Tartu Kristliku Noorte Naiste Ühingu kodunduskursuse tõendil (TM 2926: 18 Ar) mitme allkirja seas ka Ella Treffneri oma.⁶ Ühingu viiekuulistel kursustel sai õppida järgmisi aineid: usk ja kõlblus, lastekasvatus, lastehoid ja tervishoid, riietumine ja käitumine, keetmine, kodu korrashoid, võimlemine.

11.03.1922 Tartu linnavalitsuse välja antud Maimu Pikkandi sünnitunnistusel (TM 2926: 2) on Tartu linnaeape Karl Luige allkiri. M. Pikkandi sünd registreeriti Tartu linnavalitsuse vastavas registris 27.02.1922 number 1 all ja sellega alustati ilmalikku laste registreerimist Tartus.

Arhiivimaterjali seas on M. Pediuse kolm isikutunnistust (Eesti Vabariigi isikutunnistus, välja antud 30.09.1940; Eesti Vabariigi kodaniku isikutunnistus, 25.03.1992; Eesti Vabariigi pass, 10.12.1992), mis peegeldavad ühiskondlike olude muutusi ühe inimese elus.

⁶ Ella Treffner (1890–1969) oli silmapaistev eesti kasvatusteadlane, eelkoolipedagoogika arendaja, kes tähtsustas ühiskonnas koolieelset kasvatust. Ta tõstas esimesena küsimuse perekonnaõpetuse üldhariduskooli toomise vajalikkusest. Kuulus Eesti Naisüliõpilaste Seltsi (ENÜS) asutajaliikmete hulka (1911). Osales 1920.–1930. aastatel mitme Tartu seltsi, sh 1905 loodud Tartu Lasteaia Seltsi tegevuses. Kuulus Eesti Karskusliidu kodukasvatustoimkonda. Oli abielus tuntud matemaatikaõpetaja ja haridustegelase Konstantin Treffneriga.

M. Pediuse üle antud esemete hulgas on tikandite näiteid⁷, suveniirmärke 1938.–1994. aastate laulupidudest-laulupäevadest ning Eesti linnadest ja vaatamisväärsustest, samuti mitmesuguseid perekonnas kasutatud esemeid.

Huvitav on jälgida laulupeomärkide kunstnikutööd: läbi erinevate riigikordade ja aegade on püsima jäänud kindlad kujundid, näiteks tammelehtedega kaunistatud kannel (lüüra, harf), muutub vaid riigivõimu atribuutika (Eesti Vabariigi vapp, ENSV lipp, punane viisnurk jms).⁸ Suveniirmärkide rohkus annab tunnistust M. Pediuse perekonna rännuhuvist – reisidest Eestis ja selle vahetus naabruses. Lisaks vaatamisväärsustega tutvumisele mitmel pool Eestis kuulus Eesti tavainimese reisisihtpunktide hulka enesestmõistetavalt ka Riia ja Leningrad koos Peterhofiga. Need perekonnas alles hoitud suveniirmärgid annavad aga tunnistust ka muust – suletud ühiskonnast, mis võimaldas rännuhuvilistel reisida vaid Nõukogudemaal. Paljud 1970. aastate Tartu suveniirmärgid on valmistatud kunstikombinaadis Ars.

Nii Ed. Pikandi kui ka M. Pediuse pikaajalist ja tulemuslikku tööd EPAs tunnustati tööveterani medaliga 1978. aastal, muuseumi medalikogu täiendab nüüd M. Pediusele antud medal.

On hea, kui inimesed väärtustavad oma lähedaste ja enda elu. Lisaks perekonnaloo materjalide hoidmisele-säilitamisele kodus võib neid valikuliselt üle anda ka muuseumile. Seesugused ühe perekonna materjalid leiavad kasutamist muuseumi näitustel ja loengumaterjalides – konkreetsete inimeste kirjalikud ja esemelised mälestused näitavad nii Eesti kui ka Tartu ajalugu.

⁷ Erinevate asutuste käsitööringide juhendajana töötanud M. Pedius on lõpetanud Tartu Kergetööstustehnikumi trikotaaži ja tikkimise erialal.

⁸ Eesti laulupidudega seotud materjalidest Tartu Linnamuuseumi kogus vt lähemalt Heivi Pulleritsu ja Kristiina Taela artiklist käesolevas aastaraamatus.

Materials related to the Pikand family history in archival, photographic and historic collections

Eevi Kärkla

Summary

In the years 2005–2007 the collection of the Tartu City Museum was supplemented with materials about Maimu Pedius's (née Pikand) family history; the materials were selected by Maimu Pedius herself. In addition, the museum scanned old photographs from her family albums to a certain extent and took photos of items of interest for the museum at her home. The photo albums of the citizens of Tartu have always presented fascinating material for the museum to study as very often you can encounter photos reflecting events interesting from the point of view of the town and history. Altogether, 61 historic items, 137 photographs and 172 items of archival materials have been handed over to the museum collections. All these materials give an overview of the destiny of the Pikand family from Tartu throughout a complicated period, starting from the beginning of the 20th century until the mid-1970s.

The biographical descriptions compiled by Maimu Pedius about her father Eduard Pikand, her mother Helene Pikand (née Tammepuu) and herself constitute the core of the family story, which is illustrated by other archival materials, photographs and objects handed over to the museum. To a smaller extent, the donated materials also comprise photographs related to the life of her grandparents.

This article gives a brief survey, above all, of the topics mostly reflected by the materials concerned with the Pikand family.

Laulupidude materjalid Tartu Linnamuuseumi kogudes

Heivi Pullerits, Kristiina Tael

2007. aasta oktoobris avati Vanemuise Seltsi ajaloolises hoones Jaama 14 Tartu Linnamuuseumi uus filiaal, Tartu Laulupeomuseum. Selle püsiekspositsioon «Laulu võim» keskendub auväärse minevikuga maja ajaloole, laulupidude traditsioonile ja rahvusliku teatri sünniloole. Käesolev artikkel annab ülevaate laulupidude teemalistest materjalidest linnamuuseumi kogudes ja uue muuseumi kogumiseesmärkidest, samuti lühiülevaate unikaalsematest museaalidest ja viimaste aastate tulmest. Kogumis- ja uurimistööd uue filiaali ekspositsiooni koostamiseks alustati 2005. aastal, mil tehti algust linnamuuseumi kogude läbitöötamise ning laulupidude teemalise materjali välja selgitamisega teistes muuseumides ja arhiivides. Laulupidude materjale leidub mäluasutustes üle Eesti, kõige täiuslikumad laulupidused kajastavad kogud on 1924. aastal loodud Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis (ETMM). Kohalike laulupidude parimad kogud on Järvamaa Muuseumis ja Palamuse O. Lutsu Kihelkonnakoolimuuseumis. 19. sajandi laulupidude ja nende korraldamisega seotud isikute kohta leidub kõige enam materjali Eesti Kirjandusmuuseumis (EKM).

Esimese ülemaalse laulupeo korraldamise idee ja teostus tuli Tartust Vanemuise Seltsist eesotsas Johann Voldemar Jannseniga. Suvel 1869 kogunes Tartusse 46 meeskoori 822 lauljaga ja 5 puhkpilliorkestrit 56 mängijaga. Sellest kujunes eestlaste rahvusliku liikumise kõrghetk. Ühtlasi sai sellest muusikaline suursündmus, mis pani aluse järgnevate üldlaulupidude korraldamisele. II üldlaulupidu (1879) peeti Tartus, III üldlaulupidu Tallinnas (1880), IV (1891) ja V (1894) üldlaulupidu jälle Tartus. Alates kuuendast (1896) toimusid kõik üldlaulupeod Tallinnas.

Enamik fotosid, teatmikke, noote, märke jms jõudis linnamuuseumi valdusse pidudest osa võtnud tartlastest lauljate ja koorijuhtide annetustena. 1920.–1930. aastateks olid üldlaulupeod pealinnas lõplikult kanda kinnitanud, neid korraldas 1921. aastal asutatud muusikaelu koordineeriv keskorganisatsioon Eesti Lauljate Liit (ELL) peakorteriga Tallinnas. Pärast ELLi likvideerimist 1940. aastal jõudsid säilinud materjalid selleks ajaks paarkümmend aastat tegutsenud ETMMi. Viimane jätkas laulupidude materjali kogumist ka nõuko-

gude ajal. 1947. aastast 1990. aastate keskpaigani annetasid laulupeo peakomisjonid pärast iga pidu arhiivi ETMMile.

Tartu Linnamuuseumi (asutatud 1955. aastal) kogudes leidub rikkalikult materjali Tartus peetud pidudest: Tartu muusikapäevast (1909), siin toimunud juubelilaulupidudest (1959, 1969, 1994, 1999, 2004), maakondlikest pidudest, ülemaalisest meeslaulupäevast (1939), Tartust võrsunud poistekooride laulupidudest (1976, 1981, 1986, 1991) ning üliõpilaslaulupidudest Gaudeamus (1956, 1967, 1974, 1995, 2006).

Linnamuuseumi laulupidude teemaline kollektsioon on head täiendust saanud tänu laulupidude juubeliteks koostatud ajaloonäitustele (1959, 1969, 1994) ja laulupeomuuseumi püsiekspositsiooni koostamisele eelnenud kogumiskampaniatele. Muuseumis oli vähe materjale laulupidude üldjuhtide kohta, kuid isiklik pöördumine nende või nende järeltulijate poole andis hea tulemuse. Laulupeomuuseumi külastaja näeb ekspositsioonis Juhan Simmi, Richard Ritsingu, Vaike Uibopuu, Alo Ritsingu, Uno Uiga, Lennart Jõela, Kuno Arengu, Ants Üleoja ja Helju Mikkelis isiklike esemeid. Suur osa annetusi tuli aastakümneid laulupidudega seotud olnud tartlastelt, lisaks nimetatutele Valve Rehemaalt, Elvi Alekannult, Valev Pärnalt, Jüri Kulasalult, Olev Keerdilt, Ants Nilsonilt, Jaan Märtinilt, Ellen Tarmolt, Hans Kingult jpt. Ka laulupeomuuseumi ajutised näitused on toonud kogudesse täiendust, näiteks 2009. aasta suve väljapanek Tartumaa laulupidudest 1926–1940 lisas huvitavat arhiivi- ja fotomaterjali.

Praeguseks kaks aastat tegutsenud laulupeomuuseumi kogumispoliitika eesmärk on nii üldlaulupidude kui ka Tartus peetud laulupidude materjalide kogumine. Üldlaulupidude materjali saamiseks on hea koostöö kujunenud pidusid korraldava Eesti Laulu- ja Tantsupeo Sihtasutusega, kelle annetusena jõudis muuseumisse esinduslik kogu 2009. aasta üldlaulupeo «ÜhesHingamine» ja laulupeotule teekonnal korraldatud ürituste materjale. «TuleTulemisest», peamiselt Tartu koorilauljate organiseeritud ettevõtmisest, valmis mõni kuu pärast sündmust muuseumis näitus. Ka teise 2009. aasta suve Tartu muusikaelu suursündmuse, juunis peetud Tartu juubelilaulupeo materjalid annetasid korraldajad laulupeomuuseumile. Lähitulevikus tuleb materiaalse info kogumise kõrval pühenduda ka suulise pärimuse talletamisele.

20. sajandi Tartu oli paljude eesti heliloojate (Miina Härma, Rudolf Tobias, Aleksander Läte, Mart Saar, R. Ritsing, J. Simm jpt) elu- ja tööpaik ning eesti kooritraditsioonide kandja. Väga paljud Tartus tegutsenud kooridest, koorijuhtidest ja heliloojatest on osa laulupidude ajaloost, nende tegevus väärib muuseumis talletamist, läbitöötamist ja avalikkusele tutvustamist.

JOONIS 1. Dirigentide taktikepid. Foto: Peeter Paasmäe.

1. Ajalooline kogu

Ajaloolise kogu unikaalseimateks esemeteks on dirigentide taktikepid.¹ Koguse kuuluvad Vanemuise muusikajuhi August Wiera hõbemonogrammiga taktikepp (TM 2006), dirigent Adalbert Virkhausi kaks hõbedast taktikeppi (TM 2439: 1, 2) ning Rõngu meeskoorile 1894. aasta laulupeol võistulaulumisel kingitud taktikepp (TM 3034: 1).

1.1. Üldlaulupidude märgid

Laulupeo rinnamärkide traditsioon sai alguse I üldlaulupeol 1869. aastal. Kõige levinumateks rinnamärkidel kasutatud sümboliteks on lüüra ja kannel, nõukogude ajal lisandusid kohustuslike elementidena viisnurk, punalipp, sirp ja vasar. Märkidel on laulupeo nimetus, aeg ja koht, märkide raamistuseks on sageli tammelehtedest pärg. Enamasti on välja antud eraldi märgid lauljatele ja publikule ning nende materjaliks on metall. Erandiks on VII üldlaulupeo tege-lasmärk, mis oli paberist ja on seetõttu eriti rariteetne.

Linnamuuseumi kogusse kuuluvad kõigi üldlaulupidude märgid, välja arvatud III üldlaulupeo oma. 1869. aastal toimunud I üldlaulupidu oli pühendatud Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50 aasta juubelile. Märgil on kaks aastaarvu: ülal päikesekiirtes 1819 ning allservas 1869. Lauljate märk oli hõbedane, puhkpillimängijate oma vaskne. II üldlaulupeo (1879) märgi keskel on lüüra, millel avatud raamat tekstiga «LauLo PiDo», all servas laulupeo toi-

¹ 1869. a kinkis Vanemuise Selts J. V. Jannsenile tema 40. sünnipäevaks hõbetaktikepi sooviga, et viimane kasutaks seda esimest korda I üldlaulupeol. Taktikepp kuulub ERMi kogusse, laulupeomuuseumi ekspositsioonis võib näha selle hõbekoopiat (autor kunstnik Leida Ilo).

mumise aasta 1879. IV üldlaulupeo (1891) märk on identne I üldlaulupeo märkega, vaid märgil olevad aastaarvud 1881 ja 1891 viitavad, et seekordne pidu oli pühendatud tsaar Aleksander III 10. valitsemisaastale.

V üldlaulupeo (1894) märk on tammeokstega kaunistatud vapikilp aastarvudega 1819 ja 1894 ning arvuga 75. Laulupidu oli pühendatud «eesti rahva vabaduse 75-aastase kestvuse juubeli tänapühale». VI üldlaulupeo (1896) märgiks on tamme- ja loorberipärjaga kaunistatud lüüra. VII üldlaulupeo (1910) märgil on lüüra asetatud vapikilbile. VIII üldlaulupeo (1923) märki kaunistab inimfiguur – sarvepuhuja. Märgil on ka kunstniku nimi (Aleksander Mülber).

Traditsiooniliselt on kujundatud IX ja X üldlaulupeo (1928, 1933) märgid: esimesel on kannelt mängiv Vanemuine, teisel lüüra ja tammeleht. XI üldlaulupeo (1938) märk on lakooniline: keskmes kannel, sellest vasakul Eesti Vabariigi vapp ja paremal tammeleht.

1947. aastal peetud esimese sõjajärgse, XII üldlaulupeo märgil tõuseb esile kandle keskele asetatud punane viisnurk. Tunduvalt enam lisandus nõukogude sümbolide 1950. aasta üldlaulupeo märgile. Sellest peost alates kadus märgilt laulupidude nummerdus «kui kodanlik igand» ja seda hakkas asendama tekst «ENSV 10. (15., 20., 25., 30., 35., 40., 45.) aastapäev». Esialgsel kavandil oli märgi keskel kannel, mida kaunistas punane viisnurk, märgi paremal serval oli punalipuga Pika Hermannini torn. Pärast EK(b)P Keskkomitee pleenumi 1950. aasta märtsis lisati märgile Kremli torn punatähga ning tammeleht asendati viljapeaga.

1955. ja 1960. aasta üldlaulupeo märkide kujunduses kasutati Eesti NSV riigilippu. 1965. aasta üldlaulupeo märgi keskne element on 1960. aastal valminud laululava. Märgi vasakul poolel lehvib kaks punalippu, neist esiplaanil oleval on number 25.

Meeldivalt erineb eelnevatest nõukogudeaegsetest märkidest 1969. aasta juubelilaulupeo oma: stiliseeritud lüüra, mille äärtel tekst «üldlaulupidu», keskel aastaarvud 1869–1969 ning ülaserivas vähemärgatav sirp ja vasar ning ENSV. Tegelasmärgiks on sõlg, mille keskel kannel ning äärtel tekst «ENSV juubelilaulupidu». Märgi juurde kuulub sinine lint.

1975. aasta märk sümboliseerib nii laulu- kui ka tantsupidu. Märgil, mille taustaks on ENSV lipp, on kannel ja kaks rahvatantsijat, esinejad kandsid märki punase lindiga. 1980. aasta laulupeo märgi kavandas Paul Luhthein. Selleks on sõlg tekstiga «1980. a üldlaulupidu». Sõle keskmes on kannel tekstiga «ENSV 40», kandle tipus on viisnurk. 1985. aasta üldlaulu- ja tantsupeo märgil on tampeärja keskel lüüra, äärel tekst «1940 ENSV 1985 üldlaulu- ja tantsupidu».

1990. aasta laulupidu peeti juba muutunud poliitilistes oludes: 1989. aastal oli vastu võetud iseseisvusdeklaratsioon, Eesti Vabariigi iseseisvuse taastami-

seni 20. augustil 1991 jäi veel aasta. Laulupeo ettevalmistuse käigus muutus repertuaar, muutusid ka laulupeo sümbolid. Esmakordselt kasutati rahvusvärve, Heino Kersna kujundatud lüürakujulisel märgil on dominandiks rukkilill. Märgil on tekst «üldlaulu- ja tantsupidu 1990».

Üldlaulupidude numeratsioon taastus järgmisel, 1994. aastal toimunud XXII üldlaulupeol. Märgi keskel on vähendatud koopia I üldlaulupeo märgist, all ääres on Eesti Vabariigi vapp ning märki ääristab tekst «Eesti XXII üldlaulupidu». 1999. aastal peetud XXIII üldlaulupeo märgiks on sõlg, mille keskel lüüra. 2009. aastal tähistati laulupidude traditsiooni 140. aastapäeva XXV üldlaulupeoga «ÜhesHingamine». Märgil on neli hingelindu.

1990. aastal asendati tegelasmärgid kaelakaardiga, mis 1999. aastal vahetati omakorda välja käepaalte vastu.

Märgikogus on dirigentide, üld- ja ajuhtide rosetiga märke.

1.2. Kohalike laulupidude märgid

Kohalike laulupidude märkide hulgas on ülekaalus Tartumaa ning Tartu rajooni ja linna laulupäevade ja -pidude märgid.

1959. aastal annetas Gustav Matto muuseumile 1926. aastal toimunud Tartumaa I laulupeo märgi (TM 168: 1).

Aastatel 1926–1950 peeti Tartumaal seitse laulupidu. 1950. aastal kehtestati Eestis nõukogulik haldusjaotus, Tartu kuulutati vabariikliku alluvusega linnaks ja arvati rajooni koosseisust välja. Sellest ajast kandsid peod Tartu linna ja rajooni laulupäeva nimetust. Pidude numeratsioon kadus, rõhutati laulupidude seost nõukogude võimuga. Alates 1950. aastast on Tartu laulupeod olnud üldlaulupidude ettevalmistuseks. Neid esindavad märgid aastaist 1951, 1954, 1959, 1969, 1975, 1980, 1985, 1987, 1989, 1990 ja 1994.

1974. aastal täienes muuseumi kogu Virumaa, Pärnumaa, Läänemaa, Saaremaa, Saaremaa ja Kohtla-Järve laulupidude märkidega.

1.3. Üliõpilaslaulupidude märgid

1956. aastal sündis Tartus üliõpilaslaulupidude traditsioon. 1957. aastal sai muuseum selle üliõpilaspeo märgi (TM 47: 2), millest sai alguse muuseumi faleristikakogu. Praeguseks on toimunud 15 üliõpilaslaulupidu, neist viis Tartus (1956, 1967, 1974, 1995, 2006) ja üks Tallinnas (1984). Kogus on 1984., 1995. ja 2006. aasta peo märgid.

1.4. Eri kooriliikide laulupidude märgid

Kolmel esimesel üldlaulupeol laulsid vaid meeskoorid, IV üldlaulupeol liitusid nendega segakoored. Sel puhul pöördus laulupeo korraldaja Eesti Kirjameeste

JOONIS 2. V ülemaalse meeslaulupäeva märk.

Foto: Peeter Paasmäe.

Selts 15. jaanuaril 1891. aastal Postimehes lauljate poole: «Meie õrn sugu tuleb sadade ja tuhandenagi ühes mees- tega pidule. Suur segakoor peab vägevalt meie kõrva kõ- lama. See on ilusam kui ükski muu laul, mis enne kuul- dud. See paleus vaimustagu meid. Kus tugev end õrnaga iluhelis paarib, oh, see on armas, see on ilus! Edasi siis, suguvennad ja -õed!»

1910. aastal tulid laulupeole lastekoorid. Naiskoorid esinesid iseseisva kooriliigina alles X üldlaulupeol 1933.

1962. aastal alguse saanud koolinoorte laulupeod on muuseumi kogus esindatud nelja märgiga.

1976. aastal sündis Tartus uus, poistekooride laulupidude traditsioon. Peo korraldamise mõtte algatas Tartu Poistekoori kauaaegne dirigent U. Uiga, keda inspireeris üliõpilaste Gaudeamuse edu. Poistekooride laulupidude mär- ke on muuseumi kogus 20.

1970. aastatel peeti Tartus ja Põlvas Lõuna-Eesti segakooride laulupäevi. Nendeks laulupäevadeks valmistati ka märgid (TM 1489: 1, TM 1254: 45).

Eri kooriliikide laulupäevade märkidest on kahtlemata huvitavaim 1939. aastal Tartus toimunud V ülemaalse meeslaulupäeva märk. Erandlikult on märgil ajaloolise isiku, J. V. Jannseni portree (TM 621: 56, joonis 2).

1.5. Suveniirmärgid

Juba I üldlaulupeo ajal mõeldi sellele, mida võiks laulja-mängija ning kuulaja endale peolt mälestuseks kaasa võtta. Selleks sai rinnamärk, millele on edaspi- di lisandunud hulk teisi suveniire: salvrätikud, pearätikud, mütsid, särgid, ko- tid, vimplid, postkaardid, ümbrikud jne.

1894. aastal esitleti ametlikke suveniire – naiste rinnanõela tekstiga «Priiuse pühaks 26.III 1894» ja mälestusraha, mida mehed võisid kanda uuriketi küljes. Mälestusraha ühel küljel on aastaarvud 1819–1894, teisel küljel tekst «Ma ta- han, et prii minu rahvas». Teksti all olev A-täht viitab tsaar Aleksandrile. Suve- niirmärgid olid valmistatud Tartus. Naiste hõbedast rinnanõel maksis 1 rubla ja 20 kopikat, kullatud rinnanõel 1 rubla ja 30 kopikat. Alumiiniumist uurike- tiripatsi hinnaks oli 20 kopikat.²

1910. aasta vapikilbikujulisel suveniirmärgil on lüüra kujutis.

Suveniirmärgid on eristatavad tegelasmärkidest kas mõne lisatud detaili või värvi poolest. Eriti palju suveniirmärke on valmistatud 1969. aastal: sinisel vapi- kilbil ja punasel vapikilbil on tekst «1969 juubelilaulupidu»; sõlg, mille keskmes

² Neid märke ei müüdnud peoplatsil, vaid nende märkide tellija P. Adleri lambikaupluses Raatuse tänaval, Postime- he trükikojas ja M. Varese raamatukaupluses, peo ajal Vanemuise Seltsis ja peoväljaku värava vastas.

on lüüra. Tartu peole oli pühendatud kaks suveniirmärki. Tehas Norma valmistas 18 ümmargusest märgist koosneva üldlaulupidude suveniirkomplekti.

1980. aasta üldlaulupeo suveniirmärkide autoreiks olid P. Luhthein, Heinz Valk ja Tiiu Eving, välja anti seitse märki.

Laulupidude 140. aastapäeva tähistamist 2009. aastal Tartus jäid meenutama vöökirjaga kaunistatud märgid.

1.6. Medalid

21. juunil 1909 korraldas Vanemuise Selts Tartus muusikapäeva, mis kujunes eesti muusika pidupäevaks. Selle päeva mälestuseks anti välja medal (TM 3956: 11).

1910. aasta laulupeo korraldamise võttis enda õlule Estonia Selts, kes lootis peo korraldamise tulust saada toetust oma maja ehitamiseks. Paraku jäi sisetulek väga napiks, vaid 18 rubla ja 98 kopikat. Laulupeo ajal toimunud maja nurgakivi panekul loodeti koguda annetusi, kuid kuberner Korostovetsi käsul aeti rahvas laiali. Sündmust meenutab ühe ärimehe eraviisilise ettevõtmisena valminud mälestusmedal (TM 1254: 53).

Laulupeo mälestusmedalite traditsioon jätkus 1969. aasta juubelilaulupeol. Mälestusmedalitega «Sada aastat Eesti üldlaulupidu 1969» ja «Sada aastat esimesest laulupeost Tartus 1969» tänati üldjuhte. Mälestusmedalid olid nimelised.³ Juubelilaulupeo ajal toimus puhkpilliorkestrite ja meeskooride võistulaulmine-mängimine, võitjad said medali. Juubelilaulupeoks anti välja ka kolm suveniirmedalit: kannelt mängiv Vanemuine, Tallinna laululava ja I üldlaulupeo mälestusmärk Tartus, millel tekst ENSV hümnist «Jää kestma, Kalevite kange rahvas».

1967. ja 2006. aasta Gaudeamust ja poistekooride 1976. ja 1986. aasta laulupidu jäid samuti meenutama medalid üldjuhtidele. L. Jõela annetuse saai muuseum 1994. aasta üldlaulupeo ja VII noorte laulu- ja tantsupeo mälestusmedali.

Laulupeomuseumi ekspositsiooni tarvis annetasid üldjuhid K. Areng ja A. Üleoja oma nimelised mälestusmedalid (TM 3065, TM 3066: 2, 3).

1.7. Lauluseltside ja kooride märgid

Rinnamärk tunnistab mõnda organisatsiooni, näiteks seltsi või koori kuulumist. Eesti vanemaks lauluseltsiks oli sakslaste Revaler Lieder Tafel (1854), mille märk kuulub linnamuuseumi kogusse. Sakslaste lauluseltside märkide kõrval on eestlaste, näiteks Tallinna Meestelaulu Seltsi ja Tartu Meestelaulu Seltsi märgid. Eesti vanimaist kooridest on Maarja kiriku laulukoori (1836) ja Vanemuise Seltsi segakoori märgid. Kogus on Tartu akadeemiliste (Tartu Akadeemiline Meeskoor, Tartu Ülikooli Akadeemiline Naiskoor ja Eesti Põllumajan-

³ Medali sai ka ENSV Ülemnõukogu esimees Aleksei Müürisepp. 2007. a annetas medali laulupeomuseumile selle antikvariaadist ostnud kollektsionäär Ilmar Koppel (TM 3046: 3).

duse Akadeemia Segakoor) jt kooride (segakoor Heli, naiskoor Domina, Tartu Poistekoor, Juhan Simmi nimeline Meeskoor) märgid.

1.8. Riiklikud teenetemärgid

1958. aastal omandas muuseum teenekate koorilauljate Jaan ja Anna Kirsipuu elu ja tegevusega seotud materjalid. Üleantud esemete seas oli A. Kirsipuu Punase Risti 2. klassi medal (TM 127: 2).⁴

1.9. Tekstiilikogu

1969. aastal laekusid tekstiilikogusse esimesed laulupidude materjalid – Tartu juubelilaulupeoks valmistatud I, II ja III üldlaulupeo sümbolitega vimplid. Praegu kuulub kogusse 19 laulupidude ja kooride vimplit.

1969. aasta juubelilaulupidu meenutavad kunstikombinaadi Ars töökojas valminud suveniirrätikud, meeskooride särk, murumüts, nokkmüts ning mitmed lipud. Laulupeo esinduslipp telliti tekstiilikunstnik Hilja Hollaselt. Lipul on kolm püstipaani, millest äärmised on rukkilillesinised ning nendel tumepruunil põhjal tekst «Tartu 1869 1969», keskmisel, valgel paanil on I üldlaulupeo märk (TM 1046, tahvel 22). Lipp ei jõudnudki avalikkuse ette. Selle kasutamine keelati põhjendusega, et eemalt vaadates näib tumepruun mustana. Asemele telliti uus lipp, kus valgel põhjal on 1969. aasta juubelilaulupeo märk ning parempoolsel helepunasel paanil viisnurk, sirp ja vasar (TM 1117: 1).⁵

1990. aastate alguses lõpetasid paljud koorid tegevuse: likvideeriti mitu kultuuriasutust (ametiühingute kultuurihoone, Tartu rajooni kultuurimaja), mistõttu jäadi harjutusruumideta. Lõpetati ka dirigentide töö tasustamine. Koorid, kes ei suutnud end ise majandada, lõpetasid tegevuse. Nii jõudsid muuseumisse Tartu Meestelaulu Seltsi järglase, J. Simmi nimelise Meeskoori materjalid, mille hulgas oli 15 mitmesugust siidsärpi. Koor oli need 1930. aastatel saanud kingituseks teistelt kooridelt nii Eestis kui ka välismaal. Muuseumi kogusse jõudis ka Tartu Meestelaulu Seltsi lipp.

1990. aasta üldlaulupeo kujundas Ene Ammer, kelle kavandite järgi õmmeldi ka üldjuhtide pikk-kuued. Lastekooride üldjuht L. Jõela annetas oma ülikonna ja kübara muuseumile. Pikk-kuuel on 1990. aasta üldlaulupeo üldjuhi ja Tartumaa 1990. aasta laulupeo üldjuhi rosetiga märgid (TM 3075: 1 a, b, c, d).

2007. aastal annetas V. Rehema laulupeomuuseumile 1975. aasta laulupeo komisjoni liikme kostüümid (TM 3054).

Aastatel 1947–1990 rahvatantsupidudel avaleelo esitanud Laine Mesikäpp

⁴ 28. veebruaril 1939 avaldas Postimees teate «Teenetemärgid vanematele laulupidude tegelastele ja lauljatele». Sellest selgub, et lisaks Anna Kirsipuule määras president tunnustuse Eesti riigile ja rahvale osutatud teenete eest ka Vanemuise muusikaosakonna esimehele, Eesti Lauljate Liidu Tartumaa juhatuse esimehele Eduard Õunapuule (Punase Risti 5. klassi teenetemärk) ja endisele Tallinna eragümnaasiumi direktorile ning laulukooride juhile Jaan Kirsipuule. Kõik nimetatud autasustatud olid lauljatena osalenud üldlaulupidudel alates 1891. aastast.

⁵ Andmed Elvi Alekannult, Tartu linna kultuuriosakonna juhatajalt aastail 1958–1977.

annetas oma Põhja-Eesti rahvariiete komplekti ja kaks sõlge 2008. aastal muuseumile (TM 3164: 1–10).

2. Arhiivkogu

Laulupidusid kajastavate arhiivimaterjalide hulka kuulub dokumente, kutseid, aukirju, kavasid, teatmikke, pääsmeid, ümbrikke, marke, postkaarte, nootide käsikirju ja noodiraamatuid.

Vanimad noodiraamatud pärinevad 1860. aastaist («Eesti Lauliko Visiraamat», 1861; «Laulu pärlid. Nelja healega laulud meeste-kooride, Eesti meestelauluseltsidele...», 1869; «Korilaulja koddo ja kirikus», 1866; «Meie omma laulo», 1866; «Kolilaste laulu», 1864).

I üldlaulupeo noodiraamat «Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo-Laulud. Tarto Wannemuine-seltsist väljaantud» on rariteetne väljaanne, mis muuseumil õnnestus omandada 2009. aastal (TM 3202: 1).

C. R. Jakobsoni ei rahuldanud I üldlaulupeo kava. Ta tegi J. V. Jannsenile etteheiteid laulude valiku pärast, hurjutades viimast kavas olnud saksa laulude pärast. Vastukaaluks Jannsenile pakkus Jakobson peo kavasse viit eesti heliloojate teost, nende hulgas A. Kunileiu «Sind surmani» ja «Mu isamaa on minu arm», mis olid juba valitud laulupeolauludeks. C. R. Jakobsoni kogumik «Vanemuine Kandle Healed» ilmus 1869 Peterburis, kuid kuna noodiraamatu trükiloo saabumine viibis, siis Jakobsoni soov ei täitunud. Muuseum sai kogumiku 1959. aastal Kurgja muuseumist C. R. Jakobsoni tütre Ida Jakobsoni pärandist.

1872. aastal andis Maarja kiriku pastor, I üldlaulupeo president A. H. Wiligerode välja oma lauluraamatu «Laulo-salgokenne. Korilaulud Jummalal nimel keisrile auuks rahvale rõõmuks Soprano, Alto, Tenore ning Basso heältest laulda. Tõine jaggo» (TM 113: 7).

19. sajandi üldlaulupidude repertuaarist on muuseumi kogus «Neljanda üleüldise ja teise tänu-laulupidu segakooride laulud», 1891, ja «Eesti Rahwa Wabastuse seitsme-kümne-viie Aasta Juubeli Tänu-laulupidu laulud. Segakoorid», 1894.

Ärkamisaja koorilaulu ja muusika oluliseks edendajaks sai 1885. aastal K. A. Hermannini toimetamisel ilmumist alustanud «Laulu ja mängu leht». Hermann avaldas ajakirjas noote, kirjutas komponeerimise õpetusest, samuti kirjan- dusest ja ajaloost. Muuseumil on ajakirja 1893., 1894. ja viimane, 1897. aastakäik.

19. sajandi lõpust on pärit M. Härma (Hermann) laulukogumikud «Pühade laulud segakooridele», 1894, ja «Miina Hermannini laulukooride kontserdi laulud», 1898.

20. sajandi algusest hakkas noodikogumikke ilmuma üha sagedamini, autoriteks M. Härma, R. Tobias, J. Aavik, V. Tamman, R. Ritsing jt.

Vanim laulupeo kava pärineb 1891. aastal toimunud IV üldlalupeolt. 1923. aastast anti välja laulupeo juhte, hilisema nimetusega teatmikke. Nendest väljaannetest leiame osavõtivate laulukooride ja puhkpilliorkestrite, sõjajärgsetest ka rahvatantsukollektiivide nimekirjad, dirigendid ja tantsujuhid, üldjuhtide elulood, laulupeokontsertide ja vabaõhuetenduste kavad. Teatmikes on ettevalmistuskomisjonide koosseisud, märkide ja rosettide kirjeldused ja tähendused ning teave peoliste lauluväljakul pakutavatest teenustest.

Diplomite kogusse kuuluvad laulukooride ja koorijuhtide aukirjad, teiste hulgas ka 1969. aasta Tartu juubelipeo aukiri. Laulupeo kujundaja, Vanemuise teatri peakunstnik Meeri Säre on kujundanud ka afišil ja aukirjal oleva laulupuu.⁶

Vähe on säilinud laulupidude pääsmeid, sest mälestuseseme väärtust neil pole. Esmakordselt olid pääsmed kaunilt kujundatud 1990. aasta laulupeol. Kujundaja Ene Ammer kasutas piletitel Tõstamaa laulukoori, Väägvere puhkpilliorkestri, rahvatantsijate ja lastekooride lauljate fotosid. Pääsmed trükiti Soomes.

Arhiivkogusse kuuluvad laulupidudele pühendatud postmargid, postkaardid ja ümbrikud.

1933. aastal lasti käibele kahe-, viie- ja kümnesendised laulupeomargid.

1965 tuli käibele postmark Eesti NSV XXV, millel on kujutatud Tallinna laululava. Laulupeo 125 aasta juubelit 1994. aastal tähistati postmargi väljandamisega. Laulupidude postkaardid ja ümbrikud ilmusid 1960, 1965, 1969, 1985, 1994 ja 1999.

Laulupidude ajalugu käsitlevad trükised asuvad raamatukogus.

3. Fotokogu

Esimesi üldlaulupidusid kajastavaid fotosid leidub muuseumi fotokogus vähe. Seni teadaolevalt ei ole säilinud ühtki Eesti esimest üldlaulupidu (1869) kajastavat fotot, ka II (1879) kohta on fotomaterjali napilt. Esimese viie laulupeo fotodest on umbes pooled 1950.–1960. aastatel Tartu Teeninduskombinaadi fotograafide Ülo Rootslase ja Eduard Sellekese (1895–1976) tehtud überpildistused. Need on valminud teistes muuseumides, erakogudes või fotograafide isiklikus valduses olevate originaalfotode järgi. Näitena võib siinkohal tuua linnamuuseumi kogus asuva fotokoopia laulupeo ajalugu käsitlevast kirjandu-

⁶ Laulupuul olid kirjas kõigi eelnevate üldlaulupidude daatumid. EKP Keskkomiteed ärritas laulupuu, eriti aga 1928. a toimunud IX üldlalupeo nimetamine, kuna see oli pühendatud Eesti Vabariigi X aastapäevale. Nõuti aastaarvu 1928 kustutamist. Tartlastel õnnestus oma ideed siiski kaitsta. Andmed E. Alekannult.

sest väga tuntud Reinhold Sachkeri (1844–1919) päevapildi järgi loodud tundmatu autori vasegravüürist (originaal asub ERMis).

Arvukamalt originaalfotosid võib leida alates Tallinnas peetud III üldlaulupeost. Tallinna fotograaf Hans Kristin on jäädvustanud peo rongkäiku ja lauljaid laval. IV laulupidu (1891) peeti taaskord Tartus, sellest on muuseumi kogudes neli esimese eestlasest päevapiltniku R. Sachkeri fotot. Nii need kui ka paljud teised R. Sachkeri ülesvõtted on muuseumidesse jõudnud tänu Tartu fotograafile E. Sellekesele, kes lisaks sõdadevahelise Tartu kultuurielu ja linnapildi viljaka ülespildistajana on R. Sachkeri klaasplaatnegatiividest valmistanud kümneid fotosid. Laulupidusid kajastavaid kuulsa tartlasest päevapiltniku originaalfotosid on linnamuuseumi kogudesse jõudnud kümnekond, sealhulgas kõigile V laulupeost (1894) osavõtnud lauljatele ja mängijale kingitud üldvaade peolistest ja üldjuhtidest. Lõviosa R. Sachkeri loomingust asub EKMi ja ERMi kogudes.

Fotokogu kõige väärtuslikumaks osaks võib lugeda 19. sajandi fotosid, seda nii foto- kui ka kultuuriloolise väärtuse poolest. Viimased aastad on toonud sellesse lisa. 2009. aastal annetas Evi Mihklisoo muuseumile foto Tarvastu Laulu- ja Mängukoorist II üldlaulupeol (TMF 1321, tahvel 20). Foto kuulus E. Mihklisoo vanaisale Mihkel Terienile, Tarvastu Laulu- ja Mänguseltsi asutajaliikmele ning metsasarvemängijale. Foto tagaküljelt leiab M. Terieni daatumi ja osaliselt loetava mängijate nimekirja. Väärtuslikku täiendust sai muuseumi kogu 2008. aastal koorijuhi ja õppejõu Tiiu Otsuse annetusega (TMF 1287: 1–6), kelle vanavanaisa Märta Teder oli 19. sajandi lõpukümnenditel Luunja rahvaraamatukogu segakoori juhataja. Kuuest annetatud fotost vanimal on arvata-vasti jäädvustatud II laulupeost osavõtnud meeslauljad (foto autor teadmata). Neljal fotol on jäädvustatud Luunja koorilauljad ja orkester V laulupeol. Haruldane on ka R. Sachkeri foto V laulupeo komisjonist (joonis 3).

1894. aasta pidu jäi viimaseks Tartus peetud üldlaulupeoks, edaspidi toimusid ühislaulmised Tallinnas. Sellest tingituna on edasine fotomaterjal muuseumi kogudes enamasti Tartu-keskne. Head kajastamist leiavad Tartu muusikapäev (1909), Tartu koolinoorte ja maakondlikud laulupeod sõdadevahelisel ajal ning siin peetud ülemaaline meeslaulupäev (1939). Kahekümnendatel ja kolmekümnendatel aastatel töid Tartusse kõige rohkem mängijaid ja lauljaid Tartumaa laulupeod, need toimusid aastatel 1926, 1930, 1935 ja 1940 praeguse Tamme staadioni kohale 1926. aastal rajatud lauluväljakul. Tartus peetud maakondlikud peod kujunesid osavõtvate kooride hulgalt palju rahvarohkemaks ja kunstiliselt tasemelt kõrgemaks kui teised maakondlikud peod. See andis kogu ettevõtmisele üleriigilise tähtsuse. Tartu laulupidude fotod pärinevad suuremalt jaolt eespool mainitud E. Sellekeselt ja tema kaasaegselt Tartu fotograafilt ja kirjastajalt Elmar Kaldilt (1898–1969). Linnamuuseumi fotokogusse kuu-

JONNIS 3. Tiiu Otsuse annetusena saadud foto V üldlaulupeo komisjonist 1894. a. TMF 1287: 5.

lub ca 60 Tartumaa laulupeo fotot. Arvukamalt on kajastatud 1926. aasta pidu, keerulistes oludes peetud 1940. aasta peost on säilinud vaid üksikud ülesvõtted. Sõdadevahelise aja üldlaulupidudest leidub fotokogus umbes kolmkümmend fotot, enamik neist on Tallinnas tegutsenud fotograafide tööde koopiad.

Arvukalt on fotografeeritud 1950.–1960. aastatel Tartus toimunud linna ja rajooni laulupidusid.

Tartumaa viimane laulupidu enne maakondade reorganiseerimist rajoonideks oli 1950. aastal. Sellest sündmusest on fotokogus kümmekond Udo Ripsi fotot. 1955. aastaks olid Tartu laulupeod kolinud Tamme staadionilt uude peopaika – Toomeorgu. 1955., 1959. ja 1960. aasta Tartu linna ja rajooni laulupidusid on kajastanud ajalehe Edasi kauaaegne fotograaf Richard Kangro. 1965. aasta Tartu linna ja rajooni laulupeo fotod on muuseumile annetanud Karl Kriibi. Vello Kutsar ja Rein Treier on annetanud kümneid poistekooride laulupidusid kajastavaid fotosid.

1969. aastal möödus 100 aastat I üldlaulupeost. Selle sündmuse tähistamiseks peeti Tallinnas üldlaulupidu, kaks nädalat enne seda oli meeleolukas juubelilaulupidu pidude sünnilinnas Tartus. Mõlemat sündmust on põhjalikult kajastanud Ants Nilson (snd 1931), keemiakandidaat ja EMÜ emeriitprofessor, kes lisaks teadustegevusele on andnud suure panuse Tartu kultuuriellu. 1950.

aastast on ta laulnud Tartu Akadeemilises Meeskooris ja 1956. aastast harrastusfotograafina jäädvustanud nii üld-, üliõpilas- kui ka kohalikke laulupidusid, samuti kooride kontserditegevust ning laulupidudega seotud isikuid (J. Simm, R. Ritsing, Gustav Ernesaks jpt).

2006. aastal avanes linnamuuseumil võimalus saada oma fondi umbes 10 000 fotonegatiivist koosnev A. Nilsoni kollektsioon. Kogu leidis juba samal aastal aktiivset kasutust laulupeomuuseumi püsiekspositsiooni koostamisel. 2009. aasta teisel poolel, seoses üleminekuga täiustatud andmebaasile-infosüsteemile MuIS algas fotonegatiivide ja diapositiivide digiteerimine, kirjeldamine ja arvele võtmine.

Tänu A. Nilsoni fotokogule on 1960.–1990. aastatel Tallinnas toimunud üldlaulupeod ja kohalikud Tartu laulupeod hästi kajastatud. Siiski ootab suur hulk pärast Eesti iseseisvumist peetud laulupidude materjali muuseumi kogusse vastuvõtmist. Koostöös Eesti Laulu- ja Tantsupeo Sihtasutuse ning Tartu laulupeo 2009 korraldusmeeskonnaga on muuseumisse vastu võetud sadu fotojäädvustusi 2009. aasta suve üldlaulupeost, laulupeotule teekonnast ja Tartu laulupeost.

4. Kunstikogu

Kunstikogusse kuuluvad laulupidudega seonduvad graafilised lehed (K. Põllu, H. Kamdron, J. Kuusik), maalid (A. Kivilo, K. Annuk, M. Säre), skulptuurid (R. Timotheus, E. Taniloo, A. Rimm) ning tarbekunst (S. Netšvolodov, T. Kähr, E. Kittus).

Laulupeomuuseumis on eksponeeritud Eevart Arraku maal Vanemuise Seltsi vanast majast ning Endel Taniloo skulptuurid J. Simmist, R. Ritsingust ja Heino Ellerist.

5. Numismaatika

1933. aasta X üldlaulupeoks vermis Eesti Pank mälestusmündi nimiväärtusega 1 kroon ning see oli käibel maksevahendina. Mündi aversil on laululava taustal lüüra, mille alumises servas on rooma number X ja külgedel aastaarvud 1869 ja 1933 (TM 1198: 35).

2009. aastal vermis Eesti Pank eesti laulu- ja tantsupidude traditsioonile pühendatud kullast ja hõbedast meenemündi. Eesti Panga president Andres Lipstok kinkis hõbemündi laulupeomuuseumile. Mündi kujundasid Tiiu Pirsiko ja Mati Veermets. 10-kroonise nimiväärtusega hõbemündil on meeste tantsuring, mida võib vaadelda ka ajarattana. Ajaratta pöörlemine ja peatumatu liikumine sümboliseerib laulu- ja tantsupidude pikka traditsiooni ning mine-

vikku, olevikku ja tulevikku. 1869. aastal tekkinud traditsiooni on hoitud ja kaitstud. Laulupidu on olnud paljude inimpõlvede jooksul meie iseolemise üks olulisimaid tunnuseid.⁷

Lõppsõna

1956. aastal, linnamuuseumi tegevuse teisel aastal, laekus muuseumi kogusse 1951. aasta «Tartu laulupeo teataja». Nii algas laulupeoteemalise fondi kujundamine. 54 aasta jooksul on seda fondi pidevalt täiendatud, eriti tõhusalt alates 2005. aastast.

Laulupeomuuseumi kogude täiendamine on vastutusrikas töö. Hetkekski ei tohi unustada, et ainuke ülevaatlik laulupidude traditsiooni tutvustav väljapanek Eestis on laulupeomuuseumi oma.

---

⁷ Tsiteeritud 10-kroonise hõbemündiga kaasnenud sertifikaati.

Materials related to Song Festivals in the collections of the Tartu City Museum

Heivi Pullerits, Kristiina Tael

Summary

In 2007 the Song Festival Museum was opened at 14 Jaama Street, Tartu. In the years 1870-1903 it was the home of the Vanemuine Cultural Society. This society played a special role in Estonian cultural history: it was the initiator of the first National Song Festival in 1869 as well as the Estonian National Theatre in 1870.

The museals related to song festivals are preserved in historic, archival, photographic, art and numismatic collections of the City Museum.

The historic collection holds conductors' batons, participants' and souvenir badges from song festivals, as well as flags of song societies, choirs and song festivals. The place of honour in the exposition is occupied by an exact replica of the baton that belonged to J. V. Jannsen, the initiator of song festivals.

In the archival collection you can find music books dating back to the 19th century, the rarest of them being the one originating from the 1st National Song Festival.

The most voluminous collection related to song festivals is the one preserving photographs. The first Estonian-origin photographer in Tartu was Reinhold Sachker, who was also an active member of the Vanemuine Society. The photos taken by him at the 4th and 5th Song Festivals are an excellent reflection of the song festival atmosphere. More than 10,000 photos and negatives dating from the second half of the 20th and first decade of the 21st century originate from the collection of choir singer A. Nilson.

The art collection includes pieces of graphic art, paintings, sculptures and applied art. The most valuable items of this collection (works by R. Timotheus, E. Taniloo, A. Rimm and E. Arrak) are displayed in the museum exposition.

To mark song festival jubilees, the Bank of Estonia has minted memorial coins. The first one was issued in 1933, to commemorate the 10th National Song Festival, and the latest one in 2009 to mark the 140th jubilee of song festivals.

Besides collecting and recording materials related to the song festivals in Tartu, the Song Festival Museum also aims its activities at the introduction of the Estonian song festival tradition.

ANNALIS

Tartu Linnamuuseum aastal 2009

Merike Toomas

I. Üldine ülevaade linnamuuseumi ja filiaalide tegevusest

2009. aasta oli Eestis muuseumiaasta. Senisest enam jälgis muuseumide tegevusi meedia ning nende käekäigu, uuenduste ja igapäevaste ettevõtmiste vastu tundis varasemast rohkem huvi ka tavakülastaja. Tartu Linnamuuseumi igapäevaste tööde – uurimused, näituste ettevalmistamine ja vahendamine, hariduslik tegevus ja meelelahutusprogrammid, kogude täiendamine ja korrastamine – kõrval jätkas 2008. aastal alustatud tegevust uue püsinäituse ettevalmistamisel teadurite töörühm arendusjuht Marge Renniti juhtimisel. Äsja valminud arengukavas seati olulisimaks eesmärgiks linnamuuseumi teise ehitusetapi elluviimine ja muuseumi kui nüüdisaegse ajaloo- ja külastuskeskuse väljaarendamine Euroopa struktuurifondide toel. 2007. aastaks valminud muuseumi juurdeehitise eskiisprojekti ja uue püsinäituse kontseptsiooni põhjal koostati Ettevõtluse Arendamise Sihtasutusele (EAS) eeltaotlus, et saada hinnang projekti abikõlblikkusele ja seejärel piirkondliku arengu kavandamise programmist toetust juurdeehitise ehitusprojekti, ekspositsiooni kujundusprojekti ning kogu projekti teostatavus- ja tasuvusanalüüsi koostamiseks. Üldiselt positiivsele hinnangule järgnes teade, et EAS lõpetab nimetatud programmi taotluste vastuvõtu. Teades, et endiselt on kasutada vaid olemasolev raha, jäi ainult üks võimalus: teha hästi oma igapäevast tööd ja valmistuda järgmiseks taotlusvooruks 2014. aastal. Hea töö tulemusena tuli septembris tunnustus Eesti muuseumide näituste festivalilt – esikoht näitusele «Aateline Suvirändur ja tema kullafond. Gustav Matto pärand Tartu Linnamuuseumis» (koostaja Teesi Kivivare, kujundaja Peeter Paasmäe) ja eripreemia meenekonkursilt EMMA omapärasele keskaegse kassikäpajäljega meenele (autor Aili Palm).

Üldine keeruline majandusseis mõjutas ka Tartu linna ja selle allasutuste tegevust ning nii tuli juba aasta alguses teha tööplaanis ja eelarves korrektiive. Vähenes trükiste väljaandmise raha, oluliselt tuli kärpida ka reklaamile ja turundusele planeeritud raha. Muuseumi finantseerimiseelarve oli 6 072 268 krooni, 2008. aastaga võrreldes 565 500 krooni võrra väiksem. Muuseumi majandamiseelarvesse laekus 408 768 krooni omateenitud tulu ja nii ei jäänud ära ükski planeeritud üritus ega näitus, ei kaotatud ühtegi ametikohta ega koonda-

tud ühtegi töötajat. 2009. aastal oli muuseumi koosseisus 28,5 täidetud ametikohta. Varasema teadussekretäri ametikoha asemele loodi arhiivkogu eest vastutava teaduri-koguhoidja ametikoht, sellele kohale asus muuseumi kauaaegne peavarahoidja Teesi Kivivare. Peavarahoidjana asus tööle Eesti Spordimuuseumi kogude osakonda juhtinud Kaie Jeaser. Eelarvekärbete tõttu tuli loobuda sisseostetud mehitatud valve teenusest ja selle asemele loodi muuseumi peahoone järelevaataja ametikoht.

Tartu Linnamuuseumis käis 2009. aastal 24 155 külastajat, sh	
linnamuuseumis	8384
laulupeomuuseumis	6167
O. Lutsu majamuuseumis	2978
19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseumis	2585
KGB kongide muuseumis	4041

Linna valitsemise ajalugu tutvustavat näitust Tartu raekojas vaatas hinnanguliselt 11 000 inimest, väljaspool muuseumi ruume eksponeeritud näitustel oli 6000 külastust.

II. Töö kogudega

Linnamuuseumi kogud täienesid 2009. aastal 1795 museaali võrra ja aasta lõpuks kuulus kogudesse 132 596 museaali. Oluliseks tegevuseks oli infosüsteemi MuIS töölerakendamine, et luua alus museaalide kontrollitud ja süsteemsele haldamisele ning nende säilivuse jälgimisele. Aasta jooksul sisestati infosüsteemi 2725 museaali, ühes varasemate KVISi andmebaasist ülekantud sisestustega oli 2009. aasta lõpuks MuISis leitav 21,5% muuseumi kogust (28 619 museaali). Teaduslikult inventeeriti 937 museaali. Neid inventeerivad ja sisestavad MuISi koguhoidjad: ajaloolise kogu hoidja Aime Kärner, fotokogu hoidja Eevi Kärddla, arhiivkogu hoidja Teesi Kivivare ja tekstiilikogu hoidja Sirje Härmas.

Aasta jooksul kasutati linnamuuseumi näitustel ja näitustel väljaspool muuseumi ning muuseumi külastanud uurijate poolt 1328 museaali. Uurijad tutvusid museaalidega 162 korral. Korraldati kaheksa fondiekskursiooni.

Hoidlates jätkus igapäevane korrastustöö, inventuuri tehti arhiiv- ja arheoloogiakogus. Näitust «Hõbeda lummuses» ette valmistades pildistati 108 hõbedakogu museaali. Aasta jooksul puhastati ennistuskogus Kanut 55 hõbeeset ja üks arheoloogiakogusse kuuluv museaal. Muuseumi konservator Maie Austa korrastas arhiiv- ja fotokogu materjale: puhastas 7495, konserveeris 1409 ning restaureeris 241 lehte ja fotot, lisaks puhastas kaks maali ja ühe maketi. Restau-

raator Sirje Härmas puhastas 91 ajaloolise kogu eset, sh 19 metallet. Säilivuskontrolli, kuivpuhastuse ja külmutuse läbis 247 eset. Kogude hoiutingimuste parandamiseks tihendati hoidlate aknaid ja hangiti ajaloolise kogu esemete säilitamiseks sobivad karbid. Arheoloogiakogu säilitustingimuste parandamiseks soetati niisuti.

O. Lutsu majamuuseumi kogu täienes 55 museaali võrra ja 2009. aasta lõpul kuulus selle kogusse 4969 säilikut.

MUSEUM TÄNAB ANNETAJAID, kes aitasid kaasa Tartu linna kultuuriloo jäädvustamisele: Andres Lepp, Allan Gulli, Ilme Reintam, Marju Vilbaste, Tiiu Tammeorg, Juta Kama, Anatoli Larionov, Andi Toomla, Eve Peets, Margit Koppel, Avo Rootslane, Anneli Klaus, Külli Lupkin, Kristel Tannik, Endel-Eduard Taniloo, Enn Tarto, Mati Meos, Vello Sainast, Aldur Pihlau, Kaia Ivask, Elo Melk, Linda Ivanov-Kraft, Evi Mihklisoo, Heinar Ivanov, Asta Kivilo, Sten Weidebaum, Katrin Koik, Mati Raamat, Örne Oja, Ants Nilson, Aksel Voltri, Ilmar Koppel, Roland Ilp, Vello Valdma, Andres Jäägimaa, Robert Närska, Peeter Volt, Harri Jõesaar, Leida Kikka ja Meelis Tamberg.

O. Lutsu majamuuseumi kogu aitasid täiendada Elmar Trink, Silja Paris, Jaanus Järs, Arne Tegelmann, Mare Tommingas, Elmar Uuk ja Lehte Kell.

III. Teadustöö

Artiklid

a) teaduslikud artiklid

Arvi Haak, Martti Veldi: «Archaeological documentation of the remains of a stone building at Mõniste» kogumikus «Archaeological Fieldwork in Estonia 2008», Tallinn 2009, lk 203–209.

Arvi Haak, Tõnno Jonuks, Meelis Friedenthal: «Märkidega kiviketas Ratama talust» Viljandi Muuseumi aastaraamatus 2008, Viljandi 2009, lk 47–61.

b) populaarteaduslikud artiklid

Arvi Haak: «Lisandusi Tartu Linnamuuseumi arheoloogiakogule 2008. aastal» Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus 2009, Tartu 2009, lk 151–157; «Kuidas teha kollektsiooninäitust? Näituse «Kangas hansalinnas» ettevalmistamisest», sealsamas lk 71–76.

Eevi Kärkla: «Represseeritute seotud materjale Tartu Linnamuuseumi arhiiv- ja fotokogus» Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus 2009, Tartu

- 2009, lk 79–86; «Kodulinnale mõeldes» ajalehes Tartu Postimees 2009, 29. jaanuar.
- Teesi Kivivare: «Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasvust 2008. aastal» Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus 2009, Tartu 2009, lk 145–150.
- Merike Toomas: «Tartu Linnamuuseumi 2008. a tegevuse ülevaade» Tartu Linnamuuseumi aastaraamatus 2009, Tartu 2009, lk 127–143.
- Kaie Jeaser: «Eesti muuseumide infosüsteem» ajakirjas Muuseum 2009, nr 2 (26), lk 17–22.
- Heivi Pullerits: «Raamat kutsub linnas jalutama» ajalehes Tartu Postimees 2009, 20. november.

Ettekanded

- Arvi Haak: «Possibilities of interpreting find complexes from the cesspits of Tartu, Estonia (13/14th–16th century) in understanding the context of textile finds» (koos E. Russowi ja A. Tvaoriga) rahvusvahelisel seminaril «Urban textiles in social context» Tartu Linnamuuseumis 11.09, «Problems of defining ethnic identity in medieval Estonian towns on the basis of archaeological sources (on the example of Tartu and Viljandi)» Balti arheoloogiaseminaril BASE-4 Tvärminnes (Soome) 08.10.
- Eero Heinloo: «Linnade planeerimispõhimõtteid muinas- ja keskajal» Tartu Linnamuuseumi 27. linnaajaloopäeval 30.10.
- Kaie Jeaser: «Central Information System of the Estonian Museums» (koos I. Eensaarega) Santiagos (Tšiili) CIDOC korralisel aastakonverentsil teemal «Documentation in the XXI Century: connecting cultural heritage information» 01.10.
- Heivi Pullerits: Tartu Ülejõe linnaosa kujunemisest ja elanikest 19.–20. sajandil Tartu Linnamuuseumi 27. linnaajaloopäeval 30.10.
- Marge Rennit: «Tartu ja ülikooli kuvand 19. sajandi reisikirjeldustes» TÜ doktorantide konverentsil 17.04, «Tartu ja tema ülikool 19. sajandi alguse reisikirjeldustes» 19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseumis 12.03.
- Liivi Rosenvald: «Oskar Luts nooreestlaste ajastul» O. Lutsu majamuuseumi 45. aastapäevale pühendatud ettekandepäeval Tartu Linnamuuseumis 23.03.
- Ardi Siilberg: «Harjumaa Komitee operatiivgrupp Leningradis 1944. aastal» endiste õpilasvabadusvõitlejate aastakonverentsil Tartus 21.02, «Maakondlikud operatiivgruppid» Murtud Rukkilille Ühingu aastakoosolekul 30.06, «Kommunismi kuritegude uurimisest Eestis» Tartumaa Muuseumi ettekandepäeval 08.04 ja «KGB kongide muuseumi tegevu-

sest ja koostöövõimalustest endiste poliitvangidega» Endiste Poliitvangide Ühenduse aastakoosolekul Tartu Linnamuuseumis 13.04.

Loengud

Kaie Jeaser: «Dokumentatsioon ja otsingud infosüsteemis MuIS» Eesti Muuseumiühingu korraldatud väikemuuseumide õppepäeval Lõuna-Eesti muuseumidele 26.10 ja «Kogumise dokumenteerimine ja kogumise eeltöö teostamine infosüsteemi MuIS kaasabil» muuseumiühingu korraldatud väikemuuseumide õppepäeval 10.11.

Ardi Siilaberg: «Kooliõpilaste vabadusvõitlus Tartu linnas» Eesti Vabariigi aastapäeva aktusel Tartu Tamme gümnaasiumis 23.02 ja «Julius Kuperjanovi mälestamine nõukogude perioodil» Kuuste põhikoolis 09.10.

Silja Paris: «Näitus kui nähtus» TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudi üliõpilastele 22.05.

Astrid Madsen: «Ülejõe linnaosa ajaloo» Ülejõe linnaosa päevadel 16.05.

Heivi Pullerits: «Rahvuslik ärkamine» Eesti Panga muuseumis näituse «Laulupidu läbi aegade» avamisel 03.07.

Uurimistöö

1. 2009. aastal avatud näituste ettevalmistamine

Aime Kärner: Tartu hõbesepade ajalugu («Hõbeda lummuses»).

Liivi Rosenvald: O. Lutsu majamuuseumi ajalugu 1964–2009 («Uks lapsepõlve»).

Kristiina Tael: Tartu laulupidude ajalugu («Laulupidu teeb rahvas! Tartumaa laulupeod 1926–1940»).

2. Näituste ja publikatsioonide ettevalmistamine aastateks 2010–2011

Heivi Pullerits: näituse «140 aastat Vanemuise sõnateatrit» koostamine (avati 2010. a jaanuaris).

Ardi Siilaberg: näituse «Tartu sõjatules 1941–1944» materjali kogumine ja ettevalmistamine.

Eevi Kärkla: näituse «Tartu arhitekt Raul-Levroit Kivi» ettevalmistamine ja trükise «Tartu monumendid» koostamine.

Teesi Kivivare: püsiekspositsiooni osa «Vabadussõda ja Tartu rahu» ettevalmistamine (avati 2. veebruaril 2010).

JONNIS 1. Linnamuseumi ajalooroomatut «Linnamuseum ja tema aeg» esitleb selle koostaja Helvi Pullerits.
Foto: Joonas Üunapuu.

Marge Rennit: Tartu 19. sajandi mööblitootmise ajalugu (näituse ettevalmistamine).

Tartu ajalugu käsitleva uue püsinäituse ettevalmistamine, töörühmas on Eero Heinloo, Arvi Haak, Silja Paris, Aime Kärner, Heivi Pullerits, Kristi Mus-teikis, Marge Rennit, Teesi Kivivare, Ardi Siilaberg ja Eevi Kärddla.

Väljaanded

«Linnamuseum ja tema aeg», koostaja Heivi Pullerits. Tartu 2009.

«Kangas hansalinnas», näituse kataloog, koostaja Riina Rammo, toimetaja Arvi Haak. Tartu 2009.

Aastaraamat «Tartu Linnamuseum 2009». Koostaja ja toimetaja Marge Rennit. Tartu 2009.

«Laulupidu teeb rahvas! Tartumaa laulupeod 1926–1940», näitusega kaasnenud trükis, koostaja Kristiina Tael. Tartu 2009.

«Tartu Linnamuseumi kalender 2010», meenetrükis, koostaja Aime Kärner, kujundaja Jane Liiv, fotograaf Tiia Reisner. Tartu 2009.

Ekspertarvamused ja retsensioonid

- Arvi Haak: Kristel Kivi (TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut) magistritöö «Uderna küla kesk- ja varauusajal» retsenseerimine.
- Eero Heinloo: Andrus Rehemaa (TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut) bakalaureusetöö «Tartu keskaegsete kiviehitiste vundamendid» retsenseerimine.
- Silja Paris: ekspertarvamused TÜ ajaloomuuseumi ja Eesti Põllumajandusmuuseumi uue ekspositsiooni kontseptsioonile.
- Marge Rennit: ekspertarvamus kultuuriministeriumi ettevalmistatud «Eesti kultuuripärandi hoidmise ja väärtustamise arengukava aastani 2030» mustandversioonile ja Ene Holstingi (TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut) bakalaureusetöö «Kohila alev ja vald 19. sajandi lõpust kuni aastani 1918» retsensioon.
- Ardi Siilaberg: kogumiku «Hirvepark 1987. 20 aastat kodanikualgatusel, mis muutis Eesti lähiajalugu» teaduslik retsensioon Ajaloolises Ajakirjas nr 1/2, 2009; samuti ekspertarvamus Narva mnt 123 keldrist leitud vangikambrite kohta Tartu linna muinsuskaitse komisjonile ja Sirje Piho (TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut) bakalaureusetöö «1978. aasta venestusotsus ja selle tagajärjed» retsensioon.

Juhendamine ja konsultatsioonid

- Arvi Haak võttis osa ERMi uue püsiekspositsiooni keskaja osa ettevalmistamise töörühma tööst.
- Sirje Härmas osales eksperdina kultuuriministeriumi juurde moodustatud tekstiilirestauraatorite kutseeksami komisjonis.
- Kaie Jeaser juhendas TÜ ajaloo eriala üliõpilaste museoloogiapraktikat ning koolitas kultuuriministeriumi tellimusel Eesti muuseumide töötajaid teemal «Museaali vastuvõtt ja kirjeldamine MuISis» ja «Dokumentatsioon MuISis», samuti osales kultuuriministeriumi juurde loodud muusealide arvelevõtu, säilitamise ja hoiustamisega seotud dokumentatsiooni väljatöötamise töörühmas.
- Silja Paris konsulteeris Värska muuseumi uue ekspositsiooni kujunduse lahendusi ning koostas Tartu vaksalihoonesse kavandatava raudtee ajalugu käsitleva püsiekspositsiooni eskiisprojekti.
- Liivi Rosenvald konsulteeris ETV võtteriühma, kes valmistas «Eesti kultuuri teleentsüklopeedia» sarjas ette O. Lutsu tutvustavat dokumentaalfilmi.

Kristiina Tael osales Tartumaa laulupidude albumi «Kel on laulud laulda – 140 aastat Tartumaa laulupidusid» (koostaja Juhani Pütsepp, Tartu 2009) koostamise toimkonnas ja toimetas laulupidude ajalugu käsitlevad peatükid.

Arheoloogiliste kaevamiste aruanded, välitööd ja järelevalve

Arvi Haak: «Aruanne arheoloogilistest uuringutest Tartus, K. E. von Baeri tn 4 tugimüüri juures 2008. aastal».

Eero Heinloo: «Aruanne arheoloogilisest järelevalvest Lutsu tn 2/4 sidekaabli paigaldamisel 2008. aastal», samuti teostas arheoloogilist järelevalvet ja koostas vahearuande «Arheoloogilise järelevalve ja uuringute tulemustest Kүүini tänava rekonstrueerimisel 2009. aastal».

Konverentsid ja ettekandepäevad

Linnamuuseum

02.02 Tartu rahu aastapäevale pühendatud ettekandepäev, korraldas Ardi Siilberg, ettekande tegi Mari-Leen Tammela, «Kommunistlik liikumine Eestis 1920–1925 – marginaalnähtus või arvestatav poliitiline jõud?».

23.08 MRP 70. aastapäevale pühendatud konverents, korraldas Ardi Siilberg.

Ettekanded: Olaf Mertelsmann (TÜ), «Stalini terror Euroopa kontekstis»; Tõnu Tannberg (TÜ), «Nikita Hruštšov ja repressioonid NSV Liidus»; Aigi Rahi-Tamm (TÜ), «Okupatsioonivõimude «vaenlaseks» saamise viisidest»; Anu Raudsepp (TÜ), «TÜ usuteaduskonna dekaan Siegfried Aaslava saatusest Siberis 1946–1955».

11.09 TÜ kultuuriteooria tippkeskusega koostöös korraldatud rahvusvaheline seminar keskaegsetest tekstiilileidudest ja nende tõlgendamise võimalustest «Urban textiles in social context», korraldajad Arvi Haak ja Riina Rammo.

Ettekanded: Klaus Tidow (Neumünster), «Gewebefunde aus Ausgrabungen des Spätmittelalters und der Frühneuzeit in Deutschland»; Jerzy Maik (Łódź), «Wollweberei in einer mittelalterlichen Stadt. Elbinger Beispiel»; Geoff Egan (London), «Archaeological Evidence for Cloth

JÕONIS 2. Tekstiiliseminarist osavõtjad ekskursioonil Lõuna-Eestis Vastseliina linnuses. Foto: Arvi Haak.

Finishing in London and the Textile Trade between England and the Baltic»; Frances Pritchard (Manchester), «Conspicuous waste: excavated textiles from 14th-century deposits in London»; Hanna Zimmerman (Groningen), ««Textiel in Context». Late 16th century textiles from Groningen and their context»; Rotraut Kahle, Edgar Ring (Lüneburg), «Frühneuzeitliche Textilfunde in der Hansestadt Lüneburg im Kontext bildlicher und archivalischer Quellen»; Riina Rammo (Tartu), «Social status and identity in medieval urban fashion of Tartu (Estonia). Archaeological sources»; Arvi Haak (Tartu), Erki Russow (Tallinn), Andres Tvaari (Tartu), «Possibilities of interpreting find complexes from the cesspits of Tartu, Estonia (13/14th–16th century) in understanding the context of textile finds»; Kirill A. Mikhailov (Peterburi), «Gold Embroidery Fabrics in Ancient Russian Towns».

30.10 27. Tartu linnaajaloo päev, korraldas Marge Rennit.

Ettekanded: Eero Heinloo (Tartu Linnamuuseum), «Linnade planeerimise põhimõtteid muinas- ja keskajal»; Epi Tohvri (Tallinna Tehnikaülikool), «18. sajandi lõpu ja 19. sajandi I poole linna hoonestust mõjutanud eeskujud Lääne-Euroopast»; Mart Siilivask (muinsuskaitseamet), «Ehitismääruste mõjust Tartu ruumilisele arengule 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi alguseni»; Robert Treufeldt (MTÜ Castellum), «Aedlinnade ideest ja kujunemisest Tartus»; Lea Teedema (Eesti Ajalooarhiiv), «Suplinna kujunemisest 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni»; Heivi Pullerits (Tartu Linnamuuseum), «Tartu Ülejõe linnaosa kujune-

misest ja elanikest 19.–20. sajandil»; Raal Kivi, «Tartu linnaruumi arendamine 1970.–1980. aastatel»; Tõnis Kimmel (Tartu linnavalitsus), «Kas Tartu häbeneb ennast? Linnasüda sõja eel ja 65 aastat peale sõda».

O. Lutsu majamuuseum

23.03 O. Lutsu majamuuseumi 45. aastapäeva puhul ettekandepäev «Kirjanik ajas ja ruumis», korraldas Liivi Rosenvald.

Ettekanded: Heivi Pullerits (Tartu Linnamuuseum), «Muuseumi sotsiaalsest rollist»; Liivi Rosenvald (O. Lutsu majamuuseum), «Oskar Luts nooreestlaste ajastul»; Maarja Vaino (A. H. Tammsaare muuseum), «Külalise-na ühes ajas ja kahes majas»; Toomas Muru (B. Alveri muuseum), «Näiteid arbujate aja- ja ruumipoeetikast»; Hando Runnel, «Muuseumirahu».

28.10 Eesti kirjanike muuseumide seminar, kus käsitleti kirjandusmuuseumide 2009. aasta konverentside temaatikat.

Ettekanded: Maarja Vaino (A. H. Tammsaare muuseum), «Kirjandus-turism ja kirjanike muuseumid»; Piret Meos (E. Vilde muuseum), «Euroopa majamuuseumide kuraatorite seminar Pariisis»; Katrin Rändvee (A. H. Tammsaare muuseum), «Ajarännakud muuseumis»; Kairi Toomet (E. Vilde muuseum), «Ungari kirjanike muuseumide renessanss. Mida võiksime sellest õppida?».

IV. Näitused, muuseumipedagoogika, programmid ja üritused

Linnamuuseum

Näitused

a) muuseumis

«Aateline Suvirändur ja tema kullafond. Gustav Matto pärand Tartu Linnamuuseumis» (koostaja Teesi Kivivare, kujundaja Peeter Paasmäe) 24.10.2008–27.04.2009; «Tartu Kammivabrik 90» (koostaja Aime Kärner, kujundaja Silja Paris) 25.01–31.12; «Lipp! Eesti lipu lugu» (Eesti Ajaloomuuseum) 30.01–29.03; «Ants Piip 125» (koostaja Teesi Kivivare, kujundaja Silja Paris) 23.02–01.04; «Kangas hansalinnas» (koostaja Riina Rammo, kujundaja Jaana Ratas, korraldus Arvi Haak) 8.05.–19.09; «Öös on asju. Linnamuuseumi eksponaat nr 1» 16.05–20.09; «Tantsiv Muu-

JOONIS 3. Näitust «Aateline Suvirändur ja tema kullafond» eksponeeriti Narva Muuseumis. Foto: Peeter Paasmäe.

miorg» (Tampere Kunstimuuseum) 16.05–22.06; «Heinar Ivanovi mär-
gid» (koostaja Aime Kärner) alates 08.07.2009; «Lõpetamata Pallas
(1940–1945)» (koostaja Enn Lillemets) 25.09–31.10; «Hõbeda lummuses»
(koostaja Aime Kärner, kujundaja Jane Liiv) 6.11.2009–28.03.2010.

b) väljaspool muuseumi

«Aateline Suvirändur ja tema kullafond. Gustav Matto pärand Tartu Lin-
namuuseumis» Narva Muuseumis 18.09–18.12; «Kangas hansalinnas»
Viljandi Muuseumis, 07.10.2009–10.01.2010; «Eesti Vabadussõda 1918–
1920» Mäksa vallamajas 11.02–28.03; «Lembit Lepa maalid» TÜ euro-
kolledžis alates 27.01.2009; Maydelli pildiseeria Tähtvere päevakeskuses
alates 01.02.2009.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Aasta jooksul anti muuseumitunde «Veneetsia peekri maalimine», «Vapp»,
«Kultuurkihi joonistamine ja värvimine», «Keskaegne Tartu», «Mün-
did», «Suur varandusejaht», «Hariduselu Tartus 17. sajandil», «Tartu 18.
sajandil», «Eesti lipu lugu» ja «Tartu Liivi sõjast Põhjasõjani» (pedagoog
Astrid Madsen, info- ja programmijuht Kersti Kivirüüt).

JOONIS 4. Näitust «Kangas hansalinnas» eksponeeriti Viljandi Muuseumis. Foto: Herki Helves.

Näituste «Aateline Suvirändur ja tema kullafond. Gustav Matto pärand Tartu Linnamuuseumis» ja «Hõbeda lummuses» juurde koostati uued õppeprogrammid. Näituse «Kangas hansalinnas» juurde sisustati õpituuba (Astrid Madsen, Kersti Kivirüüt, tehnik Joonas Öunapuu).

Linnas tehti juturetki «Toomemägi. Ajalugu ja legendid» ja «Seiklusmängud läbi ajaloolise Tartu».

Õpilastele korraldas Kersti Kivirüüt Tartu rahu aastapäevaks eriprogrammi «Eesti-Vene suhted läbi aegade». Eesti Vabariigi aastapäeval toimus kooliõpilaste viktoriin, millele eelnes osalejate õppepäev, teemaks oli seekord «Eesti NSV ja Tartu». Kahes vanuserühmas võistles 61 õpilast.

Seoses keskaegseid tekstiilileide ja -tehnikaid tutvustava näitusega «Kangas hansalinnas» oli 23.05 keskajateemaline perepäev (põhikorraldaja Arvi Haak). Lastele korraldati mänguline programm, täiskasvanutele peeti loenguid arheoloogilistest tekstiili ja rõivastuse leidudest (Riina Rammo) ning 14. sajandi rõivastuse lõigetest ja rõivaste valmistamisest (Eve Valper). Päeva lõpetas keskaegsete tantsudega ansambel Saltatriculi.

Muuseumiööl 16.05 luges Muumi-lugusid Merle Jääger, külastaja sai nautida Tampere Kunstimuuseumi näitust «Tantsiv Muumiorg», kuulata kittarimuusikat ja osaleda otsimismängus.

19.09 korraldati perepäev Tartu suurperedele.

J00NIS 5. Tartu hansapäevadel musitseerisid linnakodaniku muuseumi ees noored interpreetid. Foto: Kristi Musteikis.

Detsembris viidi läbi jõuluprogramm «Höbedased jõulud Katarina juures», selles osales 456 last. Aasta lõpus valmis väikestele muuseumihuvilistele mõeldud multifilm «Jussike Tartu Linnamuuseumis», mille stsenaariumi koostasid Silja Paris ja Kersti Kivirüüt.

22.09 esitleti filmi «Balti apell 25», millele eelnes Enn Tarto ettekanne.

5.12 kohtus ajaloo huvilistega ja tutvustas oma uut ajaloolis-psühholoogilist dokumentaalfilmi «Soome lahe õed» kirjanik ja ajakirjanik Imbi Paju.

Jätkus koostöö linnaosapäevi korraldava Tiigi seltsimajaga. Ülejõe linnaosa ajalugu tutvustas ja samasisulise viktoriini valmistas ette Astrid Madsen. Eevi Kärkla juhatas nii Ülejõe kui ka Tähtvere linnaosa päevadel kultuuriloolist jalutuskäiku.

19. sajandi Tartu linnakodaniku muuseum

Näitused

«Maria kirjad» (koostaja Kristi Musteikis, kujundaja Silja Paris) alates 23.09.2009 ja «Islandi kolmteist jõuluvana» (Kristín Sigurðardóttir, Islandi saatkond, Kristi Musteikis, Silja Paris) 11.12.2009–10.01.2010.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Kristi Musteikis juhatas muuseumitunde «Vürtsid ja ürdid» ja «Mina, Tartu kodanik» ning jõuluprogramme.

Muuseumiöö programmi sisustasid õpilased: luulet ööst lugesid Tartu Miina Härma gümnaasiumi õpilased ning tšellol ja viiulil musitseerisid noored interpreedid. Muuseumikuul osaleti kooliõpilaste orienteerumismängus «Muuseumijaht».

«Teeõhtul Kotzebue laua ümber» rääkis Otto von Kotzebue elust ja tegevusest ning tema osast Vene polaaruurimises teadusajaloolane Erki Tammiksaar. Vaadati dokumentaalfilmi «*Spe fretus* – lootusele tuginedes» Adam Johann von Krusensterni elust ja tegevusest, kommenteeris Terje Lõbu.

Kevadel korraldati sarjas «Teeõhtud Tartu ajaloost» viis üritust: «Ülikooli väikesed inimesed. Lugusid pedellidest ja kalefaktoritest», esines Lea Leppik; Tartust ja tema ülikoolist 19. sajandi algupoole reisikirjades rääkis Marge Rennit; «Tartu seltskonnaelust 19. sajandil», külas oli Evald Kampus; «Üliõpilaste kommetest 19. sajandil», esines Hillar Palamets, ja Tartu lugemisringidest rääkis Malle Salupere.

Legendaarse tartlase Uku Masingu 100. sünniaastapäeva puhul kõneles Külliki Kuusk Masingu luulest ja elutunnetusest; postist ja postiteenitusest Tartus 19. sajandil rääkis Aive Küng (21.09).

Ungari muinasjutuõhtul «Kus isegi lind ei lenda» (13.09) olid külas Krisztina Toth Ungarist ja Piret Päär.

Üliõpilaste sügispäevadel esitasid TÜ ajalooringi liikmed kostümeeritud kava «Pildikesi 19. sajandi üliõpilase elust Tartus».

Koostöös Tiigi seltsimajaga osaleti projektis «Jõululinn Tartu» ja muuseumis oli selle raames kolm advendiüritust: Islandi jõulukommetest rääkis Mait Trink, Islandi muljeid jagas Mart Kuldkepp ja soome jõuludest esitasid näidendi Tartu soome kooli õpilased. 2008. aastal alguse saanud regilaulutuba toimus kümnel korral, korraldajaks Karmen Puidak (ansambel Sinimaniseele).

Laulupeomuuseum

Näitused

a) muuseumis

Tiigi seltsimaja ja Tartu Käsitööklubi näitus «Vaibamuusika» (kujundaja Silja Paris) 15.05–7.06; «Laulupidu teeb rahvas! Tartumaa laulupeod

JÕONIS 6. Laulupeomuuseumi jõuluprogrammi viisid läbi pedagoog Katrin Välja ja kuraator Kristiina Tael.
Foto: Oliver Ollisaar.

1926–1940» (koostaja Kristiina Tael, kujundaja Joonas Õunapuu) 11.06–31.10; «Tuli, vesi, laul ja pidu. Väljapanek «TuleTulemisest» – sellesuvisel laulupeotule teekonnast» (koostaja Kristiina Tael, kujundaja Joonas Õunapuu) 10.10–15.11.

b) väljaspool muuseumi

«Laulupidu teeb rahvas! Tartumaa laulupeod 1926–1940» Kõrveküla (01.11–30.11) ja Koosa (01.12–31.12) raamatukogus.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Pedagoog Katrin Välja koostas uued õpilaspilaprogrammid ««Mu isamaa, mu õnn ja rõõm» 140-aastane», «Koidula = Lydia Jannsen» ja «Hümn». Gümnaasiumiõpilastele korraldati Johann Voldemar Jannseni 190. ja I üldlaulupeo 140. aastapäevale pühendatud viktoriin. SA Eesti Laulu- ja Tantsupeo tellimisel koostati veebiviktoriin (www.maaleht.ee) ja rahvusringhäälingu tellimisel viktoriin, mis oli ETV2 eetris 25. üldlaulupeo otseülekannete ajal. Tartu linna ja maakonna õpilastele toimus ülevabariigilise etluskonkursi «Koidulauliku valgel» eelvoor. Septembris peeti laste joonistusvõistlus «Head aega, suvi! Tere, sügis!», millel oli seekord kolm teemat: «Minu suvi maal», «Minu suvi linnas» ja «Käisin laulupeol/tantsupeol». Aasta lõpus viidi õpilastele läbi programm «Jõule oodates».

Kuna 2008. aasta lõpus jõudis laulupeomuuseumisse Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumi kogudesse kuuluv klaver, korraldati Tartu klaverimeistrit M. A. Ossi tutvustav üritus, kus esines muusikateadlane Alo Põldmäe.

Põlva harrastusteater esitas dokumentaalnäidendi «Jumalaga, härra pastor!» L. Koidula viimasest külaskäigust J. Hurda perekonna juurde Peterburi. Segakoor Meriko kontserdiga tähistati emakeelepäeva.

Koostöös Tiigi seltsimajaga korraldati II Ülejõe linnaosa päevad ja pargipidu. Muuseumiööl olid kavas ekskursioonid ja meelelahutusprogramm. Oma versiooni «Saaremaa onupojast» esitas muuseumi korraldatud Koidula näidendite konkursi laureaat, Salme vallateater Saaremaalt.

Näituse «Tuli, vesi, laul ja pidu!» avamisüritus kujunes omamoodi laulupeoks, kus meenutuste ja lauluga astusid üles tule teekonnal osalejad.

Aasta teisel poolel alustati Valli Ilviku eestvõttel salongiõhtute sarja «Kes sa oled?», huvilistega kohtusid koorijuhid Peeter Lokk, Maimu Sirel ja Uno Arro.

13.11 esitles oma uut trükist «Hulkuja Miina» muuseumi hea koostööpartner Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum.

KGB kongide muuseum

Näitused

«Valmistatud vangistuses» (koostaja Ardi Siilaberg, kujundaja Joonas Õunapuu) 25.03.–25.09.

O. Lutsu majamuuseum

Näitused

a) muuseumis

«Uks lapsepõlve» (koostaja Liivi Rosenvald, kujundaja Joonas Õunapuu) 23.03–20.04 ja 14.09–18.09; Eesti kirjanike muuseumide ühine esemenäitus «Kirjanik, aga ikkagi inimene» 24.04–30.05; Tartu Kunstikooli õpilastööd – illustatsioonid ja koomiksid 15.–16.05; Tartu Kroonuaia kooli õpilastööd 28.05; «Lembit Lepa ekliibrised. Eesti kirjanike portreed» 13.08–12.09.

b) väljaspool muuseumi

Eesti kirjanike muuseumide ühisenäitus «Elas kord kirjanik...» Tartu ja Tartumaa koolides (korraldas Liivi Rosenvald): Lähte ühisingümnaasiumis 2.–6.03, Tartu Mart Reiniku gümnaasiumis 9.–13.03 ja Tartu Kivilinna gümnaasiumis 23.–30.03.

JOOINIS 7. Eesti kirjanike muuseumide seminaril 28. oktoobril O. Lutsu majamuuseumis. Foto: Joonas Õunapuu.

Muuseumitunnid, programmid ja üritused

Koostati uued haridusprogrammid: muuseumitund gümnaasiumile «Oskar Luts nooreestlaste ajastul» (konsultant Külli Saia), viktoriin kahes variandis emakeelemängule «Nööbid on ära» ja draamalugu «Kuidas lõpeb vanaema muistne jutt?» (lavastaja Anne Tüرنpu).

Liivi Rosenvald juhendas draamalugusid «Isaga linna!», «Lapsepõlve lood», «Rõõm» ja «Kuidas lõpeb vanaema muistne jutt?» ning muuseumitunde O. Lutsu elust ja loomingust, «Nukitsamehest», «Oskar Luts nooreestlaste ajastul» ja O. Lutsu näitekirjandusest, samuti õpitubasid («Seda rehkendust...», «Kes laskis parve põhja?», «Kaunis kenad naljahambad» ja «Tootsi mitu nägu»).

26.01 tähistati arhitekt Anatoli Podčekaževi 130. sünniaastapäeva, ettekan-
dega esines arhitektuuriajaloolane Robert Treufeldt, vaadati filmikaad-
reid arhitekti elust ja loomingust ning kuulati tema tütre Irina Kalitsa
mälestusi.

27.02–06.03 toimus võistkondlik keelemäng «Nööbid on ära» ning viktoriin
täiskasvanutele.

JUONIS 8. Tartu hansapäevad. Foto: Joonas Õunapu.

15.05-1.06 olid aiapäevad, mille ajal korraldati õpituba «Näpud mulda!», kaks jutupliiatsitundi lasteaiaaalistele, peeti perede pühapäeva mängude ja lauluga ning anti B. Alveri «Pirnipuu» kordusetendus.

28.05 oli teatripäev, kus esinesid Tamme gümnaasiumi õpilased ning Kroonuaia kooli õpilased ja õpetajad.

Tammelinna päevadel 15.–20.09 esietendus draamalugu «Kuidas lõpeb vanaema muistne jutt?», lõpetati projekt «Sügisannid Tootsi peenralt» ning Kivilinna gümnaasiumi õpilased esitasid H. Käo teose motiividel lavastuse «Nii see elu on». Esitati Heivi Pulleritsu videoloeng muuseumi sotsiaalsest rollist, toimusid pildiesitus «Leiud filmiarhiivist – ülesvõtteid Tammelinnast», vestlusring «Tammelinna pärimused» Tiina Konseni juhtimisel ja vanamuusikakontsert. Tammelinnasest päevapiltniku Johannes Pääsuke fotopärandit tutvustasid Tiina Tael ja Jüri Karm ERMist.

Sügisel koolivaheajal korraldati lastele viktoriin «Kivi alt Lutsu otsimas». 23.03 tähistati muuseumi 45. aastapäeva, dialooge lavastusest «Paunvere» esitasid Palamuse amatööriteatri näitlejad.

Advendiaega tähistati meeleoluka luule- ja jõululaulude õhtuga.

Koostöö partneritega

Olulisel kohal linnamuuseumi töös on koostöö partneritega. Teadus- ja uurimistöös on koostööpartneriteks Tartu Ülikool ja muuseumid. Linnamuuseumi eestvõttel korraldasid Tartu muuseumid ühiselt juba kolmandat korda Tartu muuseumikuu üritusi. Muuseum on osalenud Tiigi seltsimaja korraldatud linnaosapäevadel ning Tartu linna päeva ja jõulukuu üritustel. Linnamuuseumi kaunis saal on toonud siia esinema H. Elleri nimelise muusikakooli õpilasi, samuti korraldab muuseumis kontserte SA Tartu Muusikafestival. Laulupeomuuseumi üritustel on kaasa löönud Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum, Vane muise Selts ja Tartu Suveteatri Selts. KGB kongides on jätkunud hea koostöö represseeritute ühingu Memento liikmetega. O. Lutsu majamuuseumi haridusprogrammide ettevalmistamisel olid abiks Tartu emakeeleõpetajad, üritusi on aidanud korraldada Tiigi seltsimaja, Tammelinna raamatukogu ja vabatahtlikud. 2009. aastal kinkis Terve Pere apteek muuseumile Oskar Lutsu vahakuju ja selle korrastas OÜ Wax Studio. KGB kongidesse paigaldati valvekaamerad, mis saadi Ameerika Eesti Fondilt.

Muuseum tänab toetajaid: Tartu õlletehast, ASi Maag, OÜd Liivimaa Pagar, Ameerika Eesti Fondi, Tartu Kultuurkapitali, Eesti Kultuurkapitali, Eesti Kultuurkapitali Tartumaa ekspertgruppi, Tartu maavalitsust, Eesti Muuseumiühingut, teatrit Vanemuine, kirjastusi Argo ja Elmatar, Soome Instituuti, Ingerisoomlaste Liitu ja paljusid teisi.

2009. aastal võitis Tartu Linnamuuseum juurde uusi sõpru ja mõjutas paljusid inimesi!

Tartu City Museum in 2009

Merike Toomas

Summary

2009 was a museum year in Estonia, therefore the work of the City Museum was largely aimed at organizing events. Apart from everyday work – research, preparation and mediation of exhibitions, educational activities and entertainment programmes, supplementation and arrangement of collections – work at the preparation of the new permanent exposition that was started in 2008 was also continued. The development plan that was recently completed set as the primary aim the second stage of the museum building and the development of the Tartu City Museum into a modern historic and visitor centre with the support of the European Structural Funds. Unfortunately, it became clear that the EAS (Enterprise Estonia) was going to terminate the processing of applications for financing the suitable programme for the period 2009-2013 and the museum has to prepare for the next application round, which opens only in 2014.

The Tartu City Museum together with its branches staged twenty exhibitions during 2009; one of them entitled “Idealistic Summer Wanderer and his Gold Pool. Gustav Matto’s Heritage in the Tartu City Museum» (curator Teesi Kivivare, design by Peeter Paasmäe) was awarded the first prize at the festival of Estonian museum exhibitions. At the souvenir competition EMMA a special prize was given to the City Museum for a unique souvenir with an imprint of a medieval cat’s paw (author Aili Palm). In 2009 the 15th yearbook of the museum was published with a new structure and design (compiler and editor Marge Rennit). Traditionally, the museum anniversary was marked by a conference at the end of October, the topic this time being urban planning and altering the appearance of the city throughout history.

In 2009 the collections of the Tartu City Museum increased by 1795 museals and by the end of the year the total number of museals amounted to 132 596. An important activity related to collections was the implementation of the MuIS information system in order to lay the foundation to provide a systematic overview of the collections and allow the observation of collection items and their preservation. During the year 2725 museals were inserted into the information system, and together with the ones transferred from the former KVIS (Information System of Cultural Heritage) database 21.5% (28 619 museals) of

the collection items became traceable in the MuIS by the end of the year.

Throughout 2009 the Tartu City Museum (including its branches) was visited by 25 155 people: 8384 at the City Museum, 6167 at the Song Festival Museum, 2978 at the O. Luts Home Museum, 2585 at the 19th-Century Tartu Citizen's Home Museum and 4041 at the KGB Cells Museum.

Estimably, the number of people who visited the permanent exhibition about the history of town governing in Tartu Town Hall amounted to 11 000, and the exhibitions outside the museum rooms boasted 6000 visits.

Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2009. aastal

Kaie Jeesser

Tartu Linnamuuseumi kogumistöö aluseks on kogumispoliitika. Iga-aastase kogutava materjali sisu määravad suuresti teadurite uuritavad teemad ja kureeritavad näitused. Kogud täienevad ka annetajate toel. Oma näo aasta jooksul kogutavale annavad aasta tähtsündmused, näiteks 2009. aastal oli juubelilaulupidu.

2009. aasta kogumistegevuses on järgitud vastutustundlikku kogumispoliitikat: kogutud on materjali, mida suudetakse dokumenteerida ja hoiustada. Muuseumi hoidlate tingimused on seadnud piirid näiteks suuremahuliste esemete kogumisele, sellele vastukaaluks on suurenenud fotode ja arhiivimaterjali juurdekasv. 2009. aastal lisandus muuseumi kogudesse 1795 museaali (tabel 1). Seega on 2009. aasta lõpuks kogudes 132 596 museaali.

TABEL 1. Tartu Linnamuuseumi kogude juurdekasv 2009. aastal.

Kogu	Algseis 31.12.2008	Tulme	Lõppseis 31.12.2009
Ajalooline kogu (riideesemed, mööbel, tarbeesemed, märgid, lipud, suveniirid jms)	12 035	169	12 204
Arheoloogiakogu (puit-, metall-, luu-, tekstiil- ja nahkesemed, savi- ja klaasnõud, ehitusdetailid (ehituskeraamika, raidkivid, puitdetailid) – tervikesemed ja katked ning töötlemisjäägid)	46 080	723	46 803
Arhiivimaterjalide kogu (dokumendid, ajalehed, ajakirjad, plakatid, kaardid, infolehed, käsikirjad, kroonikad, arhiiviraamatud)	28 475	241	28 716
Audio-videomaterjali kogu (videokassetid, DVDd: filmid, muusika, lood)	27	3	30
Fotokogu (must-valged ja värvifotod, negatiivid, digifotod, fotopostkaardid, diapositiivid)	35 899	652	36 551
Kunstikogu (graafika, maal, skulptuur, tarbekunst)	1474	3	1477
Numismaatika (mündid, paberraha)	6811	4	6815
KOKKU	130 801	1795	132 596

Vastuvõetud materjali hulk ei ole arvuliselt kuigi suur, kuid olulisem kui kogutud museaalide arv on kogutu sisuline väärtus. Museaali väärtus sõltub palju sellest, milline on tema lugu ja kui kõnekas on ta Tartu ajaloo seisukohast. Seega on kogumisel peaarõhk pööratud mitte lihtsalt huvitavatele esemetele, vaid on püütud koguda materjali, mis suudab edasi anda kontekstist teavet Tartu linna ajaloo kohta.

panekut», «Tehase klubi avamine», «Kas teate, et...». Viimases on esitatud loetelu töötajate harrastustest. Ülevaatest nähtub, milline oli ühe Tartu ettevõtte töötajaskond neil aastail. Siin tuleb nõustuda R. Ilbi ütlusega, et Tartu tööline ei olnud lihtsalt mustatööline, vaid intelligentne ja haritud, mitmekülgsete huvidega tööjõud.

Mitmes kroonikaalbumis leiab kajastamist ehitustegevus Tartus ja Tartu rajoonis. Üks neist on asutuse juhi Robert Närska koostatud «Tartu Rajooni Remondi- ja Ehitusvalitsus 1945–1985» (TM 3247: 2). See on põhjalik ülevaade rajooniehitajate kollektiivist läbi nelja aastakümne nii sõnas kui ka pildis, mida väärtustab asjaolu, et koostaja on fotod asjatundlikult legendeerinud.

Väga mahukas ja mitmepalgelise sisuga on omaaegsete linnaehitajate ehk Tartu Linna Remondi- ja Ehitusvalitsuse ajalugu kajastav «Tartu REV, Tartu Linna Remondi- ja Ehitusvalitsuse kroonika», mille on koostanud 1984. aastal REV-i tööveteran Johannes Sild (TM 3247: 7, joonis 1). Ülevaade asutuse tegevusest on esitatud viisaastakute kaupa ja sisaldab nii fotosid kui ka sõbralikke šarže, mis on omal ajal tehtud ettevõtte seinalehe tarvis.

Tartu tööstuse lähiajalugu kirjeldava materjalina tuleb ära märkida veel Tartu Nahakombinaadi (1945–1975), Tartu Kolhooside Ehituskontori, Elva Rajooni Kolhoosidevahelise Ehituskontori (1956–1963) ja Lõuna Elektrivõrkude (1950–2000) kroonikaalbumid. Viimasena mainitu kroonika annetas muuseumile ettevõtte kauaaegne töötaja Vello Sainast. Need kroonikaraamatud on soojad ja inimlikud ning lisaväärtuse annab neile toimunu kajastamine kaas-aegsete silme läbi. Loodan, et need põnevad kroonikaalbumid leiavad kasutamist uurijate töödes, sest tööstuse lähiajaloo allikana on nad seda väärt.

2009. aasta oli juubelilaulupeo aasta ja see kajastus ka linnamuuseumi tules. Laulu- ja tantsupidudega seoses kogunes 401 museaali, eelkõige 2009. aasta juubelilaulu- ja tantsupeost, aga ka näiteks aastast 1969 (fotod, suveniirsärk). Juubelilaulupeo ja tantsupeoga seotud materjal (esemed, fotod, dokumendid) jõudis muuseumisse tänu asjaomaste isikute enda initsiatiivile. On hea tõdeda, et on organisatsioon, kes teadlikult püüavad oma tegevust tulevastele põlvetele säilitada.

Näiteks jõudsid Eesti Laulu- ja Tantsupeo Sihtasutuse kommunikatsiooni-juhi Sten Weidebaumi vahendusel muuseumisse XXV laulupeo ja XVIII tantsupeo «ÜhesHingamine» korraldaja ja osavõtja kaardid, käepaelad, toidutalonnid, etenduste kavad, suveniirid jms, mis üheskoos annavad tervikpildi suure peo organiseerimisest ja seal toimunud (TM 3210: 1, 2; TM 3214: 1–7; TM 3213: 1–6; TM 3227: 1–7).

Tänu muusikahuvilise Tartu linnainseneri Mati Raamatu vahendusele on muuseumi kogudes värvikalt jäädvustatud 25. üldlaulupeo tule teekonna «Tule-

Tulemine» Tartu–Pärnu lõik: seda kajastavad nii tuletoojate riietusesemed kui ka teekonda illustreerivad sümbolid. Esemed saadi Tartu meeskoorilt Akadeemiline Emajõgi, kes oli üks laulupeotule viimise organiseerijaid ja läbiviijaid (TM 3211: 1–20, TM 3232: 1–3).²

Muuseumi teadurite korraldatud näitused on jätkuvalt täiendanud kogusid, likvideerides lünki uuritavas valdkonnas. Näituse «Hõbeda lummuses» tulemusel täienesid kogud Tartu kullasseppade tööde ja nende töövahenditega. Ühtlasi tähendas see seni kogutu põhjalikumat läbiuurimist, mis rikastas kogusid olulise teabega.³

Tartu kauaaegselt kullassepalt Linda Ivanov-Kraftilt saadi hõbeehteid ja kullassepale olulised töövahendid aastatest 1950–1980. Need annavad ülevaate sellest, milliste vahenditega ja missuguseid ehteid omal ajal valmistati, ja pakuvad võrdlusmaterjali tänapäevastele kullassepatöödele (TM 3225: 1–26, joonis 2).

Näitusest inspireerituna annetas Eesti Ajaloomuuseumi kauaaegne peavarahoidja Eve Peets linnamuuseumile oma ristimispäeva kingituse. See on helesinise atlasega vooderdatud karp väärismetallist söögiriistade komplektiga, kuhu kuuluvad kahvel, lusikas ja nuga. Komplekti kinkisid tütre ristimispäeval (22.10.1933) Arnold Peetsule tema kolleegid Postimehe toimetusest. Kinkekarpi on lisatud leht kinkijate allkirjadega. Komplekt oli ostetud W. Hirschowitzi kauplusest Tartus Promenaadi 5 (TM 3200: 1–4).

Omapärase leiuna jõudsid muuseumisse kaks viinapudelit (TM 3194: 1, 2). Oma koduaias kaevates leidis üks tartlane kaks pudelit, millel olid veel peal Eesti Riigi Viina tähisega korgid. Need olid nii kindlalt suletud, et üks pudel oli säilitanud oma sisu kadudeta ja teisest oli korgis oleva tække tõttu ainult veidi märjakest välja imunud. Millal ja mis põhjustel viinapudelit aeda sattusid, ei ole teada.

Katrin Koik annetas muuseumile oma kodumaja Munga 8⁴ välisukse võtme (TM 3231: 1). Selles majas elas ta koos emaga aastatel 1948–1956. Üleandja meenutuste kohaselt oli koduukse avamine sellise suure võtmega algklassilapsele väga raske: «Võtit tuli kahe käega keerata.»

Koos võtmega jõudsid muuseumisse ka annetaja ema Olga Koigiga (neiu-põlvenimi Värat) seotud fotod. Need on fotod naisest, kes lõpetanud 1929. aastal Tartu Kõrgema Muusikakooli (praegu Heino Elleri nimeline muusikakool) solistina, pidi hakkama saama oma elu korraldamisega erinevate riigikordade ajal. Ta oli nii Tartu suurärimehe abikaasa, pühendudes vaid muusikale, kui ka Edasi trükikoja isetegevusringi juhatajana leiba teeniv üksikema.

² Laulupidude materjalide kohta Tartu Linnamuuseumi kogudes vt lähemalt Kristiina Taela ja Heivi Pulleritsu ülevaadet käesolevas aastaraamatus.

³ Vt Aime Kärneri artiklit käesolevas aastaraamatus.

⁴ Maja esimene omanik oli Peeter Pöld (1878–1930), Eesti kooli- ja riigitegelane ning Ajutise Maanõukogu liige. Pärast Teist maailmasõda jagati maja mitmeks väiksemaks korteriks. 1956. aasta kapitaalremont muutis maja välisilmet veelgi. Omaaegsed uksead asendati uutega ja muutus ka ruumide jaotus majas.

Joonis 2. Linda Ivanov-Kraftile kuulunud komplekt kullassepatöök vajalikke tööriistu 1980. aastatest ja tema valmistatud filigraanehe. TM 3225: 1–11, 14.

Linnamuuseumi filiaali KGB kongide muuseumi tuntus on muuseumise ka varasematel aastatel toonud materjale, mis kajastavad nõukogudevastast vastupanuliikumist ja elu Nõukogude vangilaagrites. Sel aastal täienes muuseumikogu GULAGi vangilaagris kasutusel olnud meeste sooja aluspesuga, mille annetas muuseumile omaniku lapselaps (TM 3222: 1, 2).

Vastupanuliikumist käsitleva materjalina võeti kogusse vastu ka Enn Tartole kuulunud esemed, ühtekokku 75 museali (TM 3217: 1–26, TM F 1318: 1–49).

Oma töö ja tegevusega seotud tunnustusmärgid ja nende juurde kuuluvad tõendid annetas muuseumile kauaaegne tuletõrjuja Aksel Voltri. Tuletõrjemärkide kõrval annetas ta ka oma hobidega seotud märke, kokku 28 eset aastatest 1948–1990 (TM 3240: 1–28). Märgid annavad omamoodi tervikülevaate ühe ametimehe tööst ja tegevusest.

Linnamuuseumi kogude kauaaegse täiendaja Ilmar Koppeli vahendusel jõudis muuseumisse Nõukogude Liidu raudteelaste mütsimärkide kollektsioon. Märgid olid kasutusel Balti Raudtee Eesti raudteekonnas, mis kuulus ühtsesse Nõukogude Liidu raudteesüsteemi (TM 3241: 1–5). See on tänuväärne täiendus temalt juba varem saadud hästi legendeeritud esemetele.

Muuseum on alati tänulik lahketele annetajatele⁵, kes tõsiste ajaloohuvilistena leiavad ise tee muuseumi. Ajaloost ja linna ajaloost üldpildi saamiseks on

⁵ Vt käesolevas aastaraamatus Merike Toomase 2009. aasta ülevaates toodud annetajate nimekirja.

JONNIS 3. Tartu Hiinalinn, elamu Ida tänaval, 2009. aasta. TMF 1303: 16.

aga muuseumil oluline teha aktiivset kogumistööd. Paraku nõuab see suuremat aja- ja inimressurssi, kui muuseumil praegu on. Kogumistöös peab alati suutma adekvaatselt hinnata oma võimalusi kogutu korrektseks dokumenteerimiseks ja säilitamiseks. Vastutustundliku kogumise põhimõttest lähtuvalt ei ole linnamuuseum suurejoonelisi kogumisretki ette võtnud.

Et osa Tartu linna senisest keskkonnast on kadumas, toimus eelmise aasta kevadel-suvel kogumisretki Hiinalinna piirkonda⁶, eesmärgiks uurida selle hetkeolukorda. Selles linnakus elanud Nõukogude sõjaväelastele oli see Avio-gorodok või sõjaväelinnak nr 36 (1946. aastast), mille esimesed majadekomplektid valmisid Soome elamutehases. Majad loovutati Nõukogude Liidule Soome Vabariigiga sõlmitud kontributsioonilepingu järgi Teise maailmasõja järel ja monteeriti Tartu idaserva sõjaväelennuvälja lähedusse. Aja jooksul on Hiinalinna piirid laienenud ja linnaku mõiste ähmastunud.

Kogumisretkedelt laekus muuseumi põhikogusse kuus eset ja 62 fotot ning abikogusse 31 fotot. Selle materjali seas on digifotod Hiinalinna piirkonnast 2009. aasta kevadel, need sisaldavad vaateid veel olemasolevatele elamutele, aia-

⁶ Varasemast on muuseumikogus 14 värvifotot Hiinalinnast, mille on 2005. a juunis pildistanud fotograaf Zoja Titova.

JÕONIS 3. Tartu Hiinalinn, elamu Gogoli tänaval, 1960. aastad. TMF 1301: 12.

maadele ja aiamaajadele selles piirkonnas (TMF 1307: 1–6, TMF 1303: 1–21).⁷

Piirkonna pildistamise ajal tekkis hea kontakt pensionipõlve pidava, 1960. aastal Tartusse sõjaväeteenistusse saadetud endise Nõukogude Liidu lennuväelasega ja nii õnnestus muuseumi kogusid rikastada tema praegust elukeskkonda kajastavate fotode ja olmeesemetega (TM 1391: 1–6, TMF 1305: 1–16).

Lisaks saadi fotosid (TMF 1301: 1–19), mis kajastavad Nõukogude sõjaväerepere igapäeva eluolu Hiinalinnas ehk Aviogorodokis Gogoli tänaval 1960.–1980. aastatel. Praeguseks ei ole enam olemas ei seda tänavat ega maja.

Tänapäeva materjali kogumine, mis oli mainitud retkede eesmärk, on mitmeti probleemne rohke materjali hulgast valiku tegemise ja valitu säilitamise poolest. Arvestades hoidlate piiratud võimalusi, on paratamatu, et ei saa koguda elukeskkonda terviklikult kajastavat esemelist materjali. Õnneks on võimalik jäädvustada seda fotodele. Foto on ajalooallikana tänuväärne materjal, sest vajab säilitamiseks vähe ruumi, kuid teabe hulk ja sisu, mida foto võib asjatundlikule vaatajale edasi anda, on märkimisväärselt suur ja mitmepalgeline.

Traditsiooniliselt täienesid linnamuuseumi kogud ostude teel saadud muuseumialidega. Aasta viimastel päevadel sai nelja esemega (tass, kaks alustaldrikut

⁷ Eelvaatlusel ja kahel kogumisretkel Hiinalinna osalesid linnamuuseumi töötajad Kaie Jeaser, Eevi Kärda, Marge Rennit ja praktikant Jekaterina Štšogoleva ning Postimehe ajakirjanik Vilja Kohler.

ja väike liud) täiendust muuseumi väike, kuid esinduslik Langebrauni kollektsioon (TM 3233: 1, 2, TM 3243: 1, 2).

Tänu Tartu Kultuurkapitali toele õnnestus muuseumil täiendada oma kogusid tähelepanuväärsse tartlase, muusikapedagoogi ja koorijuhi Uno Uiga (snd 1925) portreebüstiga (TM 3230), mille autor on Aulin Rimm.⁸ U. Uiga büst jõudis muuseumisse skulptor A. Rimmi tütre vahendusel.

U. Uiga on olnud üldlaulupidude korraldaja ja üldjuht (1980, 1985 ja 1990) ning algatanud poistekooride laulupeo tava. Pikaajalise ja tähelepanuväärsse töö eest on ta pälvinud mitu aunimetust (Tartu linna aukodanik 2002, Eesti NSV teeneline kunstitegelane 1984). 2010. aasta on U. Uiga juubeli aasta, mida linnamuuseum soovib tähistada vastavateemalise näitusega ning nüüd on võimalik rikastada seda lennuka ja isikupärase kunstitööga.

Teise tähelepanuväärsse ostuna jõudis linnamuuseumisse Hilda (Ilda) Kamdroni⁹ sullejoonis «Kauba tän. 13 maja neljanda korruse aknast Emajõe kolmele sillale...» dateeringuga Tartu, 25. juuli, 1944. a. Pildil on näha kolme Tartu silda: Vabadussild, Kivisild ja puusild. Selle mõõdud ilma raamita on 72 × 38 cm (TM 3229).

H. Kamdroni kõrge kunstilise tasemega detailirohked joonistused Tartust on linnamuuseumile olulised eelkõige oma dokumentaalsuse tõttu. Pildid kajastavad Teise maailmasõja eelseid ja aegseid muutusi linna ilmes. Koos kunstiteosega võttis linnamuuseum arvele ka fotod H. Kamdronist ja tema vanematest.

Kirjeldata ei ole loetelu kogu materjalist, mis on linnamuuseumisse 2009. aasta jooksul lisandunud. Iga valik on paratamatult subjektiivne, nii ka artiklis välja toodud esemete puhul. Muuseumi kogud on avatud kõigile huvilistele, seega on igäühel võimalik leida just endale huvitavat materjali. Loodetavasti leiavad kogutud materjalid mitmekülgset kajastamist näitustel ja uurimistöös.

⁸ Pea sama tuntud kui portreeteritu on ka kuju valmistanud kunstnik ise. Skulptor Aulin Rimm (1930–1999) kuulus alates 1950. aastate lõpust Tartu Kunstnike Liitu.

⁹ Hilda Kamdron (1900–1972) õppis Pallasel esmalt Ado Vabbe, seejärel Rudolf Parise õpilasena maali. 1938/1939 astus H. Kamdron Pallasesse graafikat õppima, jätkas Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis ning lõpetas selle 1946. aastal graafikuna. Graafika kõrval harrastas ta ka õlimaali ja akvarelli.

Increase of collections at the Tartu City Museum in 2009

Kaie Jeesser

Summary

The collection work at the Tartu City Museum is based on collection policy. The content of the material collected annually is largely determined by the topics studied and exhibitions curated by the researchers. Collections are also supplemented through donations. However, it is the highlights of the year that distinguish it from the others – the year 2009 was the jubilee year of our Song Festival.

Museum collections were supplemented by the materials of field expeditions to the Chinatown in Tartu – the former Soviet Union military unit quarters No 36.

In 2009 the museum collections increased by 1795 museals. By the end of 2009 the number of items in the collections of the Tartu City Museum amounted to 132,596 museals. Our expectations about the collected materials to be widely introduced to the general public through numerous exhibitions and publications are very high.

J0ONIS 1. Muinasaegset käsitsi- ja kedrakraamikat Toomemäelt. TM A-75: 7, 24, 29, 60/1-2.

Lisandusi Tartu Linnamuuseumi arheoloogiakogule 2009. aastal

Arvi Haak

Tartu Linnamuuseumi arheoloogiakogus võeti 2009. aastal arvele viis leiukogu kokku 723 esemega. Need kogud koosnevad aastatel 1993–1994, 2005 ja 2008 toimunud kaevamistel ja järelevalvetöödel välja tulnud leidudest, mille kohta on üle antud ka dokumentatsioon (kaevamisaruanne koos jooniste, fotode ning leiunimekirjaga). Linnamuuseumi koguhoidja Eero Heinloo kontrollis leiunimekirja alusel esemete kohalolekut ning alles olevad esemed võeti museaalidena arvele. Siinkohal tuleb eraldi rõhutada, et suur osa 1993.–1994. aastal kogutud raudesemetest on vaatamata konserveerimisele kas täiesti lagunenud või kaotanud enamiku iseloomulikke tunnuseid. Põhjusi tuleb otsida ilmselt eelkõige vahepealsetest sobimatutest hoiustamistingimustest: 2001. aastani paiknesid linnamuuseumi arheoloogiakogud mitmes ajutises hoidlas. Teisi halvemini säilivaid materjale (nahk, puit, tekstiil) nimetatud kogud ei sisalda (v.a üks väikese laudnõu küljelaud, mis on heas seisukorras).

Järgnevalt iseloomustan kogutud materjali piirkondade kaupa. 1994. aastal paigaldati Toomemäel sidekaablit. Mullatöödega kaasnenud järelevalvetöid juhatas arheoloog Peeter Piirits.¹ Rajati viis kaablikaevu kogupindalaga 24 m². Üks asus pealinnuse ja eeslinnuse vahelise vallikraavi ja kaks eeslinnuse alal, kaks ülejäänud, nagu ka kaevudevahelised kaablikraavid, segatud kihtidest sügavamale ei ulatunud. Kaevamisaruande andmetel segamata muinaskihti tuvastada ei õnnestunud: kihid, kust õnnestus arvukamalt leide koguda, olid segatud.² Leiumaterjali seas (TM 3237 / A-75) on ülekaalus muinasaegsete käsitsi ja kedral vormitud nõude killud (joonis 1), lisaks neile väärivad äramärkimist põrandaplaadi katke (nr 1) ja rauast pajakõrv (nr 75).

Toomemäega seostuvad ka Karl IX bastioni juures 1994. aastal toimunud uuringud. Arheoloog P. Piiritsa juhtimisel fikseeriti Toomemäe nõlva sisse jäävad, kuni kuue meetri kõrguselt säilinud bastioni konstruktsioonid ning puhastati välja bastioni lääneflangile viiv tellistrepp.³ Seejuures selgus, et trepiast-

¹ Peeter Piirits. Tartu Toomemäe sidetrassi arheoloogiline järelevalve (26. okt. – 1. nov. 1994. a.). Tartu 1994. Käsi-
kiri Tartu Linnamuuseumis.

² Samas, lk 10.

³ Peeter Piirits. Arheoloogilised järelevalvetööd Toomemäe S-nõlval onkoloogiahaigla hoovis. Tartu 1994. Käsi-
kiri Tartu Linnamuuseumis.

JOONIS 2. Kölni päritolu kivikeraamiline kann (vasakul) ning oletatavalt Vene päritoluga kannu põhi Küüni t 5 kaevamistelt. TM A-67: 261, 208.

meid on katnud kahe sentimeetri paksused laudad.⁴ Kogutud leiumaterjal (TM 3236 / A-74) pärineb enamikus trepikäigust ning selle võib dateerida 17. sajandisse või 18. sajandi algusse, šurfidest kogutud leidude seas on ka muinasaegset keraamikat, sh käsitsikeraamikat, aga ka keskaegseid leide.⁵ Teadaolevalt asuti Tartus ulatuslikumalt bastione rajama 1666. aasta suvel.⁶ Lisaks keraamikale on leiu kogus mõned ahjupottide ja katusekivide katked, paar naela ning akna-klaasi katket.

Keskaegse linna territooriumil toimunud uuringutelt on pärit kaks 2009. aastal arvele võetud leiu kogu. 2008. aastal viidi Lutsu tänaval, Tartu Mänguasjamuuseumi juures majade nr 2 ja 4 vahelisse hoovi sideliini, sellega kaasnenud väikesemahuliste kaevetööde järelevalvet juhatas arheoloog E. Heinloo. Leiti tänavajoonel asunud müür, mis pärineb tõenäoliselt 17. sajandi lõpul või 18. sajandi algul hävinud hoonest.⁷ Leiu kogum (TM 3239 / A-176) oli väikesearvuline, sest keskaegseid kihte kaablikraav enamasti ei puutunud. Leitud savinõukillud võivad pärineda Liivi sõja ajast või 17.–18. sajandist.

⁴ Samas, lk 2.

⁵ Samas, lk 4.

⁶ Margus Laidre. Üks hä tru ja õige sullane. Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Tartu 1999, siin lk 85.

⁷ Eero Heinloo. Aruanne arheoloogilisest järelevalvest Lutsu tn 2/4 sidekaabli paigaldamisel 2008. aastal. Tartu 2009. Käsikiri Tartu Linnamuuseumis.

JOONIS 3. Esmeleide Küüni t 5 kaevamistelt: kiltkivist värtnakeder, kaunistatud noapea, nooleots. TM A-67: 218, 354, 294.

Detsembrist 1993 jaanuarini 1994 uuriti arheoloog P. Piiritsa juhatusel tänapäevase Küüni tänav 5 hoone lõunaküljel paljandunud keskaegset kivihoonet.⁸ Tänapäevase hoone keldrissepääsu rajamiseks tehtud kaevand (*ca* 70 m²) sattus keskaegse hoone sisemusse, kus uuriti kaht ruumi, ühes neist oli säilinud kalorifeerahi ning sellest eeldatavalt varasem kolle.⁹ Hoones eristati kolm ehitusjärku, põgusalt uuriti ka hoonest varasemaid ladestusi.¹⁰ Kogutud leidude seas (TM 3235 /A-67) on ülekaalus kohalik keraamika, mille enamasti võib dateerida keskaja lõpusajanditesse või Liivi sõja perioodi, esindatud on ka venepärane valgesavikeraamika.¹¹ Silma torkab importkeraamika vähene hulk (vaid üks suurem nõufragment ning kaks väiksemat kildu). Seda on linnamaterjali kohta erandlikult vähe ja selline keraamikakooslus nimetatud hoones ei sobi kokku moodsa kütteseadme (kalorifeerahju) olemasoluga. Erandiks on kahe rikkaliku dekooriga kannu katked (joonis 2), millest üks on lääne- ja teine tõenäoliselt idapoolset päritolu. Paratamatult tekib mulje, et leiud peegeldavad peamiselt hoone viimast, Liivi sõja aegset kasutusjärku. Teistest esemeliikidest võib esile tuua luust noapea, roosast kiltkivist värtnakedra ning nooleotsa (joonis 3).

⁸ Peeter Piirits. Tartu Küüni t. 5 arheoloogilised päästekaevamised (dets. 1993 – jaan. 1994). Tartu 1994. Käsikiri Tartu Linnamuuseumis.

⁹ Samas, lk 6–17.

¹⁰ Samas, lk 7–10, 14–16, 18–21.

¹¹ Selle kohta: Andres Tvauri, Liivi sõja aegne Vene keraamika Eesti linnustes ja linnades. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja Teadus, 14. Tartu–Tallinn 2004, lk 395–419, siin lk 402.

Emajõe vastaskaldal tehti 2005. aastal arheoloog Andres Tvauri juhendamisel järelevalvet Narva mnt 29 tankla ehitusel.¹² Enamik kogutud leiumaterjalist (TM 3238 / A-158) (Kuznetsovi portselan, fajanss- ja punasavinõude katked, klaasist rohupudelike) pärineb 19.–20. sajandi täitekihtidest. Vanima orgaanikarohke ladestuse võib kaevamiste juhataja andmetel dateerida 17. sajandisse. Vanusemäärang põhineb kogutud leidudel (TM 3238 / A-158: 14–19), millest iseloomulikumad on savipiibu varre katke, Westerwaldi kivikeraamika katke ja punaseks põletatud, sisepinnal pruuni glasuuriga savinõukild.

---

¹² Andres Tvauri. Aruanne arheoloogilisest järelevalvest Tartus Narva mnt 29 krundil automaattankla ehitusel 2005. aastal. Tartu 2005. Käsikiri Tartu Linnamuseumis.

Additions to the archaeological collections of the Tartu City Museum in 2009

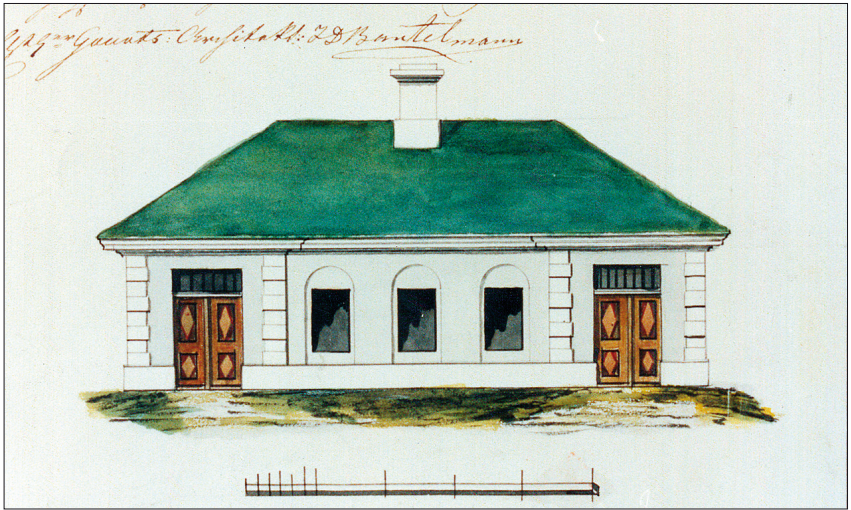
Arvi Haak

Summary

In 2009, five new collections with 723 finds were added to the archaeological collections of Tartu City Museum. These originate from archaeological fieldwork that took place between 1993 and 2009. Two of those investigations took place in the Old Town; in one case, a medieval house with air heating system (the hypocaust) was documented at Küüni Street (P. Piirits). The finds from that object (TM 3235 /A-67), however, seem to reflect the latest period in the usage of the house during the Livonian War. Another supervision at Lutsu Street (E. Heinloo) revealed a wall of a house, which was demolished during the 17th or early 18th century. Monitoring works at Toome Hill, on the territory of the outer bailey of the medieval Bishop's castle, and next to the prehistoric hillfort, yielded mostly pottery finds (TM 3237 / A-75), including these of prehistoric origin, but sondages revealed that stratification had been disturbed with later digging activities. Next to it, the wall of the bastion named Carolus IX was revealed (both objects: Piirits), with a staircase on its flank; the bastions next to Toome Hill were constructed in the 1660s. In Ülejõe district, at Narva Street, archaeological monitoring (A. Tvauri) revealed a dark layer, which probably originated from the 17th century, most of the finds collected originated from the fills of the 19th and 20th centuries.

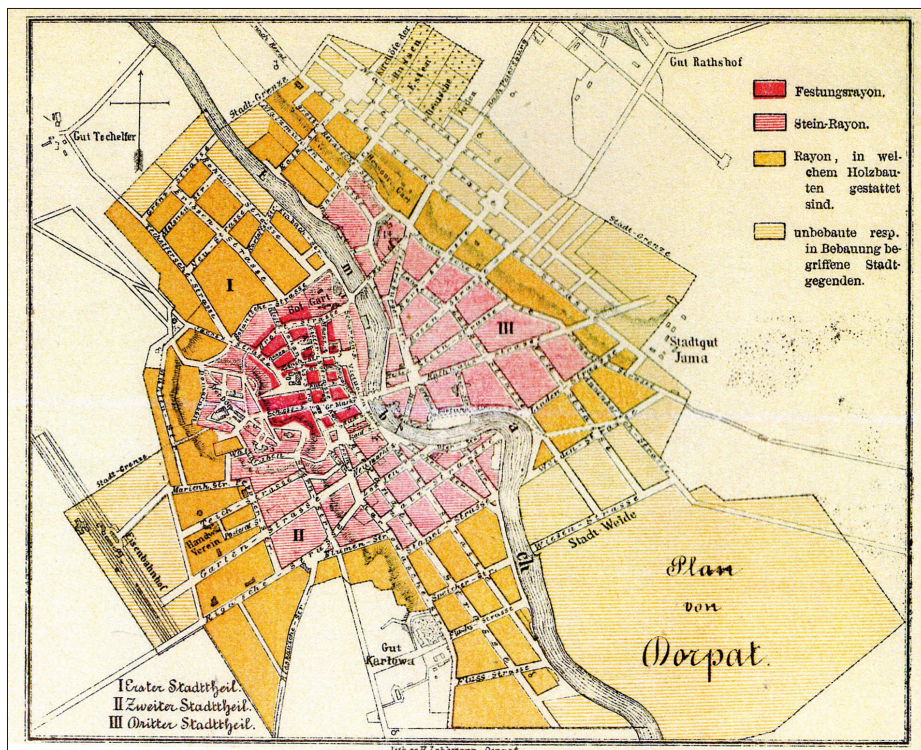
Lühendite loetelu

CIDOC	Committee for Documentation of the International Council of Museums (rahvusvahelise muuseumide nõukogu ICOM dokumenteerimise alakomitee)
EAA	Eesti Ajalooarhiiv
EAS	Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus
EK(b)P	Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei
EKM	Eesti Kirjandusmuuseum
ELL	Eesti Lauljate Liit
EMMA	Eesti muuseumimeene auhind
EMÜ	Eesti Maaülikool
ENÜS	Eesti Naisüliõpilaste Selts
ERA	Eesti Riigiarhiiv
EPA	Eesti Põllumajanduse Akadeemia
ERM	Eesti Rahva Muuseum
ETMM	Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum
EÜS	Eesti Üliõpilaste Selts
KVIS	kultuuriväärtuste infosüsteem
MuIS	muuseumide infosüsteem
RMF	SA Virumaa Muuseumid fotokogu
TA	Teaduste Akadeemia
TM	Tartu Linnamuuseum
TMF	Tartu Linnamuuseumi fotokogu
LVVA	Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs

TAHVEL 1. J. D. Bantelmanni ja C. A. Gableri kavandatud elamute tüüpfassaadide koloreeritud projektid. EAA 33-3-128, 129.

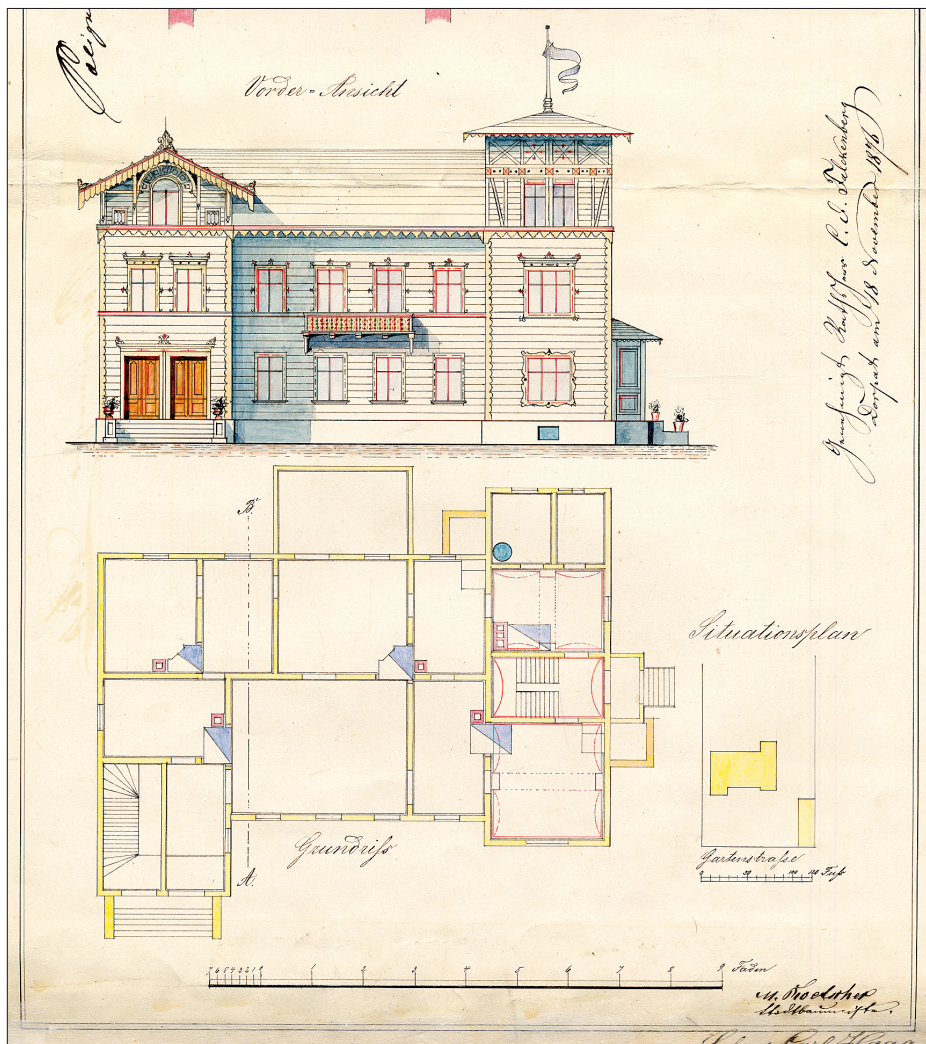

TAHVEL 2. Tartu linna plaan aastast 1885. Ehitustsoonid. Plaani: Dorpater Bau-Ordnung, Dorpat 1885.

TAHVEL 3. Majad nr 39, 41 ja 43 Herne tänaval 1998. aastal. Foto: Mart Siilivask.

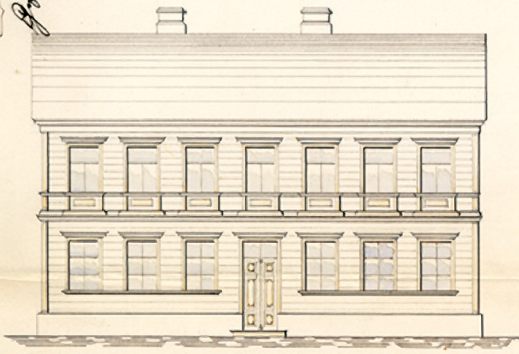

TAHVEL 4. C. Haagi elumaja Aia tänaval. M. Röscheri projekt, 1877. EAA 3828-1-216, l. 28b.

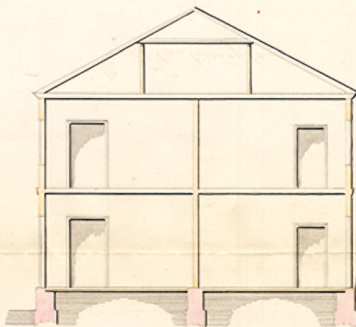
8.95. Projekt 9. 8. 18. 1876.
 Johann Bergmann

Plan zur Planung eines zwei Stock hohen Wohngebäudes, Projekt im 18. St.
 Stadtteil auf Feldgrund, welche an der St. Elisabethsstraße gelegen, dem
 Herrn Baron Kise gehörig.

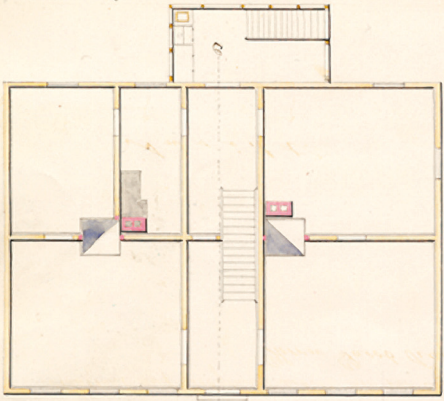
Aussicht

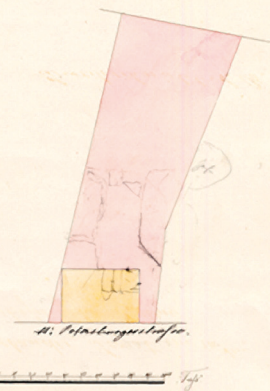
Durchschnitt A-B.

Grundriss

Situationsplan

A. I. 1. 2. 1876. 1. 1. 1876.

TAHVEL 5. J. Rabe elamu Peterburi tänaval. EAA 3828-1-215, l. 88.

TAHVEL 6. Peetriturg ja Maarjaturg. Väljavõte Tartu plaanist. 1890. aastad. EAA 2623-1-2051, l. 95.

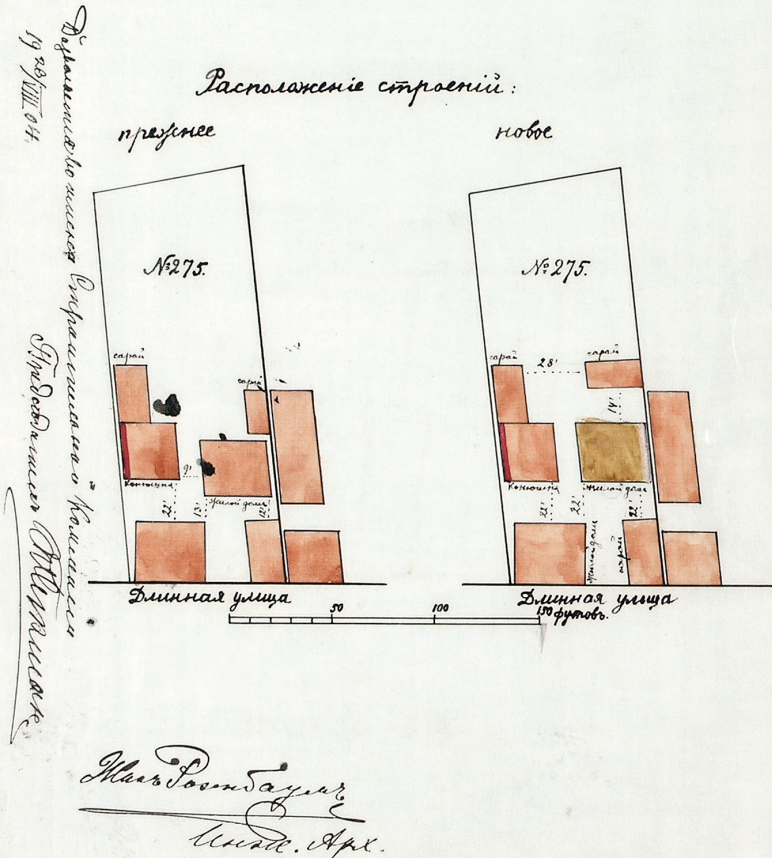

TAHVEL 7. Peetriturg 2009. aastal. Foto: Mart Siilivask.

Планъ

перестройки деревяннаго жилого дома, расположеннаго въ 3-ей
части гор. Юрьева по Длинной улицѣ за №24 на участкѣ
наименованной земли подъ крепостнымъ №275, принадле-
жащаго Юрьевскому мещанину Господру Авдѣевичу
Камлаевъ.

TAHVEL 8. Hoonete korrastamine J. Kallase krundil nr 275, Pikk t 24. EAA 2623-1-144, l. 115.

TAHVEL 10. Väljavõte I linnaosa 1859. aasta plaanist, näidatud kruntide struktuur. EAA 995-1-6856, l. 1.

TAHVEL 12. Tartu ärikeskuse skeem 1935. aastast. Punasega on näidatud alad, mis on tänapäevani taashoonestamata või aktiivse kasutusega. Aluseks fragment joonisest: Tartu IV. Ülevaade linnavalitsuse tegevusest 1935./36. a. Tartu 1936, lk 255.

TAHVEL 13. KOKO arhitektidelt tellitud raamatukogu hoone kavand. Tartu linnavalitsuse linnaplaneerimise ja maakorralduse osakonna arhiiv.

TAHVEL 14. Üinuv park või elust kihavlinnasüda? Sama koht 60 aastat hiljem. Fotod: Tõnis Kimmel, Carl Sarap, 1938, RMF 976: 368.

TAHVEL 15. Õllekann. Tartu meister V. Tiido, 1930–1940. TM 1091.
Foto: Jaanus Heinla.

TAHVEL 16. Ketasripats. Lihula meister J. Fr. Baumann, 1849.
TM 1537: 90. Foto: Tiia Reisner.

TAHVEL 17. Kell. Kingitus Tartu Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu 25. aastapäevaks Riia ametivendadelt, 1889. TM 1763. Foto: Jaanus Heinla.

TAHVEL 18. Linnamuseumi Langebrauni kolleksioon täienes tassi ja kahe alustassiga. TM 3233: 1; TM 3243: 1, 2.

TAHVEL 19. Maiustuste korv. Tartu meister C. Fr. Luetten, 1839–1868. TM 1885: 1. Foto: Tiia Reisner.

Tarvaste
 T.M.F. 1321
 K. 43(18x21)

vaasta Laulu- ja Mängukooriga, Tartus Lau-
 pidul 1879 aastal.

11) F. Keeria	22) F. Lilienthal
12) A. Keeria	23) F. Paulmeister
13) F. Tauts	24) F. Ojason
14) F. Luupson	25) M. Terien
15) F. Paulmeister	26) F. Audowa
16) F. Pausk	27) F. Kaandjalg
17) F. Tamm	28) K. Kapin
18) F. T.	

TAHVEL 20. Evi Mihkliso annetusena saadud foto Tarvaste Laulu- ja Mängukooriga II üldlaulupeol 1879. aastal. Esikülg (ülal) ja tagakülg (all). T.M.F. 1321.

TAHVEL 21. Koopia 1867. aastal valmistatud Vanemuise Seltsi lipust. Originaal asub ETMMis.

TAHVEL 22. Hilja Hollase kavandi järgi valminud 1969. aasta juubelilaulupeo lipp. TM 1046.

TAHVEL 23. Tartu Käsitöölise Seltsi vapp. EAA 1873-1-55, l. 52.